

І.П. Ющук

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2015

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр я72

Ю 98

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2015 р. №777)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови та методики її викладання
Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

В.Я. Мельничайко

кандидат філологічних наук, викладач кафедри філологічних та суспільних наук
Вінницького обласного інституту післядипломної освіти

Т.П. Ткачук

вчитель-методист Бережанської ЗОШ І–ІІ ступенів №2

В.М. Козут

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 7 кл. загальноосвіт.
навч. закл. / І.П. Ющук. — Тернопіль : Навчальна книга –
Богдан. — 2015. — 296 с. : іл.

ISBN 978-966-10-1236-2

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр я72

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-1236-2

© Ющук І.П., 2015

© Навчальна книга – Богдан, 2015

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Прослухати!

Розвиток мовлення

Фотоілюстрація

Ключ до вправи

Інтерактивна вправа

* Відповідь до вправи подано у кінці підручника

** Значення слова подано у кінці підручника

Піктограмами   в підручнику позначено ті його складові,
які можна відкрити в електронній версії за посиланням:

<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

Дорогі семикласники!

Мову можна вчити для когось і можна вчити для себе. Для когось — це заради високої оцінки, заради балів. Для себе — заради розвитку безмежних можливостей свого мозку, задля підвищення свого інтелектуального рівня. Це, звичайно, забезпечує водночас і високу оцінку.

Мова, як жоден інший предмет, найглибше сягає в підсвідомість людини, формує її, удосконалює. Тому при вивченні мови важливе не зазубрювання правил, які відразу ж і забуваються, а проникнення в навдивовиж логічно побудовану структуру рідної мови.

Мова має дві сторони: видиму й невидиму. Видима сторона — це мовлення, тобто усне й письмове спілкування, читання, творення текстів. Невидима — це мовні засоби, які у вигляді зв'язків між нейронами мозку залягають у глибинах нашої пам'яті і які ми постійно використовуємо під час мовлення й мислення. Мовні засоби в нашій пам'яті бувають неупорядковані, хаотичні і чітко впорядковані, як, скажімо, з'єднання в досконалому електронному пристрої. Зрозуміло, що бажаних результатів досягають там, де система логічно облаштована відповідно до її внутрішніх функціональних законів, і навпаки, результати мізерні там, де панує безлад.

Отож вивчення мови, коли воно не формальне, а вдумливе й дослідницьке, не тільки допомагає систематизувати мовні засоби в нашій пам'яті, а й формує, логічно впорядковує зв'язки між нейронами мозку, яких є безліч, і таким чином удосконалює мислення, робить нас більш пристосованими до мінливих умов повсякденного життя, пробуджує творчі нахили, властиві кожній людині.

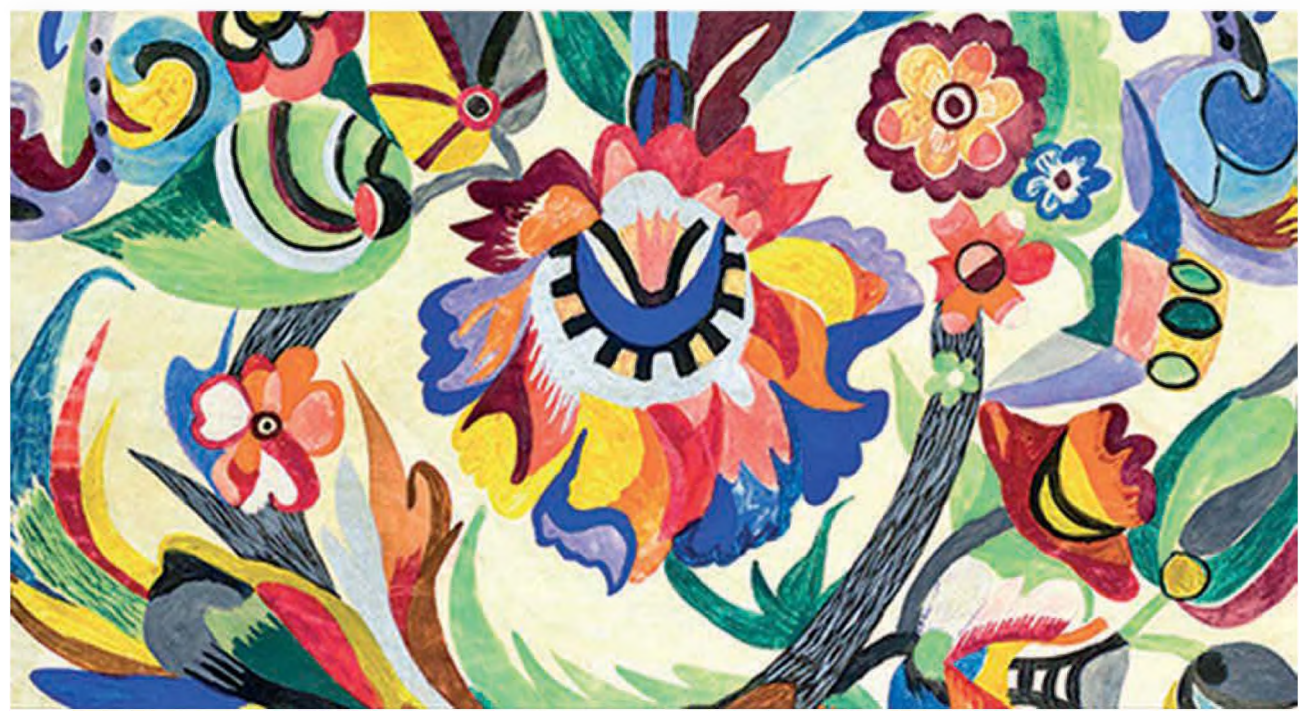
Тому, працюючи з підручником, не забувайте правил, а намагайтеся зрозуміти їхню суть, логіку. Для цього кожне правило звіряйте з прикладами до нього. Насамперед звертайте увагу на приклади, бо правила без прикладів пусті, мертві. А всі ці приклади, які супроводять правила, вам відомі, вони є у вашій пам'яті, ви їх засвоїли ще змалку. Лише поки що не усвідомили, за якими законами ви їх використовуєте — часом і не зовсім точно. Вивчення ж граматики рідної мови впорядковує мовні засоби у вашій голові, допомагає розкласти їх по відповідних “полочках”, як і будь-який інструмент, та чітко й доречно застосовувати їх.

Хтось може сказати, що, мовляв, скільки ж треба вчити мову. Великий французький філософ Вольтер якось сказав, що основні європейські мови можна вивчити за шість років, а свою, рідну потрібно вчити все життя. “Наші матері, — свідчив свого часу представник одного з індіанських племен Америки, — витрачають щодня по дві години, навчаючи дітей правильно говорити мовою племені. Дорослий індіанець, який не володіє своєю мовою з абсолютною правильністю, фактично стає безправним: йому не дозволяють говорити при людях, щоб його мовні хиби не передалися слухачам, особливо дітям. Через те наші матері витрачають величезну кількість часу, домагаючись ідеальної точності у відтворенні нашої дуже складної граматики”.

А чи завжди ми правильно говоримо рідною українською мовою? Чи досконало знаємо її?

ВСТУП

§ 1.

Літературна норма української мови

Ну що б, здавалося, слова...
 Слова та голос — більш нічого.
 А серце б'ється — ожива,
 Як їх почує!.. — Знать, од Бога
 І голос той, і ті слова
 Ідуть меж люди! —

записав Т. Шевченко 1848 року в неволі, на далекому Кос-Аралі, зачувши звуки рідної мови.

Кожному народові Бог вділив його неповторну мову як засіб взаємопорозуміння між людьми й збереження століттями набутого досвіду. Мова — це й могутній інструмент мислення та пізнання навколишнього світу. Як кожна людина по-своєму сприймає навколишню дійсність, так і кожна мова по-своєму відображає, членує явища, і, таким чином, завдяки різноманіттю мов, людство в своїй сукупності має змогу якомога повніше й докладніше відтворити картину світобудови. Без тої чи іншої мови вселюдське уявлення про світ буде не таким повним, як неповною буде веселка без якогось кольору або навіть його відтінку.

Тому кожен народ зобов'язаний дбати про цей дар, захищати його, розвивати, вдосконалювати, помножувати його можливості й ефективно використовувати його. Народ, який не чинить цього, зникає з лиця землі як нація.

“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування”, — писав Панас Мирний. Тільки користуючись рідною мовою й, таким чином, активно розвиваючи її, той чи інший народ може справно виконувати свою місію на Землі.

“Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець; воно знайомить її з характером людей, що її оточують, з суспільством, серед якого вона живе, з його історією та

його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати жоден філософ”, — стверджував видатний педагог К. Ушинський.

Рідна мова, тобто мова рідного народу й рідної землі, сприяє якнайповнішому виявленню творчих можливостей людини. Т. Шевченко, який більшу частину свого свідомого життя, починаючи з п'ятнадцяти років, провів у російськомовному середовищі, досяг найвищої майстерності в творах, писаних саме українською мовою, і тим збагатив скарбницю не тільки української, а й світової культури і, отже, здобув собі славу не тільки в Україні, а й у всьому світі. О. Пушкін, який у дитинстві французьку мову знав краще, ніж російську, став великим поетом саме тому, що писав російською мовою, а не французькою.

Немає кращих і гірших, вищих і нижчих мов. Але є мова рідного народу, яку не може замінити жодна інша. Вона якнайкраще пристосована до психологічних особливостей народу, його способу мислення, уявлень, природного середовища. Мова рідного народу і найвеличніша, і найсвятіша. А той, хто зневажає її й цурається, обкрадає і себе, і свій народ.

Рідна мова — це продукт розумової діяльності багатьох попередніх поколінь народу. Розвиваючись, суспільство розвиває й свою мову, робить її досконалішою, багатшою. І чим багатша мова, тим краще вона обслуговує суспільство в цілому й кожну людину зокрема.

Наша мова — одна з найдавніших мов світу. Коли відомого російського історика В. Ключевського запитали: “Як розмовляли в Київській Русі?” — він відповів: “Так, як сьогодні розмовляють малороси” (тобто українці). Польський учений-поліглот М. Красуський у праці “Древность малороссийского языка”, виданій 1880 року в Одесі, писав: “Займаючись довгий час порівнянням арійських мов, я прийшов до переконання, що українська мова старша не тільки від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, а й від санскритської, грецької, латинської та інших арійських мов”.

Українська мова — одна з найбагатших мов світу. У сучасному “Словнику української мови” в 11 томах зареєстровано понад 134 тисячі слів, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови”, виданому недавно, записано майже 250 тисяч слів. Насправді ж словниковий склад української мови, за приблизними підрахунками, налічує не менше півмільйона лексем. Українською мовою однаково чудово звучать Біблія і Гомерова “Одісея”, “Декамерон” Дж. Бокаччо й “Дон-Кіхот” М. Сервантеса, “Євгеній Онєгін” О. Пушкіна і “Пан Тадеуш” А. Міцкевича, “У пошуках втраченого часу” М. Пруста, Шекспір і Джек Лондон, Шота Руставелі і Ярослав Гашек. Нею складено понад 200 тисяч народних пісень, написано тисячі наукових праць, чудових художніх творів. Нема таких високих почуттів і таких глибоких думок, яких не можна було б висловити українською мовою.

Завдяки своєму тривалому розвитку українська мова має струнку відшліфовану звукову й чітку граматичну системи. Вона співуча (за милозвучністю її зіставляють з італійською), мальовнича, логічна, у ній мало винятків. Це одна з найдосконаліших мов світу.

1. І. Прочитайте уважно висловлювання про рідну мову й Батьківщину. Зверніть увагу на слова й звороти, які добирають автори, щоб якнайточніше передати свої думки.

1. Свою Україну любіть, любіть її... Во врем'я люте, в остатню тяжкую минуту за неї Господа моліть (*Т. Шевченко*). 2. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини (*В. Сухомлинський*). 3. Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим (*М. Драгоманов*). 4. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись

виплеканою народом у віках рідною мовою. В народі немає скарбу більшого, як його мова (*Ю. Мушкетик*). 5. Мова — то дзеркало душі народу, то святиня, з котрою пов'язана не тільки минувшість, а й будучність народу і його повага в світі (*М. Подолінський*). 6. Рідної мови не може покинути людина без скалічення своєї душі — так само, як не може замінитися з ким іншим своєю шкірою (*І. Франко*).

II. Підготуйтеся до усної розповіді на тему “*Рідна Батьківщина й рідна мова — найдорожчі в світі*”: складіть і запишіть приблизний план виступу, завчіть напам'ять деякі вислови.

2. Прочитайте вірш і поясніть, якою уявляється поетові рідна мова.

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і поміститися в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

3. Прочитайте уривок і підготуйте усну аргументовану відповідь на запитання, чому дівчина почувала себе незатишно.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі. Потроху й до одяжі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу “юпку”, а вона не розбирала, що це говорить про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилено в “чулан”, а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той “чулан”; їй велено вчитися “прилежно”, а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, як вчишся, треба лежати... Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла слів, “що в книзі написано”... (*Б. Грінченко*).

4. Прочитайте уривок і дайте відповідь, у чому проявляються привабливість, могутність і необмежені можливості української мови.

Надзвичайна мова наша є таємницею. В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожчійності мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорожчіше від самої речі.

Пригадаймо такі слова, як *оксамит*, *перла*, *намисто*, *рушник*, *хустка*, *знамено*... Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як *світанок*, *сонячний промінь*, *весняний струмок*, *голуба далечинь*, *блакитна високість*... А скільки таких слів існує, і за кожним — глибока суть і краса!

У величому мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом (*В. Сухомлинський*).

5. I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Дніпро — як мова. Мова наша і Ріка наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя. Райдуги купаються в Дніпрі, небо хмарніє від птаства, червоно-вишневі зорі зорять угорі, земля стогне від хлібів, громи вигуркочуються над посереддю Ріки, і садки вишневі коло хат, і хрущі над вишнями, і червоно в небі устає новий псалом залізу, а над усім мова гримить, і шепоче, і ніжно лащить, і бунтується...

Мова вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала в небо з його мільйонкрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. “Тече вода в синє море, та не витікає...” (*За П. Загребельним*).

II. Як ви розумієте порівняння Дніпра з мовою і мови з Дніпром? Підготуйте усну розповідь на тему “*Україна, Дніпро і наша мова*”.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. І чужому наuczайтесь, й свого не цурайтесь (це заповідав нам великий Тарас Шевченко). 2. У ріднім краю навіть дим солодкий і коханий (ці слова сказала Леся Українка, їдучи в Італію). 3. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею! (так звертався видатний поет Володимир Сосюра до українців, коли любити Україну заборонялося).

ПОВТОРЕННЯ

§ 2.

Речення і розділові знаки в ньому

7. Речення запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте. Розділові знаки підкресліть.

1. Чи є країна понад нашу Україну? (Є. Гуцало). 2. У широко розчинені вікна щедро сочилися духмяні вечірні аромати київських парків (Ю. Смолич). 3. Шумить, і шепче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка (М. Рильський). 4. І забудеться все: і морози, і люта завія (К. Оверченко). 5. Ви дзвеніть, зозульки, рано (П. Тичина). 6. Ластівки літають над водою, і черемхи в'ється білий дим (Є. Гуцало). 7. Вже день здається сивим і безсилим, і домліває в заростях ріка (В. Симоненко).

Що таке речення? Які бувають речення за метою висловлювання? Які є головні члени речення і на які питання вони відповідають? Які є другорядні члени речення? Які члени речення називають однорідними? У яких випадках ставлять коми між однорідними членами речення? Які розділові знаки ставлять, якщо в реченні при однорідних членах є узагальнювальне слово? Як виділяють звертання в реченні? Які речення називають складними? Як розрізняють прості й складні речення?

8. Подані речення розберіть за членами речення.

1. Достигають яблука в саду. 2. Повільно й тихо сонце сходить у повних золота степах. 3. Ви чуєте пісню? То знов журавлі все небо ключами накрили і швидко зникають у сірій імлі. 4. Нарешті дочекався я тебе, спокійна днино (З тв. О. Лупія). 5. Ластівочка прилетіла аж до мого до вікна (П. Тичина).

9. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Запахла осінь в'ялим тютюном та яблуками та тонким туманом (М. Рильський). 2. Усе в чеканні спілі краплі рос земля і місяць вишні і тополі (Б. Олійник). 3. Земля і вода і повітря все поснуло. 4. Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (З тв. М. Коцюбинського). 5. Ласа кішка до риби та в воду лізти не хоче (Нар. творчість). 6. Сидить ворон на могилі та з голоду криче (Т. Шевченко). 7. Чому сонця боїться досвітній туман і тікає в таємні міжгір'я? (С. Черкасенко).

10. Перепишіть прислів'я, розставляючи між частинами складних речень пропущені коми.

1. З самого початку думай який буде кінець. 2. Не помиляється той хто нічого не робить. 3. Незнайко на печі лежить а знайко по дорозі біжить. 4. Де слова з ділом розходяться там непорядки водяться. 5. З пісні слова не викидають і свого не вставляють. 6. Люди про нас говорять і ми про людей не мовчимо. 7. Дзигар усе йде і все на місці стоїть.

Унікальний тристоронній годинник, м. Тернопіль.
Всього у світі таких два

11. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як стій та бач (зненацька, без причини); як буде, так і буде (байдуже); і вдень і вночі (завжди, постійно); хоч верть, хоч круть (що не роби, ніщо не допоможе); пройти Крим і Рим і мідні труби (зазнати всього); ні сіло ні впало (безпідставно, несподівано); сім мішків гречаної вовни і всі неповні (багато зайвого, безглузлого).

§ 3*

Лексика

Дізнайся більше

Що таке лексика? Що називають лексичним значенням слова? Як називають ті словники, у яких розкривається лексичне значення слів? Які слова однозначні, а які — багатозначні? Що означають слова в прямому значенні, а що — в переносному? Які слова називають омонімами? Які — антонімами? Що таке синоніми? Для чого в мові потрібні синоніми? Як треба користуватися синонімами?

Які бувають слова за походженням? Чи відрізняються чимось запозичені слова від незапозичених? Які бувають слова за вживанням? Які слова називають неологізмами, а які — архаїзмами? Які словосполучення називають стійкими? Що таке крилаті вислови? Які словники української мови ви знаєте?

12. У подані прислів'я вставте пропущені підмети. Поясніть, як ви їх добирали.

1. Кожний ... на свою моду крає. 2. Без копила і ... чоботи не зробить. 3. Який ..., така й череда. 4. ... клепле, поки тепле. 5. Кепський то ..., що в своїй хаті змокне. 6. Який ..., така й коса. 7. Знання ... не вкраде. 8. Дружній череді ... не страшний. 9. ... не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

Слова для вставок: косар, господар, мудрий, пастух, вовк, коваль, кравець, швець, злодій.

* Матеріал для додаткового вивчення.

13*. До поданих слів доберіть із дужок слова так, щоб утворилися словосполучення.

1. Попереджати, запобігати (лихові, про небезпеку). 2. Рахувати, вважати (можливим, гроші). 3. Кроїти, кряти (хліб, тканину). 4. Власник, володар (кубка, будинку). 5. Здатний, здібний (на подвиг, до наук). 6. Робочий, робітничий (гуртожиток, одяг). 7. Рідкий, рідкісний (ліс, випадок).

14. Прочитайте речення й поясніть, яких різних значень набуває в них слово *гарний*.

1. Тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень (*О. Гончар*). 2. Яка гарна делікатна мелодія! 3. Часом людей тільки гарними словами вловлюють, що ж то дією власною можна! (*З тв. Марка Вовчка*). 4. Новину гарну привезла вам (*З. Мороз*). 5. Все те сталось в теплу, гарну пообіднюю годину (*Леся Українка*). 6. Гарний син, тихий, роботящий. 7. Побачив над собою занесену руку й почув такий гарний удар в тім'я, що випустив каната (*З тв. Ю. Яновського*).

15. І. До поданих іншомовних слів доберіть синоніми й запишіть їх у колонку в тому самому порядку.

Момент, педагог, ароматний, гравій, алфавіт, лозунг, горизонт, пілот, контур, гігант, актор.

Синоніми: абетка, артист, велетень, гасло, духмяний, льотчик, мить, обрис, обрій, рінь**, учитель.

II. З перших букв дібраних синонімів складіть фразеологізм. Запишіть його.

16. І. Прочитайте уривок. Знайдіть фразеологізми і поясніть їхнє значення.

Було це якось улітку ввечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато й мама, старша наша сестра і дехто з сусідів. Гомонів між ними й дід...

А я кругом двору, ніби той об'їждчик, хвицаючись і тоненько іржучи, ганяю безперестанку на хворостині. А більші діти, як галич**, збили ярмарок коло ями, що ромашами** та кропивою позаростала: в дворі у нас почали копати глинище**. Стрибають через яму і в яму, один одного пхають, сиплються землею, як борошно, м'якою, галасують, геть-геть луна ходить. У дворі стоїть такий ярмарок, що за малими великі один одного не чують.

— Та вгамуйтеся! Не кричіть! Не казяться! — тільки й чути раз по раз з колодок...

Далі до діда:

— Хоч би ви, діду, поробили їм що-небудь, щоб вони хоч на часину примовкли.

— Я їм пороблю! Я їх зараз усіх в поросят поперекидаю, — жартує дід.

А нам ще веселіше від того.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось примовкли і дивились усі в один бік. За нашим двором темніли городи, за городами верби рядами з долини верхі аж до неба по піднімали, а геть-геть за вербами, де вдень, як море, квітувала пшениця і звідкіль увечері вітер тільки її дух приносив, там червоно червонілося, ніби десь у полі вогонь пастухи розкладали.

— Андрійку, гов! — гукає дід...

Я хльоскаю батіжком із валу** свого вороного й шумлю до діда:

— Ви, діду, кликали мене?

— Іди сюди! — Дід бере мене на руки, я спершу пручаюсь, боюся, що дід мене догори дригом поставить. Дід бере силою. — Дивись — чи бачив ти таке: за лісом, за пралісом золота діжа сходить?

Я примовк. Далі як не закричу, як не загаласую:

— Ай-яй-яй! Дивіться! Що воно таке? (За С. Васильченком).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Пригадайте щось і з власного досвіду, додайте його до переказу.

- 17.** Прочитайте текст. З'ясуйте значення невідомих чи не зовсім відомих вам слів. Текст перекажіть усно.

Держава у своїй діяльності керується певними законами. І найвищий з її законів — Конституція. У Конституції визначаються основні права та обов'язки громадян і зобов'язання держави перед громадянами.

Україна теж має свою Конституцію. У ній життя і здоров'я, честь і гідність кожної людини визнаються найвищою цінністю. Нічого ціннішого за людину немає. Усі люди є рівними у своїх правах. І про захист цих прав має дбати держава.

Громадяни повинні неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, шанувати права і свободи, честь і гідність інших людей, їхній обов'язок — захищати цілісність і незалежність України, дбати про її добробут.

Конституція встановлює, що державною мовою в Україні є українська мова. Її має знати кожен громадянин України.

Конституцію України було прийнято 28 червня 1996 року. Цим актом було остаточно утверджено Україну як суверенну і незалежну державу. День прийняття Конституції став одним з найбільших свят нашої країни.

18. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

За словом у кишеню не лізти (бути дотепним і метким у розмові); бистрий на слово (дотепний, кмітливий); дар слова (здатність красиво, розумно говорити); бити словом (висловлюватися влучно, дошкульно); гострий на язик (дотепний); жалити язиком (сильно дошкуляти словами); держати язик за зубами (бути стриманим у висловлюваннях, мовчати); взяти втямки (усвідомити, збагнути).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

I. Повторення вивченого про текст

1. Текст складається з речень, об'єднаних спільною темою й основною думкою.

2. Речення в тексті розташовані одне за одним у часовій або логічній послідовності так, що кожне наступне висловлювання пояснює, доповнює або уточнює попереднє.

3. Речення в тексті пов'язані між собою сполучниками, займенниками, вжитими замість уже названих речей, повторенням тих самих або синонімічних назв.

4. У цілісному тексті розрізняють вступ (зав'язку), основну частину і висновок (розв'язку).

Проаналізуйте два наступні тексти. У якому з них переважають художні, а в якому — публіцистичні елементи? Обговоріть у класі побудову обох текстів. За цими двома зразками складіть власну розповідь про початок навчального року у вашій школі чи класі.

19. I. Прочитайте текст і з'ясуйте значення невідомих вам слів. Поясніть вживання розділових знаків у ньому.

Настрій у мене сьогодні особливий. Після літніх канікул ми вперше зібралися в своєму класі. Кожному хотілося розповісти про найцікавіше, поділитися спогадами, як пройшло літо.

На великій перерві до нас підійшов класний керівник. Він розпитував, хто чим займався на вакаціях, а потім зажадав, щоб ми показали свої

записники. Найбільше його зацікавив мій зошит. Вчитель уважно передивився його і мовив до присутніх:

— Ось, діти, прекрасний зразок, як треба записувати народну творчість! — І він підняв над головою мого зошита. — Раджу вам всім ознайомитися з матеріалами, котрі зібрав ваш однокласник. Зверніть увагу, що записи — а тут прислів'я та приказки, народна метеорологія, обряди — стосуються давнини. Це особливо цінно, бо зберігається в пам'яті лише літніх людей, яких не так і багато. Відійдуть вони, і ми чимало втратимо з нашої національної культури... Це справжні перлини фольклору й етнографії!

Оскільки ми майже не знали про зміст цих термінів, то вчитель зупинився докладніше на них. Як ми довідалися, фольклор — це така наука, що вивчає народну творчість: пісні, легенди, казки та перекази. Етнографія досліджує давній побут, тобто як жили і чим займалися люди. Це — житло, одяг, народна медицина і кулінарія, традиційні промисли й ремесла, свята та обряди (В. Скуратівський).

II. Поділіться враженнями від початку навчального року. Свої враження запишіть.

Альманах
Твір перший (Наталчин)

ПЕРЕДМОВА

У п'ятому класі ми, тобто Андрійко, Галя, Марійка, Оленка, Олесь, Петрик, Сашко і я, вели "Щоденник". У ньому записували, що бачили, чули й думали. Це всім подобалося.

Але щоденник, як сказав Андрійко, — річ делікатна, особиста. Не всі хотіли давати свої записи до спільного "Щоденника".

Тому в шостому класі ми (до нас приєднався ще й Михайлик) стали складати казки. Цікаво було вигадувати різні пригоди, які нібито траплялися із звірами, і не тільки з ними.

Тепер ми надумали скласти альманах. До нього ввійдуть не лише казки, а й наші оповідання, вірші, роздуми, рецензії. Хто що зможе.

Ми хочемо бути корисними Україні. Будемо не тільки працювати, а й спробуємо творити духовні скарби. Бо ж не хлібом єдиним живе людина. Як каже наш учитель Петро Іванович, у кожного з нас є талант. Треба тільки допомогти йому розкритися.

20. Порадьтеся зі своїми шкільними товаришами, може, й вам би взятися за укладання альманаху. А ваш учитель чи вчителька допоможуть вам оформити його. Може, й чийсь батьки долучаться до цієї справи. А щоб вийшов альманах, досить, щоб кожен із вас подав до нього бодай по одному творі.

Альмана́х — збірка літературно-художніх і/або науково-популярних творів, об'єднаних за якою-небудь ознакою (тематичною, жанровою, ідейно-художньою тощо).

§ 4*.

Значення букв і будова слова

Дізнайся більше

На що вказує **ь** (*день, льон*)? Які два звуки завжди позначають букви **ї** та **щ** (*країна, дощ*)? Коли букви **я, ю, є** позначають м'якість попередніх приголосних і голосні [**а**], [**у**], [**е**] (*земля, люди, сине*)? А коли букви **я, ю, є** позначають два звуки — [**йа**], [**йу**], [**йе**]? Коли буквосполучення **дж, дз** позначають два звуки (*віджити, відзнака*)?

Яку частину слова називають закінченням? Яку частину слова називають основою? Як виділяють закінчення й основу? Яку частину слова називають коренем? Як знаходять корінь? Які частини основи називають префіксом і суфіксом? Які слова називають простими, складними й складноскороченими?

21. Прочитайте слова, подані в транскрипції, й запишіть їх буквами. Поясніть значення окремих букв та буквосполучень.

[син], [син´], [рис], [рис´], [лом], [л´он], [лук], [л´ук], [вйук], [імла], [земл´а], [мойа], [осине], [син´е], [с´йе], [вйе], [край], [країна], [іду], [йіду], [пл´уш], [пл´ушч], [штука], [шчука], [вожу], [воджу], [в´іджилий].

22. Уважно розгляньте, як треба визначати будову слова (насамперед виділяємо корінь і закінчення). Після цього переписіть подані в таблиці слова й самостійно розберіть їх. Свій аналіз слова звірте з аналізом, зробленим у підручнику.

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	Префікс	Корінь	Суфікс	
<i>боєць</i> [бойец']	—	<i>бой</i>	<i>ец'</i>	—
<i>бійці</i> [б'ійц'і]	—	<i>б'ій</i>	<i>ц'</i>	<i>і</i>
(з) <i>боями</i> [бойами]	—	<i>бой</i>	—	<i>ами</i>
<i>побойце</i> [побойшче]	<i>по</i>	<i>бой</i>	<i>ишч</i>	<i>е</i>
<i>бойовий</i> [бойовий]	—	<i>бой</i>	<i>ов</i>	<i>ий</i>
<i>прибій</i> [приб'ій]	<i>при</i>	<i>б'ій</i>	—	—
<i>розіб'ють</i> [роз'іб'ють']	<i>роз'</i>	<i>бй</i>	—	<i>ут'</i>

23. За зразком таблиці з попередньої вправи визначте будову поданих споріднених слів.
1. Віра, довір'я, перевірка, вірю, довіряю, повіримо.
  2. Розбудова, будинок, побудую, будуємо, збудуй, збудований.
  3. Рух, рухають, рушій, вирушить, порушений, нерухомий.
24. Прочитайте колискову, знайдіть у ній слова із суфіксами і з'ясуйте, якого значення вони надають словам.

Повішу я колисочку на дубочку,
 Люлі, люлі, засни, поспи, мій синочку.
 Буде вітрик повівати
 І синочка колихати,
 Буде сонечко сіяти,
 Між листячком заглядати
 І синочка цілувати.

25. Поданий лист переробіть на тепліший, ніжніший, використавши для цього пестливі суфікси, і запишіть.

Дорогі мамо й тату! Ми з братом добре відпочиваємо в діда й баби. Літо, як кажуть вони, вдалося добре. Погода стоїть тепла, сонце приємно гріє. Тільки часом дощ покропить землю: від цього трава ще дужче зеленіє й повітря стає пахучим, наче мед у ньому розлився.

Дід і баба здорові, тільки час від часу дід скаржиться, що йому поперек болить. Дід і баба низько вам кланяються. Ми з братом цілуємо вас, дорогі мамо й тату.

26. Прочитайте загадки. Знайдіть штучно утворені слова, визначте в них корінь та суфікси і таким чином поясніть значення цих слів.

1. Мигуля мигає — весь ліс полягає. 2. А в рогулі чотири кулі, а в іржиці — дві. 3. Чотири чотирки, дві розтопирки, сьомий замахайло. 4. Ногац ногатий, окач окатий з води визирає. 5. Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун.

Відгадки: дійки в корови й кобили, корова, жаба, голова людини, коса й трава.

27. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

З діда-прадіда (з найдавніших часів); ручками та пучками (власною важкою працею); як у віночку (дуже чисто, охайно — про приміщення); з самого малечку (з раннього дитинства); на превелику силу (з великими труднощами); бідна моя голівонька (вираз відчаю, розпачу); не погладити по голівці (покарати); викинути колінце (зробити щось легковажне, пусте, незвичайне).

§ 5.

Іменні частини мови

Які частини мови ви вивчали в 6 класі?

Як іменники поділяють на відміни? Як іменники I і II відмін поділяють на групи? Які є закономірності у вживанні закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду (*дуб — дуба, ліс — лісу*)? Які особливості орудного відмінка однини іменників III відміни?

28. Прочитайте уривок з вірша, знайдіть у ньому іменники й визначте рід, відміну, групу, відмінок та число кожного.

Давно, давно, ще в пору колискову,
 блаженним безтурботним малюком
 я всмоктував у серце рідну мову
 з цілющим материнським молоком.
 Вона була як вогник для дитини
 і розумом, і першим відкриттям.
 Влилась у кров,
 вросла в живі клітини
 не райського — сутужного життя.
 Тепер і день і ніч без передишки
 перевертаю ревно тонни брил,
 усе шукаю точних слів для книжки,
 щоб душі зачаровувать могли...

Д. Луценко

29. I. Випишіть подані іменники в чотири колонки за відмінами.

Охота, узбережжя, оснащеність, плодючість, ім'я, стаття, робота, плід, дуб, зустріч, каченя, яйце, ідеал, ожеледь, сонце, синь, обличчя, сходинка, роззява, старість, курча, очистка, прибій, лелека, будень, тьмяність.

II. У словах перших трьох колонок підкресліть другу від початку букву. З цих букв складіть закінчення вислову I. Франка: "Не може при добрі той жити, ...".

30. I. Випишіть подані іменники I та II відмін у три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Вжиток, тирса, озеленювач, квітникар, столяр, картяр, настрій, ожеледиця, днище, скельце, отвір, лящ, втеча, стаж, секретар, лялька, тягач.

 II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову американського філософа Джорджа Сантаяни: “*Життя — не вистава й не свято; ...*”.

31. I. Іменники I і II відмін поставте в орудному відмінку однини (*ким? чим?*) і запишіть у дві колонки: 1) з *о* в закінченні; 2) з *е* в закінченні.

Орач, товариш, одуд, зброяр, борозна, обов’язок, синиця, яр, страйкар, тиша, формуляр.

 II. З других букв кожного слова складіть закінчення прислів’я: “*Жити — ...*”.

32. Прочитайте вголос прислів’я, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Поясніть вживання в них закінчень *-а* та *-у*.

1. Чоловік без (розум) — що сніп без (перевесло). 2. Смола до (дуб) не пристане. 3. Від одного (удар) дерево не падає. 4. Нема (дим) без (вогонь). 5. Багато (грім) — мало (дощ). 6. Згаяного (час) і конем не наздоженеш. 7. (Хліб) лежачого ніде нема.

33. I. Іменники II відміни поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-а, -я*; 2) із закінченням *-у, -ю*.

Вжиток, спрут, кут, дим, струс, степ, ясен, атом, ляк, гектар.

 II. З других букв кожного слова складіть початок вислову Й.В. Гете: “*... — це передчасна старість*”.

34. I. Іменники III відміни поставте в орудному відмінку однини й запишіть їх у дві колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв.

Взаємність, пристрасть, одіж, жовч, зелень, здатність, щирість, цвіль, старанність, подорож, тьмяність, блакить, п’ядь, яєність, лякливість.

 II. З других букв кожного слова складіть початок вислову Д. Павличка: “*..., там загиба звіра*”.

За допомогою яких суфіксів творять вищий ступінь порівняння прикметників?

У якому числі й відмінку стоять іменники після числівника *два* і більше (*два дні, п’ять днів*)? Як пов’язуються іменники з дробовими числівниками (*півтора дня*)? Які особливості правопису й відмінювання числівників *п’ятдесят — вісімдесят*? Які особливості відмінювання числівників *двісті — дев’ятсот*?

Які особливості правопису неозначених займенників? Як відмінюються займенники *цей, весь*?

35*. Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте в потрібній формі вищого (I частина) та найвищого (II частина) ступеня.

I. 1. Правда (ясний) від сонця, та її зі свічкою шукають. 2. Дружба та братство (дорогий) за багатство. 3. Нема (поганий) ворога, як дурний розум. 4. Чим (великий) негідник, тим (великий) боягуз.

II. 1. Думка (бистра), земля (ситна), сон (милий). 2. (Дорога) та пісня, з якою мати колисала. 3. Усьому початок (важкий). 4. Добрий сусід — (близька) родина.

36. Провідмініяйте письмово числівник 756, а потім уважно звірте з поданим нижче відмінюванням цього числівника. Помилки, якщо трапляться, виправте.

Н. сімсот п'ятдесят шість

Р. семисот п'ятдесяти шести (шістьох)

Д. семистам п'ятдесяти шести (шістьом)

Зн. сімсот п'ятдесят шість

Ор. сьомастами п'ятдесятма шістьма (шістьома)

М. (на) семистах п'ятдесяти шести (шістьох)

37. I. Запишіть, розкриваючи дужки, у дві колонки словосполучення: 1) з іменниками, у яких закінчення *-а*; 2) з іменниками, у яких закінчення *-и*.

Три (сідло), півтора (ар), чотири (солдат), три (електрик), півтора (метр), два (озеро), два (балон), три (ешелон), півтора (градус), половина (обруч).

II. З перших букв іменників складіть закінчення давньогрецького вислову: *"Пі-знай..."*.

38. Прочитайте прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. Черствий книш, та без (він) ще гірш. 2. Всяк правду знає, та не всяк про (вона) дбає. 3. Не соли (нічия) рани, то й твоєї не будуть. 4. Як на (свій) язичку не втримаєш, то на чужому не втаїш. 5. Зі (своя) печі й дим солодкий. 6. З (це) пива не буде дива.

39. Перепишіть фразеологізми, підкресліть займенники. З двома стійкими висловами складіть речення.

1. Цього разу, цими днями, до цього часу, з цього приводу, з цієї причини, за цих умов, при цьому слові, при цих словах, у цьому ж дусі. 2. Усією душею, усім серцем, з усієї сили, на всьому ходу, з усіх боків, за всіма правами, докладати всіх зусиль, та й по всьому.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

II. Роздум на морально-етичну тему

1. У роздумі ставлять якесь питання і шляхом логічних міркувань з'ясовують його суть.
2. Роздум починають тезою, тобто називають те, що треба розглянути, довести, і дають загальне визначення його.
3. Основну частину роздуму становлять докази (аргументи), які підтверджують або заперечують те чи інше положення.
4. Роздум закінчують коротким висновком або підсумком, який логічно впливає з попередніх міркувань.

Прочитайте наступні два тексти. Поміркуйте над тим, які різні вияви може мати доброта, і складіть кожен свій текст про цю людську якість.

40. I. Прочитайте уривок із казки про Івасика-Телесика. Випишіть усі слова зі здрібнілими суфіксами.

Були собі чоловік та жінка, а в них синок-одиначок Івасик. Ото Івасик, як підріс трошки, став просити батька:

— Зробіть мені, татусю, човник та весельце, то я буду рибку ловити та вас при старощах годуватиму.

— Куди тобі, синку, ти ще маленький, — каже батько.

А він таки одно: зробіть та й зробіть. От зробив йому батько човна і весло, і став Івасик рибалити. Поплине Івасик річкою геть-геть далеченько, а мати тим часом йому їсти наварить та в горнятка-двійнятка накладе, візьме ті двійнятка ще й сорочечку білу для Івася, піде до берега, стане та й кличе:

Івасику, Івасику,
Приплинь, приплинь
До бережка,
Я дам тобі їсти-пити
І хороше ходити.

А Івасик почує:

— Це ж моєї матінки голосок. Пливи, пливи, човнику, до бережка.

Приплине, пообідає, сорочечку білу візьме, подякує, віддасть матері рибку, що наловив, та й знов на річку.

- II. Підготуйтеся до усного переказу уривка: прочитайте його кілька разів, запам'ятайте окремі вислови, потренуйтеся вдома перед дзеркалом.

Альманах
Твір другий (Сашків)

ДОБРОТА

Що таке доброта? Добра людина прагне все робити так, щоб нікому не заподіяти зла, не завдати болю. Вона співчутливо ставиться до інших, намагається зрозуміти людей. Добросерда людина поділиться тим, що має, з іншим, хто потрапив у біду, зазнав лиха.

Чи завжди треба бути добрим? Якщо ти будеш добрий до людини, яка коїть злочин, якщо потуратимеш негідникові, то ти сприятимеш злу. І, отже, не будеш добрим для більшості людей. Міліціонер, який спиняє злочинця, чи суддя, який судить його відповідно до закону, — добрі люди, бо вони захищають усіх.

Чи вигідна доброта? Якщо я буду добрий до людей, то ні в кого не буде причини мені робити зло. Бо за зло завжди платять злом, а за доброту — переважно добром. А якщо я не буду добрим, то хто буде добрий? Коли хочеш, щоб інші були добрі, будь добрим насамперед сам.

Здавна в Україні побутує звичай шанобливо звертатися до інших людей словами “добродію”, “добродійко”. Цим визнається доброта як найкраща риса в людях.

41. Прочитайте Сашків роздум. Проведіть у класі диспут про доброту. Можливо, ви в чомусь не погоджуєтесь із Сашком — скажіть про це, аргументуйте свою думку.

МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

ДІЄСЛОВО.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ДІЄСЛОВО

§ 6.

Дієслово як частина мови

42. Порівняйте подані парами слова. До яких частин мови вони належать? Яка між ними різниця в значенні, у змінюванні?

Переписувати — переписування, сподіватися — сподівання, розмовляти — розмова, гуркотіти — гуркіт, мовчати — мовчазний, кричати — крикливий, синіти — синій, зм'якнути — м'який, потроїти — три, засвоїти — свій.

Дієслово називає дію або стан і відповідає на питання *що робити?* *що зробити?*

43. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після неї запитання.

Форми дієслова

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
Неозначена	<i>що робити?</i> <i>що зробити?</i>	незмінна форма	будь-яким членом речення
Способова	<i>що роблю?</i> <i>що робив?</i> <i>що буду робити?</i> <i>що робив би?</i> <i>що роби?</i> і под.	за способами, часами, особами, родами, числами	присудком
Дієприкметник	<i>який?</i>	за родами, відмінками й числами	означенням, присудком
Форма на <i>-но, -то</i>	<i>що зроблено?</i>	незмінна форма	присудком
Дієприслівник	<i>що роблячи?</i> <i>що зробивши?</i>	незмінна форма	обставиною

1. Які є основні форми дієслова?
2. Які форми дієслова незмінні?
3. Які форми дієслова можуть змінюватися за часами й особами?
4. Які форми дієслова можуть виступати присудками?
5. Які форми дієслова вживають тільки в ролі присудка?

1. Дієслово має п'ять основних форм: неозначену, способову, дієприкметник, форму на **-но**, **-то** і дієприслівник.

2. Неозначена форма, форма на **-но**, **-то** і дієприслівник незмінні.

3. Лише способова форма може змінюватися за часами й особами.

4. Усі форми дієслова, крім дієприслівника, можуть виступати присудками.

5. Тільки як присудки вживають способову форму і форму на **-но**, **-то**.

44. I. Випишіть підряд у колонку всі форми дієслова в такому порядку: 1) неозначена; 2) способіві; 3) дієприкметники; 4) форми на **-но**, **-то**; 5) дієприслівники.

Ленішати, триваючи, налаштований, бачено, електрифікований, їжджу, інкрустовано, експериментуючи, молотий, ходимо, ліплено, бризнувши, кликати, адресований, екзаменуючи, явлено.

II. З перших букв кожного слова складіть закінчення вислову давньогрецького філософа Фалеса: *“Про друзів слід пам'ятати не тільки тоді, коли вони з тобою, а й тоді, ...”*.

45. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова й визначте їхню форму. Якими членами речення вони виступають?

1. Узявшись за плуга, не оглядайся назад. 2. Сказане слово — срібло, а мовчання — золото. 3. Птиця створена для польоту, а чоловік — для роботи. 4. Не на слова дивися, а на роботу. 5. По роботі пізнати майстра. 6. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 7. Сказано на глум, а ти бери на ум.

46. Переробіть текст так, щоб уникнути іменників на *-ння*, замінивши їх дієсловами (наприклад: *Закінчили копання картоплі. — Закінчили копати картоплю*).

Уявіть собі, як було б, якби люди не дбали про природу. Станеться забруднення повітря, стане важким дихання. Люди почнуть хворіти. Річки, озера зазнають обміління. Відбудеться руйнування верхнього родючого шару ґрунту. І неможливе буде вирощування хліба.

Ось чому всі ми повинні виявляти дбайливе ставлення до природи, до її багатств.

47. Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких дієслів автор змальовує шаленство бурі. Знайдіть дієслова, які передають: 1) переміщення в просторі; 2) дії, спрямовані на інші предмети; 3) звуки; 4) стан.

Нагло безшелесна тиша луснула, мов надутий пухир. Грюкіт перекоївся лісом, наче повінь. Вітер зірвався, мов кінь з припону, заіржав хрускотом ламаного галуззя, гупнув копитом у піскові галяви й підняв непроглядні тумани куряви, потряс буйною гривною хмар. Зубами хватав сосни, наче стеблини трави, й трощив їх. Хвостом, немов помелом, змітав бовдури хвої. Стрінувши тверду стіну гущі, ставав дуба, підносився вгору й падав своїми грудьми на густе верховіття, що пригиналося, мов під ударом молота. Задніми ногами рив яруги, розпорпував верству чатиння** та листя, що обтулювали пні дерев, роздирав одежу моху, що вкривала чорне тіло землі, й сипав високі кучугури. Вихор казився. Ревів, вигукував, свистів, гоготав, голосив, сміявся, грюкав, брязкав, деренчав, виляскував, порскав, пирхав, мугикав, рипів, рюмсає, рокотав. Наче волосся з голови, видирав з дубових чубів гілля, крутив ним, креслив у повітрі химерні колеса й жбурляв у далекі багнюки... (Б.-І. Антонич).

48. I. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на те, як передано гуркіт грому. Приготуйтеся до усного переказу уривка: уявіть послідовність подій, запам'ятайте окремі слова та речення.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ (С. Васильченко).

II. Складіть і запишіть три-чотири речення за малюнком, використовуючи дієслова з тексту. Постарайтеся, щоб це був зв'язний текст.

49. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жити і Бога хвалити (бути повністю задоволеним життям); жити своїм розумом (дотримуватися власних поглядів); жити на свою руку (бути незалежним); жити не хлібом єдиним (крім матеріальних, мати й духовні інтереси); жити заднім розумом (правильно міркувати після вчинків); ряст топтати (жити); розкидати розумом (зосереджено думати).

§ 7. Види дієслів

Дієслова бувають доконаного або недоконаного виду.

50. Простежте, чим відрізняються питання, на які відповідають дієслова доконаного виду, від питань, на які відповідають дієслова недоконаного виду, і зробіть висновок, як визначити вид дієслова.

Доконаний вид: збудувати, подумаю, приїхав, забезпечено, перепишіть, розповівши.

Недоконаний вид: будувати, думатиму, приїжджав, переписуйте, розповідаючи.

51. З'ясуйте, дієслова якого виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії, а якого виду — не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

Доконаний вид: засвітитися, вийшов, прийде, дочекаємося, зайдіть, стукнути, відвідавши.

Недоконаний вид: світитися, йшов, приходитиме, чекатимемо, заходьте, стукати, відвідуючи.

52. Розгляньте пари дієслів, з яких перше — недоконаного виду, друге — доконаного, і з'ясуйте, якими значущими частинами вони різняться.

1. Слухати — вислухати, орати — зорати, косити — скосити, садити — посадити, володіти — заволодіти. 2. Гукати — гукнути, передавати — передати, споруджувати — спорудити.

1. Дієслова доконаного виду відповідають на питання, які починаються на **з**: *що зробити? що зроблю? що зробив? що зроблено? що зробивши?* Дієслова недоконаного виду відповідають на питання без **з**: *що робити? що роблю? що робив? що робитиму? що роблячи?*

2. Дієслова доконаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії. Дієслова недоконаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

3. Дієслова доконаного і недоконаного виду різняться між собою префіксами й суфіксами.

53. Прочитайте вірш, знайдіть дієслова й визначте їхній вид.

Приїхав день на вороному коні,
не питається, де стати.
Став собі проти вікна та й заступив світло,
думає, що він скляний.
А може, він зовсім нічого не думає.
Приїхав же! На коні ж! На вороному!
Це ж не те, що на білому.

Д. Чередниченко

54. I. Запишіть дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Здобути, сумістити, посилати, ухвалити, освоювати, стругати, торкнутися, зволожити, просити, торкатися, зникнути, світити, дихати, дістати.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову В. Симоненка: *“В океані рідного народу відкривай...!”*

55. Перепишіть, замінюючи прикметники дієсловами. Чи змінився від цього текст? Визначте вид дієслів.

Угорі синє небо. На ньому де-не-де білі хмаринки. Внизу зелений луг. Поряд срібlistий струмок. А далі за ним темний ліс.

56. Перепишіть фразеологізми, замінивши дієслова недоконаного виду дієсловами доконаного виду.

Попадати в халепу, потрапляти на очі, повертатися спиною, передавати куті меду, перевертати з ніг на голову, переводити подих, підставляти плече, підсипати жару, піднімати на ноги, припадати до смаку.

57. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній вид.

Учитель розповідає про щастя:

— Кожен із вас повинен зробити щось таке, що робить людей щасливими. Можливо, хтось із вас може навести приклад?

— Вчора я був у гостях у бабусі. Вона була дуже щаслива, коли я пішов, — похвалився Миколка.

58. Складіть декілька речень із фразеологізмами, які містять дієслова доконаного і недоконаного виду.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

III. Елементи опису в розповіді

Щоб читач склав правильне уявлення про предмет розмови, у твір вводять, як правило, короткі описи тих речей або явищ, про які йде мова.

1. В описі стисло подається загальний вигляд предмета розмови, його найістотніші риси.

2. Оповідач ділиться враженнями, які викликає цей предмет, може вказувати на його подібність до інших, більш відомих предметів.

3. Опис подається в певній послідовності — за місцем розташування, за часом вияву, за причиново-наслідковою залежністю.

Порівняйте дві розповіді про море. Знайдіть у них елементи опису й визначте, яку роль вони виконують. У свою розповідь про те, як ви провели літо, не забудьте принагідно ввести елементи опису того, що вам довелося побачити чи відчути.

59. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому всі дієслівні форми й визначте їхній вид. Як вид дієслова залежить від змісту розповіді?

Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов (*М. Коцюбинський*).

- II. Перекажіть текст, запишіть переказ, підкресліть дієслова і зазначте над ними вид.

Альманах

Твір третій (Андрійків)

НА МОРІ

Улітку я з татом і мамою відпочивав на Чорному морі в Скадовську. Містечко невелике. Усе в садках. На базарі повно кавунів, динь і молоді картоплі. А сливи, груші, яблука продавці вивозять аж на пляж.

Але основне в Скадовську — це, звичайно, море. Воно тут мілке, тому вода в ньому добре прогрівається.

І пахне кáмкою та кишить медузами. Медузи жалять, але не так сильно, як наша кропива.

Далеко в морі видніється довга темна смужка. Виявляється, то острів з таємничою назвою Джарилгач. Раз по раз я вдивлявся в нього, намагаючись уявити, який він.

І ось одного вечора тато каже:

— Завтра вранці поїдемо на острів.

Накупили харчів, приготували води, щоб узяти з собою.

Уранці мене розбудили півні: ще сонце не сходило, а вони вже розкукурикалися. До світанку я так і не заснув. Ми нашвидкуруч поснідали й поспішили на причал, щоб устигнути на перший рейс.

Ранок видався тихий. Вода була рівна й блищала, як скло. Тільки за теплоходом тягнувся трикутник збуреної води, на якій мерехтіли дрібні гребінці, наче скалки скла.

Сам острів виявився піщаним, непоказним. Трава на ньому росла ріденька і якась тверда, колюча. І трава, і повітря були мовби просякнуті морською сіллю.

Ми пішки перетнули острів і вийшли на південний берег. Тато казав, що звідси до самої Туреччини ніякої землі нема, тільки сама вода. Хоч вітру не було, але на берег набігали хвиля за хвилею. На піску кожного разу з-під хвиль виринали омиті водою барвисті черепашки різної форми. Коли я збирав їх, мама раптом загукала:

— Дивіться, дивіться!

У відкритому морі гралися два дельфіни: вистрибували з води, розсипаючи іскри крапель, мчали наввипередки, робили круті повороти, ганялися один за одним...

Мені й тепер часто сниться море; я чую його шурхіт по набережному піску, бачу дельфінів, які вилискують чорними тілами, розсікаючи хвилі Чорного моря, відчуваю запах камки.

60. I. Прочитайте Андрійкове оповідання. Спробуйте й ви розповісти, як провели літо. Не треба перераховувати все підряд, достатньо змалювати те, що найглибше запало до пам'яті, найбільше вразило вас. Це може бути навіть один день чи лише одна якась пригода. У розповіді важливий не перелік подій, а опис окремих деталей.

- II. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть її, спираючись на текст.

§ 8.

Префікси дієслів

61. У поданих реченнях дієслово недоконаного виду *біг* (*що робив?*) скрізь перетворіть за допомогою префіксів на дієслова доконаного виду (*що зробив?*) і запишіть їх. Від чого залежить вживання різних префіксів?
1. Заєць біг із лісу.
  2. Заєць біг у ліс.
  3. Заєць біг від лісу.
  4. Заєць біг до лісу.
  5. Заєць біг через ліс.
  6. Заєць біг навколо лісу.
  7. Заєць біг за ліс.

62. Прочитайте подані групами дієслова й з'ясуйте, які префікси означають: 1) рух ізсередины; 2) рух усередину; 3) віддалення від чогось; 4) наближення до чогось; 5) рух на поверхню чогось; 6) рух згори вниз; 7) рух під щось; 8) рух через щось (поверх чогось); 9) рух крізь щось; 10) рух навколо чогось; 11) рух у різні боки; 12) рух за якийсь предмет. Свої висновки запишіть у таблицю.

Префікс	Його значення

1. Вибігти, випхнути, виманити. 2. Прибігти, приклеїти, пристосувати. 3. Убігти, увійти, втиснути, вдуматися. 4. Відбігти, відштовхнутися, відібрати. 5. Переступити, переповнити, переконати. 6. Пробратися, протягти, пронизати. 7. Підбігти, підійти, підкласти, підтримати. 8. Накрити, навантажити, наліпити. 9. Розбігтися, розкидати, розірвати. 10. Оббігти, оточити, обігріти, обдумати. 11. Забігти, заховатися, заглянути. 12. Збігти, зсунутися, скинути, зіпхнути.

63. Подумайте, якого додаткового значення дієсловам надають префікси *недо-*, *зне-*, *над-*, *попо-*. Свої висновки запишіть у таблицю, таку, як і в попередньому завданні.

1. Недобачати, недоплатити, недосолити. 2. Знеболити, знешкодити, знекровити. 3. Надкусити, надпиляти, надірвати. 4. Попоїздити, попоморочитися, поподумати.

64. I. Дієслова випишіть у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів.

Нехтувати, відкинути, заіржавіти, екзаменувати, метушитися, відновити, оцінити, агітувати, єднати, пояснити.

II. З перших букв коренів складіть закінчення вислову I. Світличного: “Шлях...”.

65. Утворіть за допомогою префіксів усі можливі похідні дієслова від дієслів *їхати*, *їздити* і запишіть їх. Хто більше?
66. Прочитайте речення і поясніть, чому навіть ті самі дієслова починаються то з *в*, то з *у*.

1. Настане літо; жовтий цвіт укріє липу до вершини (*Я. Щоголів*). 2. На хвилину хмарка вкрила місяць (*Л. Смілянський*). 3. Доц утихає (*М. Рильський*). 4. Буря не втихає (*С. Васильченко*). 5. Не прийнялись три ясени, тополя всихала (*Т. Шевченко*). 6. І садок усох, і глибока криниця засипалась (*Марко Вовчок*). 7. Без слів ухопила вона [мати] його в обійми, тісно притулила до себе (*Леся Українка*). 8. Я наздогнав його, ухопив за піджачок (*Г. Хоткевич*).

Вживання префіксів у дієсловах залежить від характеру дії, яку називають.

Префікс	Його значення
<i>ви-</i>	рух ізсередини
<i>у-, в-, уві-</i>	рух усередину
<i>від-, віді-</i>	віддалення від чогось
<i>при-</i>	наближення до чогось
<i>на-</i>	рух на поверхню чогось
<i>з-, зі-, с-</i>	рух згори вниз
<i>під-, піді-</i>	рух під щось
<i>пере-</i>	рух через щось
<i>про-</i>	рух крізь щось
<i>о-, об-, обі-</i>	рух навколо чогось
<i>роз-, розі-</i>	рух у різні боки
<i>за-</i>	рух за якийсь предмет
<i>недо-</i>	неповнота дії, неповний вияв дії
<i>зне-</i>	відкидання, позбавлення чогось
<i>над-, наді-</i>	відділення невеликої частини від чогось
<i>попо-</i>	тривалість, повторюваність дії

67. Від поданих дієслів за допомогою заміни в них префіксів утворіть антоніми (наприклад: *увійти* — *вийти*) й запишіть їх парами.

Відпливти, відстебнути, відчинити, відвикнути, роз'їхатися, розпрягти, розгорнути, розмагнітити.

68. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте, за допомогою яких префіксів вони утворені і якого додаткового значення ці префікси їм надають.

Щось неказанно чарівне і зворушливе криється в природі, коли під місяцем бовваніють чи іскряться розмивчастим відливом чубаті полукіпки**. Тоді здається: ось-ось на житніх стернях побачиш саме літо, що йде, неначе втомлена жниця,

і само собі дивується — чого воно тільки не зробило, чого тільки не зародило навкруг!

Як тихо і славно у полі. Від стерні і снопів підіймаються пахощі відволоженого жита, а зверху лине солодка теплінь липового цвіту. А може, цей дух розтікається не від липового шляху, а обтрушується з ласкавої місячної пороші, що тремтить над тобою...

Чи зможе художник змалювати ось такий петрівчанський** вечір? Щоб і невидиме літо йшло по стернях, щоб і полукипки, мов живі хліборобські надії, дихали житнім хлібом, щоб і місячна в'язь в'язалась на червоній пшениці, щоб і росиця падала з неї, мов світла сльоза? Ні, такого не намалюєш — тільки побачити зможеш (*М. Стельмах*).

II. За цим художнім зразком спробуйте описати осінній сад, або алею дерев над шляхом, або й групу дерев у променях призахідного сонця. Скористайтеся фотоілюстрацією.

69. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не відірвати очей, прикипіти очима (пильно, невідступно дивитися); вбирати очима (запам'ятовувати бачене); переводити очі (розглядати щось); робити великі очі (виявляти подив); вражати очі (привертати увагу); брати за серце (хвилювати); прийтися до серця (сподобатися); піднімати дух (підбадьорювати).

§ 9.

Написання *не* з дієсловами

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника¹) *не* майже завжди пишуть окремо: *не перешкоджати*, *не бачать*, *не чули*, *не стало*, *не зроблено*, *не прийшовши*, *не розуміючи*.

1. Разом *не* пишуть у дев'яти дієсловах: *ненавидіти*, *непритомніти*, *неволити*, *непокоїти*, *нехтувати*, *незчутися*, *нетерпеливитися*, *нездужатися*, *нетямитися*, які без *не* не вживаються.

2. З чотирма дієсловами *не* пишуть разом або окремо залежно від їхнього значення: *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти), *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти), *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не лежати), *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не відчутти, не вернутися до свідомості).

3. Разом *не* пишуть у префіксі *недо-*, який вказує на неповноту дії: *недочувати* (погано чути), але *не дочути* (не почути); *недоїдати* (голодувати), але *не доїдати* (залишати їжу); *недолюблювати* (відчувати неприязнь); *недооцінювати* (неповною мірою оцінювати); *недобрати* (не збагнути).

4. Треба розрізняти дієслово *не має* (не володіє) і заперечне слово *немає* (нема), які пишуть по-різному.

70. Прочитайте прислів'я й поясніть написання *не* з різними формами дієслова.

1. Як не хоче, то ще гірше, як не вміє. 2. Доки не впрієш, доти й не вмієш. 3. Чого сам не любиш, того й іншому не чини. 4. Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав. 5. Не спитавши броду, не лізь у воду. 6. Не дослухавши до кінця, не спіши відповідати. 7. Запас кишеню не рве і місця не перележить.

71. Прочитайте речення й поясніть написання *не* з дієсловами разом і окремо.

1. Весна прийшла непомітно. Незчулися, як промайнув і березень (Я. Баш). 2. Аж тепер відчув [Олег], що непритомніє від перенапруги (Іван Ле). 3. Глухо зітхали хвилі, білі чайки непокоїлись над озером (О. Гончар). 4. Весь полк недолічувався тільки одного січовика (Іван Ле).

¹ Про написання *не* з дієприкметниками див. § 34.

5. Цього противника можна тільки недооцінити, але ніколи не переоцінити (*І. Вільде*). 6. Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і нестямилась (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 7. Я й не стямилась, як кинулась тікати (*І. Нечуй-Левицький*).

72*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Дієслова з *не* підкресліть.

I. 1. Я (не) навиджу рабства кайдани (*П. Грабовський*). 2. Наша дума, наша пісня (не) вмре, (не) загине (*Т. Шевченко*). 3. Правди зрадою ніколи (не) здолати (*Р. Братунь*). 4. Ночі, ночі на Україні, ночі тихі, чарівні, де б (не) був я на чужині — (не) забути вас мені (*І. Манжура*). 5. Ми (не) зчулися, як підкрався світанок (*В. Кава*). 6. Птахи сильніше (не) покоїлись (*М. Коцюбинський*). 7. Хрипло крикаючи, боком пролетів грак, мало (не) черкаючи вершків сонних сосон (*О. Копиленко*).

II. 1. До живого нікому (не) доходило: чужа болячка (не) болить, чужа потилиця (не) свербить (*А. Свидницький*). 2. Тривожне почуття зростало в серцях батьків, (не) покоїло їх день у день (*О. Полторацький*). 3. Він почав усіх боятися, усім (не) довіряти (*І. Франко*). 4. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай — (не) вчини, а добро роби (не) думаючи. 5. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі (*З тв. М. Рильського*). 6. Дехто, захопившись тракторами, може, вже (не) дооцінює коня (*Остан Вишня*). 7. Хіба то безсовісно, що я (не) досипав ночей, (не) доїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарятувати від злиднів? (*М. Кропивницький*).

Композиція “Іван Франко і світова література”
у Державному історико-культурному заповіднику “Нагуєвичі”

73*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть різне написання *не має* і *немає*.

1. (Не) має мудріших, ніж народ, учителів (*М. Рильський*). 2. Ніхто (не) має більшої любові, як той, хто душу покладає за друзів. 3. У легендах стародавніх справедливості (не) має, все там річ іде про жертви та криваві події. 4. Люди сплять, спить і людськеє лихо, — лихо сили (не) має всю ніч. 5. Щастя такого (не) має людина ніколи. 6. Летить безумна пісня — стережіться! Бо жаль ваги (не) має... 7. Збирається в місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада (*З тв. Лесі Українки*).

74. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не знаючи сну й відпочинку (безперервно); не знаходить собі місця (бути дуже схвильованим); не йняти віри (не вірити); у вічі не видати (зовсім не бачити); розуму не прикладу (не можу зрозуміти); нема коли й угору глянути (бути дуже зайнятим); не має Бога в серці (бездушний); тільки пташиного молока немає (є всього вдосталь).

§ 10. Суфікси дієслів

75. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієслова від іменників (кінцевий суфікс *-ти* не враховуйте).

1. Зима — зимувати, мандри — мандрувати, сила — силувати, майстер — майструвати, копія — копіювати, нерви — нервувати. 2. Мир — мирити, лад — ладити, коса — косити, вага — важити. 3. Повага — поважати, сідло — сідлати, обід — обідати, блиск — блищати.

76. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієслова від прикметників.

1. Хворий — хворіти, білий — біліти, чорний — чорніти. 2. Блідий — бліднути, кислий — киснути, густий — гуснути. 3. Добріший — добрішати, кращий — кращати, ближчий — ближчати.

77. Простежте, яких відтінків значення і якого виду надають дієслову суфікси *-ува-* та *-ну-*.

1. Розпитати — розпитувати, супроводити — супроводжувати, розплутати — розплутувати, відвідати — відвідувати, повторити — повторювати. 2. Тупати — тупнути, усміхатися — усміхнутися, бризкати — бризнути, грюкати — грюкнути.

78. Дослідіть, звертаючи увагу на наголос, коли дієслівний суфікс *-ув-* переходить в *-ов-*.

Розташувати — розташовувати — розташований; розбудувати — розбудовувати — розбудований; підмалювати — підмальовувати — підмальований, відпрацювати — відпрацьовувати — відпрацьований; опітувати — опітуваний; вигукувати — вигукуваний. А також у віддієслівних іменниках: риштування — риштовання, групування — угруповання.

1. Дієслова від іменників творяться за допомогою суфіксів *-ува-*, *-и-*, *-а-*.
2. Дієслова від прикметників творяться за допомогою суфіксів *-і-*, *-ну-*; від вищого ступеня — за допомогою суфікса *-а-*.
3. Суфікс *-ува-* звичайно вказує на тривалість дії (недоконачний вид); суфікс *-ну-* вказує на одноразовість дії (доконаний вид).
4. Суфікс *-ув-* переходить в *-ов-* під наголосом.

79. Утворіть дієслова від поданих іменників.

Зима, диво, жарт, галас, гальмо, хиба, каприз, стимул, шана, тавро, шпара. Мороз, міст, смак, дзвін, сурма, позолота, щастя.

80. З'ясуйте, від яких іменників утворено дієслова *веслувати*, *зондувати*, *штампувати*, *дернувати*, *поцяткувати*, *нагнітати*.

81. Утворіть дієслова від поданих прикметників.

Рожевий, рябий, байдужий, радий, свіжий, голодний, кам'яний. Важчий, вужчий, ширший, легший, тонший.

82. Поясніть, яким значенням різняться дієслова, що стоять парами. З дієсловами однієї з пар складіть речення.

Чорніти — чорнити. Біліти — білити. Дрібніти — дрібнити. Зліти — злити. Дуріти — дурити. Кривіти — кривити. Старіти — старити.

83. З'ясуйте, які зміни сталися з твірною основою в поданих дієсловах при заміні суфіксів.

1. Захистити — захищати, пригостити — пригощати, наблизити — наближати, проїздити — проїжджати. Кидати — кинути, глядіти — глянути, холодити — холонути, глитати — поглинути.

84. I. Прочитайте уривок, знайдіть дієслова й визначте (якщо вони похідні), як вони утворилися: від яких частин мови і за допомогою яких засобів.

Я дивився на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом. Його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не ворухилися густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускалися білі й жовті лілеї, самі рум'яніли.

Закувала зозуля.

Голос її диткнувся до озера, і озеро відгукнулося: ку-ку...

Із самісінької глибини вибулькнула луна. На плесі пішли кола. І зблиснули хвилі, як золота луска. Сходило сонце (Б. Харчук).

- II. Фарби яких кольорів знадобилися б вам, якби ви захотіли намалювати описану вище картину?

85. I. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому всі засоби, якими передано зміну кольорів перед настанням ночі.

Сонце вже сховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінню гір, тільки вузький краєчок берега передо мною ще блищав від останнього проміння. Узгір'я, геть далеко за молом**, темно-синьою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а вкупі з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше; освітлений краєчок берега почорнів, тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібними білими гребінцями. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе, як голубині крила. Се впало зненацька літне смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. Далеко, далеко на самім горизонті леліло опалове** світло — одблиск сонця... От ще хвилинка, і горизонт стане фіалковим, ще хвилинка, і місяць урочисто випливе з моря і простеле до самого берега широку, золоту, прозору путь... (Леся Українка).

II. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка: складіть план (*тінь від гір, хвилі на площині моря, відблиски сонця тощо*), запам'ятайте окремі вислови.

III. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть захід сонця, звернувши увагу на зміну освітлення й кольорів.

86. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Тішити око (справляти приємне враження); душа радіє (хтось відчуває задоволення); серцем радіти (відчувати втіху); розгодинилося на серці (з'явився гарний настрій); почувати себе на сьомому небі (бути щасливим); дурити голову (обманювати); дуріти з жиру (поводитися нестримно, порушуючи моральні норми).

§ 11.

Перехідні й неперехідні дієслова

Залежно від того, яке питання ставиться від дієслова до іменника, залежного від нього, розрізняють дієслова **перехідні** й **неперехідні**.

87. Зверніть увагу на те, яке питання ставиться від перехідних дієслів і в якому відмінку стоїть при них додаток (з прийменником чи без прийменника). З цього зробіть висновок, які дієслова перехідні, а які — неперехідні.

Перехідні дієслова: загострити (*кого? що?*) олівця; напишете (*кого? що?*) твір; посіють (*кого? що?*) пшеницю; зірвавши (*кого? що?*) яблуко; зустрівачи (*кого? що?*) друга; відвідай (*кого? що?*) подругу.

Неперехідні дієслова: дбати (*про кого? про що?*) про людей; узявшись (*за кого? за що?*) за роботу; надійся (*на кого? на що?*) на себе; дякуємо (*кому? чому?*) вчителям; запобігаючи (*кому? чому?*) лихові; нехтувати (*ким? чим?*) небезпекою; бракує (*кого? чого?*) досвіду.

88. Зверніть увагу на те, у якому відмінку стоїть додаток після перехідного дієслова, якщо перед таким дієсловом є заперечна частка *не*. Зробіть з цього висновок.

Купила хліб — не купила хліба, прочитав книжку — не прочитав книжки; закінчивши справу — не закінчивши справи, відчини вікно — не відчиняй вікна.

1. Від перехідних дієслів ставиться питання *кого? що?* Додаток при перехідному дієслові стоїть у знахідному відмінку без прийменника. Усі інші дієслова — неперехідні.

2. Якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка *не*, то додаток при ньому стоїть у родовому відмінку.

89. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова і визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

1. Правда ясніша від сонця, та її з свічкою шукають. 2. Всяк про правду трубить, та не всяк ту правду любить. 3. За правду не сердися, здійми шапку й поклонися. 4. Правди, як шила в мішку, не сховаєш. 5. Засип правду хоч золотом, затопчи її болотом, а вона все наверх спливе. 6. Не шукай правди в інших, коли в тебе її нема.

90. I. Усі дієслова на *-ся (-сь)* належать до неперехідних. Подані дієслова запишіть у дві колонки: 1) з кінцевим *-ся* (неперехідні); 2) без кінцевого *-ся* (тут вони всі перехідні).

Очистити, звільнишся, усамітнитися, купуючи, стережете, няньчаться, скулившись, скропивши, вирядився, зморитесь, пам'ятає, зменшіть.

II. З других букв кожного слова складіть пропущені два слова у прислів'ї: “*Не ... вір*”.

91. I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з перехідними дієсловами; 2) з неперехідними дієсловами.

Квітує жито, збагни істину, кажучи правду, згнітивши серце, вчитавшись у текст, синіє небо, стелиться туман, сиджу в кімнаті, наслідуємо батьків, втратив рівновагу, поважаймо себе, усміхаючись до дитини, дякую вам.

II. З других букв дієслів складіть пропущені два слова у вислові французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *“Треба..., щоб знати хоч трохи”*.

92. Подані парами дієслова введіть у короткі речення. З'ясуйте, які дієслова перехідні, а які — неперехідні та як це залежить від їхнього лексичного значення.

Біліти — білити, зазеленіти — зазеленити, молодіти — молодити, покращати — покращити.

93*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Перемагай труднощі розумом, а (небезпека) досвідом. 2. В когось (розум) не позичиш. 3. Вчися чужого (розум), та (свій) не загуби. 4. (Розум) не купують, а набувають. 5. Голова не на те, щоб тільки (кашкет) носити. 6. Не рубай (та гілляка), на якій сидиш. 7. Шануй свою (голова), бо друга не виросте.

94. Прочитайте вірш. Випишіть з нього окремо перехідні й неперехідні дієслова.

Не славте кобзаря піснями голосними:
Дзвенить йому хвалу його тридцятиструнна.
Їколись він заблищить між душами ясними,
І зникне вся хула ворожа, нерозумна.
І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця зцілющою водою покропляти,
І рани гоїти, і сльози обтирати.

П. Куліш

95. I. Прочитайте початок легенди. Випишіть тільки перехідні дієслова разом з додатками, які відповідають на питання *кого? що?*

Се було в початку віків. Новостворений світ сівя чудовою красою, скрізь була гармонія, ясне, повне життя. Цвіла Божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя плило тихими хвилями і зливалось з тією мрією в одне осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, й люди жили в спокою. Так було довго.

Злий дух спав у підземній країні. Він спав довгі віки, і сон його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: “Лихі сни мучать мене! Душа моя рветься, нема мені спокою! А там, на землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і витає — і ніщо не бентежить її. Чи маю я носити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темний? Ні, я кину тугу в серце наймиліших дітей ворога мого, я розкину над ними смуток чорним покривом, і потьмариться мрія ворога мого”.

Злий дух вийшов чорним димом з лона землі і огненною хмарою полинув понад землею. Він пролітав над долинами, де хвилювало золоте збіжжя, де рясні дерева клонили додолу важкі віти... (*Лєся Українка*).

Пам'ятник Лєсі Українці,
м. Новоград-Волинський

- II. Продовжіть легенду. Які лиха злий дух ніс між людей на землі? Як люди протистояли злу? Продовження запишіть.
96. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

Батько, повернувшись додому, побачив, що діти б'ються.
— Микольцю, хто розпочав бійку? — запитав він суворо.
— Усе почалося з того, що Івась дав мені здачі.

97. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як води в рот набрати (замовкнути на якийсь час); не нюхати порошу (не мати досвіду в чому-небудь); обминати гострі кути (уникати суперечок); насипати на хвіст солі (не могли щось комусь вдіяти); хоч кіл на голові теши (не можна перекопати чиєсь упертості); потрібний як собаці другий хвіст (зовсім не потрібний).

§ 12.

Неозначена форма дієслова

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число, лише називає дію або стан і відповідає на питання *що робити?* або *що зробити?*

Неозначена форма має наприкінці суфікс **-ти**: *допомагати*, *уміти*, *рости*, *знайти*. Суфікс **-ть** допускається лише в розмовному та художньому стилях: *уміть*, *жить*, *працювать*.

Частина неозначеної форми без суфікса **-ти** називають основою інфінітива: *говори-ти*, *мовча-ти*, *дія-ти*, *плив-ти*, *ми-ти*.

98. Дослідіть, якими членами речення може виступати неозначена форма дієслова.

1. Першою думкою в Остапа було (*хто? що?*) тікати (*М. Коцюбинський*). 2. Згодом Богдан (*що зробив?*) почав прощатись (*Леся Українка*). 3. Хоча б скоріше (*що робилося?*) почало світати! (*І. Вільде*). 4. Гнат виніс теляті (*кого? що?*) їсти (*М. Коцюбинський*). 5. Стала наближатися година (*яка?*) рушати в дорогу (*С. Васильченко*). 6. Стомилися хлопці, зупинилися (*з якою метою?*) спочити.

Неозначена форма дієслова може виступати будь-яким членом речення. Найчастіше вона входить до складу присудка.

99. Прочитайте уривок з народної історичної пісні, знайдіть дієслова в неозначеній формі.

“Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!” —
“Ой як мені не пугати,
Що хотять байрак вирубати,
А мені нігде прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Малих діток виглядіти”.
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...

- 100. I.** Подані дієслова запишіть у три колонки з основою інфінітива на: 1) *-а*; 2) *-и, -і*; 3) приголосний.

Бриніти, ділити, змогти, осяяти, зволікати, вділити, розмовляти, понести, знітитися, з'єднати, звести, з'їжджати, воліти, впливти, з'їздити.

II. З других букв складіть пропущені три слова у вислові німецького філософа XVIII ст. Йоганна Гердера: “*Хто не любить..., не заслуговує на ім'я людини*”.

- 101. I.** Випишіть з уривка всі дієслівні форми й поряд допишіть неозначену. У дужках скорочено позначте вид, наприклад: *веде* — *вести (н.в.)*.

У напільне вікно видно дорогу, що веде з поля. Тиміш, малий коваленко, годинами не відводить від неї очей. Ген вдалині закуріло, завертіло, все ближче й ближче — котиться, пританцьовуючи, вихор, крутить пилюгу, солому, листя, виростає, ширшає, вже підступив до хати, вже затулив порохом усе поле і небо та й увігнався в село, ще поширшав, ще повищав — і лопнув, як булька, зоставивши всередині кілька тремтячих бадилін та гусяче перо. І заніміла дорога. Причайлась, погасло на ній все. Там, де ховається в житі, блакитніє злегка.

— Не дивись на вихор, — каже мати (*Є. Гуцало*).

II. Розпитайте в старших людей про повір'я, пов'язані з вихором, і запишіть їх.

102. I. Запишіть дієслова підряд у колонку й біля кожного з них допишіть синоніми з довідки, поданої нижче.

Ослабнути, хитатися, держати, куйовдити, обманути, юрмитися, спускатися, схуднути, вештатися, насмілитися, скиглити.

Синоніми: волочитися, зважитися, з'їжджати, змарніти, коливатися, кошлатити, нити, охлянути, ошукати, товпитися, тримати.

II. З других букв дописаних синонімів складіть два пропущені слова у вислові російського письменника А. Чехова: “*Потрібно виховувати в собі смак до...*”.

- 103. I.** Прочитайте уривок. Придивіться, як автор по-різному будує речення зі словами *неприємно* і *приємно*. Чи завжди після цих слів вживають неозначену форму дієслова?

Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю приємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба кляне або коли йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси або гуска сичить біля ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходиться додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятися

у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока**^{**}. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску й крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками (О. Довженко).

II. Проведіть дискусію на тему “Що приємно, а що неприємно”, хай кожен у класі висловить свої міркування.

104. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Припасти до серця (сподобатися); кортить як меду лизнути (дуже хочеться); ждуть як свяченої паски (нетерпляче очікують); як би хто на сто коней висадив (дуже радий, щасливий); носиться як з писаною торбою (приділяє надмірну увагу), як у Бога за пазухою (безтурботно, привільно жити); як вареник у сметані (дуже добре, можливо).

§ 13.

Підсумкове повторення теми
“Загальні відомості про дієслово”

105. Розкажіть про дієслово в цілому за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Дієслово як частина мови.

1. Незмінні форми дієслова: *казати, сказано, кажучи, сказавши...*
2. Змінні форми дієслова: *казав, скажу, сказаний...*
3. Дієслова доконаного виду: *запитати, зів'яв, побачить...*
4. Дієслова недоконаного виду: *зберігати, милуюся, співатимуть...*
5. Перехідні дієслова: *зірвати (кого? що?) яблуко, зустрів (кого? що?) друга...*

друга...

6. Неперехідні дієслова: *дякував (кому? чому?) друзям, порадився (з ким? з чим?) з мамою...*

II. Творення дієслів.

1. Префікси дієслів: *вбігти, забігти, перебігти, понабігати...*
2. Суфікси дієслів: *колядувати, біліти, стукнути...*

III. Написання *не* з дієсловами.

1. Дев'ять дієслів, з якими *не* завжди пишеться разом: *нехтувати, не-навидіти...*

2. Чотири дієслова, з якими *не* може писатися і разом, і окремо: *незду-жати і не здужати...*

3. Дієслова з префіксом *недо-*: *недобачати і не добачати, недоїсти і не доїсти...*

4. Розрізнення *немає* і *не має*: *немає часу і не має часу...*

5. Написання *не* з дієсловами в усіх інших випадках: *не знаю, не чувано, не розуміючи...*

106. Випишіть з прислів'їв дієслова й схарактеризуйте їх (вказіть форму, вид, перехідність), користуючись цифровим кодом поданої нижче таблиці “Характеристика дієслова в цілому”, наприклад: *падає* — 222 (це означає: способова форма, недоконаний вид, неперехідне).

I. 1. З неба хліб не падає. 2. З полови хліба не спечеш. 3. Краще їсти хліб з водою, ніж жити чужиною. 4. Усього хліба не поїси. 5. Надіявся на пироги та борщу не їв. 6. З'ївши калач, берися знов до хліба.

II. 1. Що сьогодні маєш зробити, не відкладай на завтра. 2. Чужої роботи ніколи не переробиш. 3. Хто нічого не робить, той ніколи не має часу.

4. Не навчившись, і постола не сплетеш. 5. Швидкої роботи ніхто не хвалить. 6. Роби не язиком, а руками.

Характеристика дієслова в цілому

Цифровий код	Форма дієслова	Вид	Перехідність
	1	2	3
0	—	—	—
1	неозначена	доконаний	перехідне
2	способова	недоконаний	неперехідне
3	дієприкметник		
4	форма на <i>-но, -то</i>		
5	дієприслівник		

Примітка. Цифровим кодом користуємося так. Наприклад, у реченні *Присівши на пеньку серед поляни, я розглядав видовисьько туманне (М. Рильський)* потрібно схарактеризувати дієслова *присівши* і *розглядав*. Перше дієслово має такі граматичні значення: форма — дієприслівник, ця характеристика стоїть проти цифри 5; доконаний вид — проти цифри 1; неперехідне — проти цифри 2. Отже, записуємо: *присівши* — 512. Так само характеризуємо дієслово *розглядав*: способова форма (2), недоконаний вид (2), перехідне (1). Отже, записуємо: *розглядав* — 221. Цифрове кодування дає змогу уникнути громіздких записів і полегшує перевірку.

107*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Не) давши слова — держись, а давши — кріпись.
2. Один подає, вісім кладе і кричать — (не) навалюй.
3. (Не) продавай вовка, поки (не) вбив.
4. (Не) замочивши ніг, (не) зловиш рибки.
5. Ложкою (не) вичерпаєш води з моря.
6. (Не) має нічого схованого, що б (не) об'явилося.
7. З пісні слова (не) викидають і свого (не) вставляють.

108*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ти ходиш сама; блукаєш, як сирітка, (не) доб'єшся від тебе слова (М. Кропивницький).
2. От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає й (не) досипає (І. Нечуй-Левицький).
3. Моє око всього (не) доглядить (Марко Вовчок).
4. Купець той багато неправди робив: мірявши — (не) домірював, важивши — (не) доважував, дурив людей (Грицько Григоренко).
5. Газети до них (не) доходять, людей просвічених вони (не) бачать (І. Нечуй-Левицький).

109*. Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Загадки відгадайте.

1. Що літає: крил (не) має, але крила підіймає. 2. Є крила — (не) літаю, ніг (не) маю, а гуляю, по землі (не) ходжу, на небо (не) дивлюся, зірок (не) лічу, весь час мовчу. 3. Біжать два брати, один одного (не) доженуть.

Відгадки: велосипед, вітер, риба.

110. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Кожна жилка дрижить (охоплює сильне переживання); аж жижки тру-сяться (охоплює сильне бажання, бере страх); бути як на голках (тривожитися, переживати); мороз іде поза шкірою (моторошно); почув мурашки за спиною (стало страшно); ускочити вище халаяв (потрапити в скрутне становище).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

IV. Персоніфікація як елемент тексту

Щоб краще уявити перебіг якогось природного явища чи поведінку тварин, ми їм приписуємо людські якості, персоніфікуємо, тобто олюднюємо.

Прочитайте наступні три тексти й визначте, які людські риси автори приписали тваринам. Спираючись на свої спостереження над текстами, опишіть поведінку добре відомої вам тварини або складіть казку, героями якої будуть тварини.

111. I. Прочитайте уривок, знайдіть дієслівні форми з префіксами і поясніть, якого додаткового значення надають їм ці префікси.

Одного разу поїхали ми вудити рибу. Дійшов з нами до берега кіт Чудило, а в човен не поліз, не схотів. Вибравсь на дошку, що коло неї перуть білизну, й сидить на тій дошці над водою.

А під дошкою гуляють маленькі рибки-верховодки. Дивиться на них згори кіт Чудило, — мабуть, смачні рибки, та в мокрому місці плавають. Дививсь, дививсь та й заснув на сонечку.

Наловили ми багато верховодок. Був у нас здоровенний синій глек, той, що воду ставлять коло умивальника. Зачерпнули ми тим глеком води і напустили туди верховодок повно. І попливли човном додому.

Прокинувся кіт Чудило, протер лапками очі й дивиться, чи не привезли ми йому чогось смачненького. Полазив у нас по плечах, по кишнях —

немає нічого. Тоді як глянув у наш глек — і закам’янів. Рибок у глеку так рясно, що води між ними не видно. Плавають, плутаються, одна на одну налазять — аж чорно в глекові (М. Йогансен).

II. Перекажіть текст своїми словами й переказ запишіть.

112. I. Прочитайте уважно текст і випишіть усі дієслова разом з часткою *не*.

От добре, що Василь щигликів приніс. Буде робота. Ще й яка. Бо то й їсти треба їм дати, і напоїти, і в клітці лад зробити, щоб було чисто.

І хлопець пильнував своїх пташок. А вони таки ніяк не хотіли співати... Може, клітка для них замала і не мають куди голосу пустити, може, їм зерно не смакує, а може б, так до води досипати цукру?

Аж одного дня, як був тільки з татом, спитався:

— Тату, а чому ті щиглі не співають?

Тато надумувався хвилину. А тоді:

— Бо вони в неволі, сину.

— В неволі?

— Кажу тобі: в неволі. І тому не хочуть співати.

— Так, як козаки у каторзі турецькій?

— Так само.

— А козаки таки співали: “Ой нема ні вітру, ні хвилі із нашої України”.

— Бо це були козаки, а щиглики лише пташки. Але неволя одна. Не пускаєш їх з хати, і вони тобі не співають. Що з того, що мають зерно і воду, коли не мають волі (Б. Лепкий).

II. Проведіть у класі розмову про те, як треба оберігати пташок. Пригадайте, як ви рятували пташку. Скориставшись малюнками, розкажіть, як можна зробити годівничку для синичок.

Альманах

Твір четвертий (Михайликів)

Моєму маленькому братикові

КОТИК І ВЕДМЕЖА

Котик заблукав у лісі. Побачило його ведмежа та й питається:

— Ти хто такий?

— Я котик. А ти хто?

— Я ведмедик.

— О, який ти великий, — каже котик.

— А ти такий маленький, — каже ведмежа й питається: — Ти любиш гратися?

— Люблю. І ще люблю м'ясо й тепло. А ти?

— А я люблю мед і поспати.

От почали вони гратися.

— Давай борюкатись, — каже ведмежа.

Ведмежа сильно, лапи в нього здоровенні, а котик маленький, лапки дрібненькі. Як стисне його ведмежа, йому боляче робиться.

— Ой, краще давай доганяти один одного, — каже котик.

Котик легенький, спритний: як побіжить, то клишоноге ведмежа ген-ген позаду залишається.

— Краще будемо в схованки гратись, — каже воно.

Першим почало ведмежа ховатися: розгребло купу бурого листа — аж звідти мишка вискочила. Котик схопив мишку і добре поснідав. Настала котикова черга ховатися. Поліз він на дерево. А там у дуплі бджоли гудуть. Котик хутенько скотився на землю і про все ведмедикові розповів. Ведмежа аж підскочило, так зраділо, що є мед, і мерщій поповзло нагору. Поласувало воно добре медом і лягло перепочити. А котик сидить і труситься від холоду, бо була вже пізня осінь.

— Лягай коло мене, — каже йому ведмежа. — Притулися мені до спини.

Котик так і зробив: скрутився калачиком коло ведмежати, ще й пісню заспівав:

— Мур-р — мур-р, мур-р — мур-р!

Заслухалося ведмежа в котикову пісню й заснуло. А котик зігрівся і теж заснув.

113. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку для свого маленького братика чи сестрички, а якщо їх у вас немає, то для будь-яких знайомих вам діток. Свою казку запишіть.

СПОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

§ 14. Способи дієслова

Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, тобто дію, яка відбувається, відбувалася чи відбуватиметься. Дієслова в дійсному способі відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитимемо?* і под.: *вчу, вчив, вивчили, вивчимо, вчитимемо.*

Умовний спосіб виражає бажану або можливу за певних умов дію. Дієслова в умовному способі відповідають на питання *що робив би? що робила б? що зробили б?* і под.: *вчив би, вчила б, вивчили б.*

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання або пораду. Дієслова в наказовому способі відповідають на питання *що роби? що зроби? що робімо?* і под.: *вчи, вчімо, вивчіть.*

114. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Способи дієслова

Спосіб	Яку дію виражає?	На які питання відповідає?

Дієслова за часами змінюються тільки в дійсному способі. Дієслова в дійсному способі можуть позначати чотири часи і мають шість часових форм.

Дієслова в умовному й наказовому способах за часами не змінюються.

115. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання, що під таблицею.

Характеристика способових форм дієслова

Цифровий код	Спосіб	Час	Рід	Особа	Число	Дієвідміна
	4	5	6	7	8	9
0	—	немає	немає	немає	—	—
1	дійсний	теперішній	чоловічий	1-а	однина	перша
2	умовний	минулий	жіночий	2-а	множина	друга
3	наказовий	давноминулий	середній	3-я		архаїчна
4		майбутній простий				
5		майбутній складний				
6		майбутній складений				

Дослідіть, у якому способі дієслова змінюються за часами. Скільки є часів дієслова і часових форм?

116. Прочитайте три тексти і з'ясуйте, чи описувані в них дії однаково реальні. У яких способах стоять дієслова в цих текстах?

I. Влітку ми часто ходимо в ліс. Там збираємо малину, гриби, дихаємо свіжим, чистим повітрям і просто милуємося природою.

II. Влітку частіше ходіть у ліс. Там збирайте малину, гриби, дихайте свіжим, чистим повітрям і просто милуйтеся природою.

III. Скоріше б літо прийшло. Ми б ходили в ліс. Там би збирали малину, гриби, дихали б свіжим, чистим повітрям і просто милувалися б природою.

117. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому способів форми дієслова й визначте їхній спосіб.

Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. Цілий день би стояв, та дер-

жав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змії у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче пава...

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати й не пробуй, Федько усяку собаку випередить (В. Винниченко).

118. I. Подані дієслова запишіть у три колонки: 1) у дійсному; 2) у наказовому; 3) в умовному способі.

Зустріньмо, плекаємо, вступився б, скажіть, люблять, зберегли, пробачте, нагадаймо, світало б, в'їжджай, дістався, стихне, розповіла б, любили б, вникніть, рушай, тьмяніють.

- II. З других букв кожного слова складіть пропущені три слова у вислові В. Сосюри: "Всім серцем..., — і вічні ми будемо з нею".

119. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці "Характеристика дієслова в цілому" та колонки "Спосіб" з таблиці "Характеристика способових форм дієслова", наприклад: *засяє* — 212.1 (тобто: способова форма, доконаний вид, неперехідне, дійсний спосіб). Після кожних трьох цифр у коді ставимо крапку (як у прикладі), щоб легше було читати.

1. Після дощу і сонце засяє. 2. Гріло б ясне сонце, а місяць як хоче. 3. Не брудни криниці, бо схочеш водиці. 4. Сади деревину — будеш їсти садовину. 5. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 6. Роби, небоже, то й Бог pomoже. 7. Якби нові черевики, то пішов би й на музики.

120. I. Прочитайте текст і випишіть з нього дієслова, що означають дії, пов'язані з павутинням. Зверніть увагу на порівняння, які стосуються павутиння.

Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками**, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Придивіться, якого кольору осіннє небо, як гріє сонце, яке повітря і як пливають у ньому павутинки, як вони обснуюють усе. Побачене й відчуте опишіть. У своєму описі можете використати мовний матеріал з прочитаного вами тексту і малюнок.

121. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Бабине літо (теплі, сонячні дні на початку осені; павутиння, що літає в цю пору в повітрі); триматися на павутинці (перебувати в загрозовому становищі); на краплинку (трохи); крапля в мові (мізерна частина чогось); дмухни — і розсиплеться (тендітний, нетривкий); радий небо прихилити (хтось готовий усе зробити заради когось); з роси та з води (побаження щастя й достатку).

§ 15.

Дійсний спосіб. Часи дієслова

Дієслово в дійсному способі може бути в теперішньому, минулому, давноминулому і майбутньому часах. Час визначають за моментом повідомлення про дію.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї. Дієслово в теперішньому часі відповідає на питання *що роблю? що робиш?* і т.д.: *пишу, пишеш* і т.д.

Минулий час означає дію, яка відбулася чи відбувалася до повідомлення про неї. Дієслово в минулому часі відповідає на питання *що робив? що зробив?* і т. д.: *писав, написав* і т.д.

Давноминулий час означає дію, яка відбулася чи відбувалася перед якоюсь іншою минулою дією. Дієслово в давноминулому часі відповідає на питання *що був робив?, що був зробив?* і т.д.: *був збирався, був зібрався* і т.д.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи буде відбуватися після повідомлення про неї. Дієслово в майбутньому часі відповідає на питання *що зроблю? що буду робити?* і т.д.: *напишу, буду писати, писатиму* і т.д.

122. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?

123. Перевірте й зробіть висновок, у яких часах можуть вживати:

а) дієслова доконаного виду: *написав, зрадів, гукнув* (минулий час); *напишу, зрадію, гукну* (майбутній час);

б) дієслова недоконаного виду: *писав, радів, гукав* (минулий час); *пишу, радію, гукаю* (теперішній час); *буду писати, радітиму, гукатиму* (майбутній час).

1. Часи дієслова характеризують за такими ознаками:

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?
теперішній	в момент повідомлення про неї	<i>що роблю? що робиш?</i> і т. д.
минулий	до повідомлення про неї	<i>що робив? що зробив?</i> і т. д.
давноминулий	перед іншою минулою дією	<i>що був робив? що був зробив?</i> і т. д.
майбутній	після повідомлення про неї	<i>що зроблю? що робитиму?</i> і т. д.

2. Дієслова доконаного виду вживають тільки в минулому й майбутньому часах; дієслова недоконаного виду — в усіх часах.

124. Прочитайте уривок із письменникового щоденника. Знайдіть дієслова й поясніть, від чого залежить їхній час (час тут відлічується відносно моменту, коли письменник робив свій запис).

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпро й Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, полину під хмари помолитися рідному краю...

Я хочу жити на Україні. Що б не було зі мною... Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу поживу я, втішу своє серце... Лечу (*О. Довженко*).

125. I. Запишіть дієслова у три колонки залежно від того, в якому часі їх ужито: 1) у теперішньому; 2) у минулому; 3) у майбутньому.

Озираюся, стужавіло, чекає, радів, стихне, милуватимусь, сміємо, сказали, кланяються, змерзне, мерехтить, вернемося, блиснув, смеркає, знатимемо, сюрчали, збагнули, можете, німуватиме, заїжджав, дякуємо.

II. З других букв складіть шість недописаних слів у рядку з народної пісні: “*Чом, чом...?*”.

126. I. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них у колонку дієслова в дійсному способі і схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці “Характеристика дієслова в цілому” та колонок “Спосіб” і “Час” таблиці “Характеристика способових форм дієслова” (наприклад: *годує* — 221.11).

1. Земля-мати всіх годує. 2. На чорній землі біла пшениця родить. 3. Аби посіяв вчасно, то й вродить рясно. 4. Посієш в пору — будеш мати зерна гору. 5. Не вродив мак — перебудемо й так. 6. З щастя та горя скувалася доля. 7. Як прийде лихо — почухаєшся, де й не свербить.

II. Подумайте над тим, чому, якщо п'ята цифра 1, то друга — обов'язково 2. Яка тут залежність?

127. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова в дійсному способі й, ставлячи питання, визначте, в якому часі їх ужито.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги складає в торбу. Сама вона — згорблена та немічна. Щоб стара була така — то ні; а всеньке життя прослабувала, нездужалося їй. Якого кетяга не дістане, то нагинає гілляку. А якої гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони терпкуваті пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні натерлись калиною, і одяг, і коси просякли також (Є. Гуцало).

II. Розкажіть усе, що ви знаєте, про калину: яка вона на вигляд навесні, коли цвіте, й восени, коли ягоди достигнуть; який у неї смак, як її збирають і як зберігають; що виготовляють з неї. Свою розповідь запишіть.

128. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній час.

— Тату, коли я виросту, то стану полярним дослідником. Я хочу вже зараз розпочати тренування.

— От і чудово, Микольцю. Ти добре вирішив.

— Ти даватимеш мені щодня гроші на морозиво, щоб я звикав до холоду.

129. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ще й на світ не зоріло (не світало); на світ благословляється (починає світати); багато води сплило (минуло багато часу); як вода зміла (раптово зник); голова йде обертом (приголомшений, розгублений); клубок застряг у горлі (спазми стискають горло від сильного переживання); куди душа забажає (будь-куди).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

V. Рецензія на художній твір

Прочитавши якийсь художній твір, ми хочемо своїми враженнями від нього поділитися зі своїми друзями, знайомими, порадити їм прочитати його або відрадити їх від цього. Як це робити?

1. Спочатку треба назвати точно сам твір і його автора, а також його обсяг та місце й рік видання.

2. Після цього слід кількома реченнями визначити тему й основну думку твору.

3. Далі конкретно аналізуємо окремі епізоди, твердження, наскільки вони цікаві, вдалі, правдиві чи, навпаки, хибні, надумані, пустопорожні. Для цього посилаємося на конкретні факти як із самого твору, так і з життєвого досвіду.

4. Нарешті робимо висновок про цінність твору.

Уважно прочитайте зразок рецензії з тим, щоб самому написати рецензію на книжку, яку ви повністю прочитали, тобто порекомендувати або не рекомендувати її іншим. Але спочатку спробуйте усно в класі розповісти про прочитану вами книжку.

Альманах
Твір п'ятий (Оленчин)

“ЩО ЗАХОЧУ, ТЕ Й РОБЛЮ!”

(Рецензія на казку В. Симоненка “Подорож у країну Навпаки”. — К.: Посередник, 2005. — 32 с.)

Хто з нас не знає, як не хочеться робити того, що тобі загадують. Скажуть поскладати книжки, а тобі в цей час хочеться телевізор дивитися. Скажуть помити посуд, а ти краще б тим часом у магазин по хліб збігала.

Отож і чотирьом хлопцям з казки В. Симоненка не хотілося слухати маму й тата, умиватися день при дні, розважати сестричку, поливати квіти. Ну що ж, тоді, будь ласка, мандруйте туди, де будете робити, що вам заманеться. Але й з вами там чинитимуть так само. Побачимо, що з того вийде.

Доки хлопці “цілий день брикали, грались, реготали і качались”, “рвали з дуба дині і з кущів серед левад смакували шоколад”, то все було гаразд. Але ось “вояки в штанях синіх” привели їх до грізного царя Невмиваки — і тут їхнє раювання скінчилося. Бо й Невмивака з ними робить, що хоче. Ще добре, що в цьому царстві Навпаки й свині теж роблять, що хочуть. А то б хлопцям було вже зовсім непереливки.

От тоді їм і “закортіло всім додому”. Краще вже доглядати сестричок, поливати квіти, слухати маму й тата, ніж мають з тобою робити, що кому заманеться.

Мова поеми багата й точна, вірш музикальний, співучий.

Книжка гарно ілюстрована. Обличчя її головних героїв симпатичні, привабливі. Книжка принесе радість багатьом юним читачам.

130. Прочитайте Оленчину рецензію. Спробуйте й ви розповісти про якийсь невеликий твір — віршовий чи прозовий. Прочитайте твір уважно кілька разів, визначте його основну думку, уявіть усі змальовані автором картини. Можете для цього взяти навіть твір, який ви вивчали на уроках позакласного читання.

§ 16.

Теперішній і майбутній простий часи

Дієслова в теперішньому часі (*що роблю?*) і в майбутньому простому (*що зроблю?*) змінюються однаково: *пишеш* чи *напишеш*, *бачиш* чи *побачиш*. Різняться вони лише видом: теперішній час — недоконаний вид, майбутній простий — доконаний.

Дієслова в теперішньому і в майбутньому простому часах за характером закінчень поділяються на дієвідміни. Вміти визначати дієвідміну дієслів потрібно для того, щоб правильно писати їхні особові закінчення.

131. Пригадайте, що таке закінчення і як визначаємо їх. Прочитайте вголос змінювання дієслів у теперішньому часі і визначте в них закінчення — буквені й звукові. Накресліть дві однакові таблиці (подібні до наведеної нижче) і впишіть у першу з них буквені закінчення, у другу — звукові (буквені закінчення позначаєте так: *-у*, *-ю* і т. д.; звукові — [у], [е] і т. д.).

Число	Особа	Дієвідміни			
		I дієвідміна		II дієвідміна	
однина	1-а	<i>беру</i>	<i>даю</i>	<i>біжу</i>	<i>стою</i>
	2-а	<i>береш</i>	<i>даєш</i>	<i>біжиш</i>	<i>стоїш</i>
	3-я	<i>бере</i>	<i>дає</i>	<i>біжить</i>	<i>стоїть</i>
множина	1-а	<i>беремо</i>	<i>даємо</i>	<i>біжимо</i>	<i>стоїмо</i>
	2-а	<i>берете</i>	<i>даєте</i>	<i>біжете</i>	<i>стоїте</i>
	3-я	<i>беруть</i>	<i>дають</i>	<i>біжать</i>	<i>стоять</i>

132. I. Зробіть висновок, за чим змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому простому часах.
- II. Зробіть висновки:
- у якій особі дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення;
  - якими буквами і звуками різняться закінчення дієслів I і II дієвідмін в інших особах.
133. Зробіть висновок, які дієслова належать до I, а які — до II дієвідміни.

134. I. Порівняйте написання й звучання деяких форм дієслова і зробіть висновок про розбіжності між ними.

Вчишся [ўчис':а], вчиться [ўчиц':а], вчатся [ўчац':а], снишся [снис':а], сниться [сниц':а], сняться [сн'ац':а].

II. Простежте, коли в закінченнях дієслів теперішнього й майбутнього простого часів пишуть м'який знак.

1. Дієслова в теперішньому й майбутньому простому часах мають такі закінчення:

Число	Особа	Буквені закінчення		Звукові закінчення	
		I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
однина	1-а	-у, -ю	-у, -ю	[y]	[y]
	2-а	-еш, -єш	-иш, -їш	[еш]	[иш], [їш]
	3-я	-е, -є	-ить, -іть	[e]	[ит´], [ит´´]
множина	1-а	-емо, -ємо	-имо, -імо	[емо]	[имо], [імо]
	2-а	-ете, -єте	-ите, -іте	[ете]	[ите], [іте]
	3-я	-уть, -ють	-ать, -ять	[ут´]	[ите], [ат´], [ят´]

2. У теперішньому та майбутньому простому часах дієслова змінюються за особами й числами.

3. У першій особі однини дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення.

В інших особах, крім третьої особи множини, дієслова I дієвідміни мають у закінченнях голосний [e] (на письмі *e* або *є*), дієслова II дієвідміни — голосні [u] або [i] (на письмі *u* або *ї*).

У третій особі множини дієслова I дієвідміни мають закінчення [ут´] (на письмі *-уть* або *-ють*), дієслова II дієвідміни — [ат´] (на письмі *-ать* або *-ять*).

4. До I дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звук [e], а в третій множини — закінчення [ут´].

- 135.** Прозмінуйте в теперішньому часі дієслова *хочу* (як беру), *знаю* (як даю), *мовчу* (як біжу) і *клею* (як стою).

- 136.** Прочитайте уривок з народної пісні. Знайдіть дієслова в теперішньому часі і, орієнтуючись на закінчення, визначте їхню дієвідміну.

Шумить, гуде та дібровонька,
У три ряди та й посаджена...

Край дороги та й козак лежить,
В правій руці та коня держить.

А лівою та росу бере
Та до свого та серця кладе.

- 137. I.** Орієнтуючись на закінчення (на букви *е, є* та *и, ї*), запишіть дієслова у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Вірите, питаємо, точить, стружете, скреготиш, тріскочете, волочиш, біліє, кричите, збережемб, дивишся, зникне, встелите, гноїться, кинете, зможеш, вивчишся, змінимо.

II. З других букв кожного слова складіть три пропущені слова у вислові Шарля Монтеск'є: *“Немає вищого покликання, як бути ... багатьом людям”*.

- 138.** Перепишіть прислів'я, вставляючи, де треба, м'який знак.

1. Як гукают..., так і відгукуют..ся, як зовут..., так і одзивають..ся. 2. Біля чого потреш..ся, того й сам набереш..ся. 3. Мудрий безумному з дороги вступаєт..ся. 4. Що думаєш.. сказати, спершу обміркуй. 5. Хто свої мови цураєт..ся, хай сам себе стидаєт..ся.

- 139.** Прочитайте уривок вголос, правильно вимовляючи буквосполучення *-шя* і *-ться*.

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину...

Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я! (С. Гуцало).

140. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й визначте особу кожного.

Сидить мала Галинка коло стола й пише.

— Що ти робиш, доню? — питає мама.

— Пишу листа Марійці.

— Але ж ти писати ще не вмієш.

— Дарма! Адже Марійка теж ще не вміє читати.

141. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Усе тече, усе змінюється (цей вислів належить давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса; є ще й інший варіант цього вислову: “Усе рухається, і ніщо не стоїть на місці”). 2. Юпітере, ти сердишся, отже, ти неправий (так нібито звернувся до Юпітера Прометей під час суперечки між ними). 3. А все-таки вона крутиться (ці слова сказав Галілео Галілей після того, як інквізиція змусила його зректися Коперникового вчення про рух Землі навколо Сонця).

§ 17.

Визначення дієвідміни дієслова

Дієвідміну дієслова можна визначати за будь-яким особовим закінченням, яке чується чітко.

Якщо виразно чується [e], наприклад, у третій особі однини (*коле, струже, буркоче*), то, отже, і в будь-якій іншій особі треба писати **e** (*полеши, полемо, стружеш, стружете, буркочемо, буркочете*), а в третій особі множини **-уть, -ють** (*колють, стружуть, буркочуть*). Або якщо в третій особі множини виразно чується [ут'] (*кажуть, співають*), то в закінченнях інших осіб пишемо **e** (*кажемо, кажете, співаємо, співаєте*).

Так само перевіряємо й написання **и** в закінченнях дієслів II дієвідміни; пишемо: *мчимо, мчите, буркотимо, буркотите*, бо *мчить* або *мчать, буркотить* або *буркотять*.

Але бувають випадки, коли закінчення дієслова в усіх особах чується невиразно. Тоді дієвідміну визначають за неозначеною формою дієслова.

Якщо дієслово в неозначеній формі перед **-ти** має суфікси **-і-**, **-и-** або після шиплячого **-а-** і цей голосний у першій особі однини випадає, то воно належить до II дієвідміни. Всі інші дієслова належать до I дієвідміни.

Наприклад, дієслова *терпіти*, *бачити*, *належати* мають суфікси **-і-**, **-и-** та після шиплячого **-а-**, які в першій особі однини випадають (*терплю*, *бачу*, *належу*), отже, вони належать до II дієвідміни: *терпимо*, *терпите*; *бачить*, *бачимо*; *належиш*, *належить*. А, наприклад, дієслова *могти*, *полоти*, *танути*, *плакати*, тому що не мають цих суфіксів, *радіти*, *бажати*, тому що ці суфікси в них хоч і є, але не випадають, належать до I дієвідміни: *можете*, *полють*, *тане*, *плачеш*, *радіємо*, *бажаєте*.

З цього правила є кілька винятків. Дієслова *хотіти*, *гудіти*, *соніти*, *ревіти*, *іржати*, незважаючи на свої суфікси, належать до I дієвідміни: *хочемо*, *гуде*, *соне*, *реве*, *іржуть*. І навпаки, дієслова *бігти*, *стояти*, *спати*, *боятися*, хоч і не мають відповідних суфіксів, належать до II дієвідміни: *біжиш*, *стоїмо*, *спить*, *боїтєся*.

142. Прочитайте загадки. Знайдіть у них дієслова й визначте їхню дієвідміну. Загадки відгадайте.

1. Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, тільки чує.
2. Куди ступиш — всюди маєш, хоч не бачиш — уживаєш.
3. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і зареве.
4. Горя не знаємо, а гірко плачемо.
5. За горою кам'яною стоїть брат із сестрою.

Відгадки: вітер, дощові хмари, місяць і сонце, повітря, сніг.

143. I. Визначте дієвідміни дієслів за неозначеною формою і запишіть їх у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни. Не забудьте й про винятки.

Визначати, ненавидіти, стояти, схотіти, белькотіти, цокотати, оснастити, одягатися, бачити, висіти, стрінути, змінити, тьохкати, держати.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: “Якщо двоє роблять те саме, ...”.

144. В українській мові є ряд дієслів, які звучать майже однаково і мають те саме значення або близькі за значенням, проте належать до різних дієвідмін. Нижче подано кілька з них і поряд наведено форми третьої особи однини. Визначте, від яких конкретно дієслів утворено ці особові форми.

1. Гуркотати, гуркотіти — гуркотить, гуркоче. 2. Бурмотіти, бурмотати — бурмотить, бурмоче. 3. Свистати, свистіти — свистить, свище. 4. Слатися, стелитися — стелиться, стелеться. 5. Хропіти, хропти — хропить, хропе. 6. Волокти, волочити — волочить, волоче. 7. Рости, ростити — ростить, росте.

145. Доведіть, що такі дієслова, як *хотіти* (*хочуть*), *іржати* (*іржуть*), *спати* (*сплять*), *бігти* (*біжать*), справді винятки з правила про визначення дієвідміни за неозначеною формою.

146. I. Вставте пропущені букви *e, є* (I дієвідміна), *и, і* (II дієвідміна) в закінченнях дієслів. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленими буквами *e, є*; 2) зі вставленими буквами *и, і*.

Спіш..мо, вбира..ться, каж..мо, учаща..те, помнож..ш, тисн..ш, квап..те, чист..ш, змож..мо, онов..ться, унад..теся, вір..мо, бор..ться, туж..ш, зчеш..те, знищ..те, виправ..ться, пошл..мо, скроп..мо, бач..ш, оглян..шся, допиш..те, сто..те, сид..мо.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову голландського філософа Баруха Спінози: “*Знаючи свої вади, ми...*”.

147*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі теперішнього чи простого майбутнього часу.

1. Слово (вилетіти) горобцем, а (повернутися) волон. 2. Скажеш гоп, як (перескочити). 3. (Стукотіти), (гуркотіти) — комар з дуба (летіти). 4. Орел мухи не (ловити), а слон за мишею не (ганятися). 5. Добрий не (чинити) лихого та не (боятися) нічого.

148*. Перепишіть прислів'я, дописуючи в дієсловах закінчення теперішнього чи простого майбутнього часу.

1. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітр..ш, відруба..ш — не приточ..ш. 2. Слово до слова — злож..ся мова. 3. Біда помуч.. і мудрості науч.. . 4. Здобуд..ш освіту — побач..ш більше світу. 5. Що маємо — не дба..мо, втративши — плач..м.

149. I. Запишіть текст під диктовку, дієслова в теперішньому часі підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, акуратно виправте.

Хато, моя рідна батьківська хато! Ти впливаєш із туманної далечі минулих літ і стоїш переді мною білим видовом, немов хмарина серед буйного цвітіння вишень.

Довкола тебе колишеться синювата імла: чи то вишні осипають свій квіт на призьбу, чи дим кучерявиться з твого димаря й огортає тебе своїми сизими крильми.

На шибках маленьких вікон грають сонячні зайчики, зблискують, мов райдужні миготливі спогади в моїй пам'яті, а на солом'яній покрівлі воркують голубі мого дитинства, то злітають угору, то шугають над хатою, гублячи на подвір'я пухнасте пір'я.

Тиша над хатою, як уві сні. Сінешні двері навстіж відчинені, ніби запрошують мене переступити поріг, повернутися в минуле, поговорити з тобою, рідна батьківська хато (І. Цюпа).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Усно опишіть українську хату. Чи є у вас якесь дороге вашому серцю місце? Напишіть, що це за місце, чому воно вам близьке, як часто ви буваєте там.

150. Прочитайте прислів'я. Випишіть у колонку дієслова в теперішньому та простому майбутньому часах і схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” та “Характеристика способів форм дієслова” (наприклад: навчишся — 212.130.212).

1. Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш. 2. Літа пливають, як вода. 3. До часу дзбан воду носить. 4. Ночвами моря не перепливеш. 5. Гордість виїжджає верхи, а повертається пішки.

151. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися іншими очима на щось (по-іншому сприймати); дивитися великими очима (дивуватися); дивитися в корінь (глибоко вникати в суть); дивитися обома (бути пильним, уважним); дивитися за собою (дбати про себе); дивитися зизим оком (виявляти неприязнь); дивитися крізь пальці (свідомо не звертати уваги на щось недозволене).

§ 18.

Чергування приголосних у дієсловах

152. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Берегти — бережу, бережеш, береже, бережемо, бережете, бережуть. 2. В'язати — в'яжу, в'яжеш, ... , в'яжуть. 3. Колихати — колишу, колишеш, ... , колишуть. 4. Туркотати — туркочу, туркочеш, ... , туркочуть.

153. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Сидіти — сиджу, сидиш, сидить, сидимо, сидите, сидять. 2. Їздити — їжджу, їздиш, ... , їздять. 3. Світити — свічу, світиш, ... , світять. 4. Захистити — захищу, захистиш, ..., захистять.

154. Простежте, які зміни відбуваються в дієсловах II дієвідміни з основою на губний приголосний, і зробіть висновок.

1. Любити — люблю, любиш, любить, любимо, любите, люблять. 2. Ловити — ловлю, ловиш, ... , ловлять. 3. Ломити — ломлю, ломиш, ..., ломлять. 4. Купити — куплю, купиш, ..., куплять.

1. Чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни відбувається в усіх особах однини й множини.

2. Чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни відбувається тільки в 1-й особі однини.

3. У дієсловах II дієвідміни після губних приголосних у кінці основи в 1-й особі однини і 3-й особі множини з'являється звук [л´].

155. Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *гуркотати* і *гуркотіти*, визначивши перед тим їхню дієвідміну. Після цього написано уважно звірте з поданим нижче змінюванням цих дієслів. Помилки, якщо трапляться, виправте й з'ясуйте.

Число	Особа	Теперішній час	
		<i>гуркотати</i>	<i>гуркотіти</i>
однина	1-а	<i>гуркочу</i>	<i>гуркочу</i>
	2-а	<i>гуркочеш</i>	<i>гуркотиши</i>
	3-я	<i>гуркоче</i>	<i>гуркотить</i>
множина	1-а	<i>гуркочемо</i>	<i>гуркотимо</i>
	2-а	<i>гуркочете</i>	<i>гуркотите</i>
	3-я	<i>гуркочуть</i>	<i>гуркотять</i>

156. Поясніть різницю в значенні дієслів *воджу* і *вожу*, *ладжу* і *лажу*, *каджу* і *кажу*. Поставте в 1-й особі однини дієслова *їздити*, *сидіти*, *будити*, *попередити*, *судити*, *обгородити*, *твердити*, *цадити*.

157. Прочитайте загадки. Знайдіть дієслова і поясніть чергування приголосних у них. Загадки відгадайте.

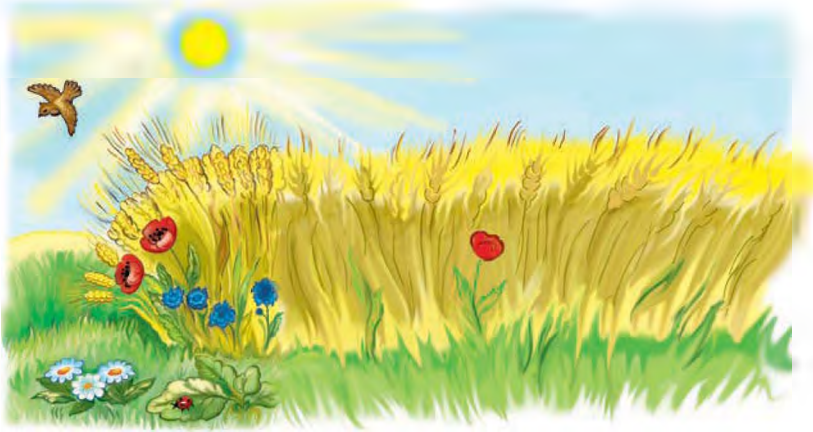
1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. 3. Мене б'ють, товчуть, ріжуть, а я все терплю і всім добром плачу.

Відгадки: річка, хліб, черешня.

158. І. Прочитайте уривок, випишіть усі дієслова, в яких відбулося чергування приголосних або зміна основи.

На небі сонце — серед нив я. Більш нікого. Йду. Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо.

Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Їду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хрести. А я все йду... (М. Коцюбинський).

II. Приготуйтеся до усного докладного переказу тексту: складіть план. Зверніть увагу, з чим порівнюють ячмінь, льон, волошки, пшеницю, стежки в житі, хвилі на вісах. Окремі вислови запам'ятайте.

159. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Доходити до тями (усвідомлювати); ламати голову (напружено думати); довести до ладу (виконати якусь роботу на належному рівні); ловити витрішки (бездумно розглядатися); топтатися на місці (не просуватися вперед у якійсь справі); водити компанію (мати дружні стосунки з кимось).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VI. Роль деталей у тексті

Про характер персонажів твору, їхній внутрішній стан, позитивні чи негативні риси свідчать і дрібні, здавалося б на перший погляд, деталі: якийсь мимовільний вчинок, поведінка в певних ситуаціях, репліка. Тому, читаючи або слухаючи текст, треба сприймати не лише його загальний зміст, а й звертати увагу на окремі деталі в ньому.

Прочитайте два наступні тексти й визначте ті окремі деталі, які характеризують персонажів цих текстів, розкривають їхню внутрішню справжню суть. Свої спостереження обговоріть у класі.

160. I. Прочитайте текст. Випишіть усі дієслова в теперішньому та простому майбутньому часах і позначте особу, в якій їх ужито.

— А ти знаєш, сину, що в нас у садку є дуже надійний і вірний сторож.

— Сорока?

— Так. Уже більше як десять літ змостила на сливі гніздо і пильнує наш садок. Оце йду я в садок, із садка, пораюсь у ньому — мовчить. Тільки сусідка “нехотя” забреде — зчинить такий гвалт, такий лемент, що мені в хату чути. Виходжу на поріг, а вона ще дужче мені доказує:

— Оце ж сяка-така, сяка-така... Кре!

Хтось берегом попід городом іде — теж вона дає знати, що не свої.

— А як же вона знає, що я не чужий?

— Якось знає. І я дивуюся. Коли сестри твої приїжджають чи їхні діти, теж не кричить на сполох... А чужого не пропустить. Та ти що! Дехто хотів уже прибрати її, з рушницею потикався. А тут я виходжу. “Її треба вбить, вона курчат краде!” — “Ні-ні, курчат вона не чіпає, вона злодіїв ганяє” (Д. Чердниченко).

II. Опишіть сороку, користуючись фотоілюстрацією. Пригадайте щось особливе про цю пташку, що вам довелося спостерігати або про що розповідали батьки, знайомі, й запишіть.

Альманах

Твір шостий (Марійчин)

ХЛІБЧИК

Була неділя. День хилився до вечора. Але сонце ще припікало по-літньому. На вигоні під осокором зібрався гурт дітей. Найстаршому — Михасеві — років десять, найменша — Наталя — перейшла до другого класу.

Бабусі й матері жваво обговорювали на колодках останні сільські новини, чоловіки спроквола перекидалися словами. А дітлахи тим часом затіяли гру в хлібчика.

Хутко побралися парами. Без пари, тобто хлібчиком, залишилася мала Наталя. Опинившись сама, вона вигукнула, як годиться:

— Печу-печу хлібчик!

— А випечеш? — запитала пара, якій першій випадало бігти повз неї.

— Випечу!

— А зловиш?

— Зловлю!

Пара роз'єдналася, одне подалося праворуч, друге — ліворуч. Наталя марно кинулася навперейми тому, що біг ліворуч, він був прудкіший, і вона не впіймала його. Пара з'єдналася позад неї. Так само трапилося з другою і третьою парами. Наталя захекалася, на лобі ясно виступив піт.

Нарешті розімкнулася четверта пара, у якій стояв Михась ще з одним хлопцем. Наталя спочатку була шарпнулася за Михасевим напарником, але той круто повернув убік. І тоді вона побігла назустріч Михасеві. Він удав, ніби тікає від неї, але насправді стишив біг. Наталя доторкнулася до Михася і з вдячністю глянула на нього, що пошкодував її.

- 161.** Прочитайте Марійчине оповідання. Спробуйте й ви описати якусь гру або гуртову роботу чи навіть метушню під час перерви. Не намагайтеся розповісти про всіх, свою увагу зосередьте тільки на кількох персонажах.

§ 19*

Архаїчна дієвідміна дієслів

Дізнайся більше

Дієслова *дати*, *їсти*, *повісти* (відповісти, розповісти і под.) та похідні змінюються інакше, ніж дієслова I і II дієвідмін.

162. Особові форми дієслів *дати*, *їсти*, *повісти* зіставте з особовими формами дієслів I та II дієвідмін і встановіть різницю між ними.

Число	Особа	Архаїчна група дієслів			I і II дієвідміни	
		<i>дати</i>	<i>їсти</i>	<i>повісти</i>	<i>давати</i>	<i>мчати</i>
однина	1-а	<i>дам</i>	<i>їм</i>	<i>повім</i>	<i>даю</i>	<i>мчу</i>
	2-а	<i>даси</i>	<i>їси</i>	<i>повіси</i>	<i>даєш</i>	<i>мчиш</i>
	3-я	<i>дасть</i>	<i>їсть</i>	<i>повість</i>	<i>дає</i>	<i>мчить</i>
множина	1-а	<i>дамо</i>	<i>їмо</i>	<i>повімо</i>	<i>даємо</i>	<i>мчимо</i>
	2-а	<i>дасте</i>	<i>їсте</i>	<i>повісте</i>	<i>даєте</i>	<i>мчите</i>
	3-я	<i>дадуть</i>	<i>їдять</i>	—	<i>дають</i>	<i>мчать</i>

Примітка. Форму 3-ї особи множини дієслова *повісти* і похідних використовують рідко. Натомість вживають: *скажуть*, *розкажуть*, *повідомлять*, *дадуть відповідь* тощо.

Дієслова *дати*, *їсти*, *повісти*, на відміну від дієслів I та II дієвідмін, у 1-й особі однини мають закінчення *-м*, у 2-й особі однини — закінчення *-си*.

163. Прозмінюйте паралельно дієслова *продавати* і *продати*, поясніть різницю в їхньому змінюванні.

164*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Дієслова, що в дужках, поставте у формі простого майбутнього часу.

1. Не розіб'єш горіха, то не (з'їсти) і зернятка. 2. За чужим столом не (наїстися — 2-а особа однини). 3. Калач (приїстися), а хліб ніколи. 4. Не я хліб (їсти), а він мене (їсти). 5. Дешеве м'ясо і собаки не (їсти). 6. (Дати — 3-я особа однини) Бог день, (дати) і пожиток. 7. Не похвалиш — не (продати), не погудиш — не (купити). 8. Помовч, язичку, кашки (дати — 1-а особа однини). 9. Чудний бублик: кругом (об'їсти — 2-а особа однини), а всередині нема нічого. 10. Як не будеш ледащо, (відповісти) краще.

165. З поданих прислів'їв випишіть у колонку всі дієслова в дійсному способі й зробіть морфологічний розбір їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” та “Характеристика способових форм дієслова” (наприклад: *виїсть* — 211.130.313).

1. Стид хоч не дим, а очі виїсть.
2. Мудрий не дасться за ніс водити.
3. Готовеньке і кішка з'їсть.
4. Гірко заробиш — солодко з'їси.
5. Продати й сам продаси, а купити й з батьком не купиш.

166. I. Прочитайте текст. Випишіть з нього слова й словосполучення, які передають різні смакові відчуття.

Грушка-крем'янка може бути неуявно смачною і безмежно гидкою — залежить від того, коли її з'їсти. Полежить вона на горищі до пізньої осені — і кращого за неї гостинця не знайдете! Зате зірвана наприкінці літа або ранньої осені вона гірка, крем'яниста, вузлувата, кисла. Я їв зелені плоди з дикої яблуньки-кислички, їв зелені сливи, навіть зелений терен! Це не ласощі для хлопців — музика! Тільки й того, що після такого вгощення оскома нападає. Але й проти оскоми був певний спосіб: встромиш послинений палець у солянку, вибавраєш палець у сіль, а тоді й тернеш по зубах раз-вдруге. Оскому як рукою зніме! Але після зеленої груші-крем'янки навіть сіль не дає порятунку. Укусиш ту грушу, і рот немов гужем стягне, язиком не повернеш, ротом не зіпнеш, до зубів доторкнутися не можна, навіть не плямкнеш! І тоді стогнеш, стягнений отією зеленою тужавиною.

“Ой, дідусю, кисле!” — “Що кисле, — відповідає дідусь Олександр, — то нічого. Мужик їсть кисле, то як дуб, а пани на солодошах пухнуть та брезкнуть. Чобота сам не натягне!” (І. Сенченко).

II. Опишіть смак яблука, або вишні, або сливи, або тієї ж груші, вживаючи й дієслова архаїчної дієвідмини в теперішньому чи простому майбутньому часі.

167. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє значення і походження.

1. Яблуко Вільгельма Теля (відстояна гідність; швейцарський стрілець Вільгельм Тель не вклонився герцогові, і той наказав йому випустити стрілу в яблуко, покладене на голову його малого сина; Вільгельм Тель уцілив у яблуко, а потім убив герцога).
2. Яблука Гесперид (коштовний здобуток; за грецьким міфом, ці яблука дістав титан Атлас із саду, який належав сестрам Гесперидам і охоронявся стоголовим змієм).
3. Яблуко незгоди (предмет суперечок; через те яблуко, підкинута богинею розбрату, врешті-решт і почалася Троянська війна).

§ 20.

Минулий і давноминулий часи

Дієслова минулого часу творяться від основи інфінітива.

168. Простежте, як твориться минулий час дієслів і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	<i>знати</i>	<i>вести</i>	<i>рости</i>
однина	чоловічий	<i>зна-в</i>	<i>ві-в</i>	<i>ріс</i>
	жіночий	<i>зна-ла</i>	<i>ве-ла</i>	<i>рос-ла</i>
	середній	<i>зна-ло</i>	<i>ве-ло</i>	<i>рос-ло</i>
множина	усі	<i>зна-ли</i>	<i>ве-ли</i>	<i>рос-ли</i>

169. Простежте, що відбувається з суфіксом *-ну-* під час творення дієслів минулого часу, і зробіть висновок.

1. Стерпнути — стерп, стерпла, стерпло, стерпли. 2. Тиснути — тис, тисла, тисло, тисли і тиснув, тиснула, тиснуло, тиснули. 3. Стукнути — стукнув, стукнула, стукнуло, стукнули.

170. Простежте, в яких формах минулого часу відбувається чергування *о, е з і*.

1. Могти — міг, могла, могло, могли. 2. Везти — віз, везла, везло, везли. 3. Волокти — волік, волокла, волокло, волокли. 4. Мести — мів, мела, мело, мели.

Дізнайся більше

Дієслова давноминулого часу творяться від минулого часу.

Давноминулий час означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією.

171. З'ясуйте, як творяться форми давноминулого часу.

1. Лукаш нахилиється, знаходить вербову сопілку, що **був кинув**, бере її до рук (*Леся Українка*). 2. Віл щось **почав був** говорити, да судді річ його спочинку перебили (*Є. Гребінка*). 3. **Був позабував** товаришів, — тепер пригадав (*С. Васильченко*). 4. Настя **взялась була** до роботи. — Годі, Насте, — сьогодні у нас свято. — Настя склала роботу (*Марко Вовчок*).

1. Минулий час дієслова твориться від неозначеної форми додаванням замість кінцевих **-ти**, **-сти** суфіксів **-в** (або нічого), **-л(а)**, **-л(о)**, **л(и)**. Дієслова в минулому часі змінюються за родами й числами, за особами не змінюються.

2. При творенні минулого часу дієслова суфікс **-ну-** може випадати, але не завжди.

3. Чергування **о**, **е** з **і** відбувається тільки в чоловічому роді.

172. Прочитайте прислів'я. Знайдіть дієслова в минулому часі, визначте їхній рід і число та з'ясуйте, як утворилися ці форми.

1. Хотів поминути пень, та наїхав на колоду. 2. Звук собака за возом бігти, побіжить і за саньми. 3. Приніс з бублика шнурочка. 4. Носив вовк овець — понесли і вовка. 5. Повів коня кувати, як кузня згоріла. 6. У лісі був, а дров не бачив. 7. Голка в стіжок упала — пиши пропало.

173. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть дієслова в минулому часі й поясніть їхнє творення.

1. Барвисті коромисла через річку повисли. 2. Розцвіла квітка — далеко видко, гуркнув віз — чекай сліз. 3. Як зростав — у землю ліз; хто дістав — утерсь від сліз.

Відгадки: блискавка, грім і дощ, веселка, хрін.

174*. Подані дієслова поставте в чоловічому роді минулого часу й запишіть їх.

Сидіти, сідати, сісти, відповідати, відповісти, гребти, текти, нести, брестити, збліднути, змерзнути, сохнути.

175*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі минулого часу.

1. (Опектися) на молоці, то й на холодну воду дме. 2. (Спромогтися) дід на обід, а баба на кисіль. 3. (Вирости), та ума не (винести). 4. (Навикнути) на білий хліб, то вже його чорний в зуби коле. 5. Добре діло обід: (сісти) за стіл та й їж. 6. (Замкнути) пан стайню, як коні (вкрасти). 7. Не було б щастя, так нещастя (помогти).

176. Прочитайте уривок з вірша. Випишіть з нього дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” і “Характеристика способових форм дієслова” (наприклад: падав — 222.121.011).

Сніг падав безшелесно й рівно,
Туманно танули огні,
І дальній дзвін стояв так дивно
В незрозумілій тишині.

Ми вдвох ішли й не говорили,
Ти вся засніжена була,
Сніжинки грали і зоріли
Над смутком тихого чола.

М. Рильський

177. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Пускати ману у вічі (обдурювати); летіти сторч головою, летіти стрілою (дуже швидко бігти); чутка пішла (стало відомо); з-під самого носа (з дуже близької відстані); важити життям (наражатися на смертельну небезпеку); стати у пригоді (допомогти, виявитися потрібним); за велінням серця (відповідно до своїх прагнень); душа в п'яти полізла, похололо в душі (стало страшно).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VII. Основна думка у тексті

Розповідаючи про якісь факти, описуючи щось, ми мимоволі виказуємо й своє ставлення до описуваних явищ, подій, вчинків. Основна авторська думка (позиція) в художньому тексті виявляється не лише у виборі теми, в зображенні епізодів, у характеристиці героїв, а й у доборі слів, в епітетах, у репліках персонажів, в інтонації, а іноді, зокрема в публіцистичному тексті, вона висловлюється й прямо.

Розгляньте два наступні тексти й визначте, як у них передано авторську думку, наскільки вона переконлива. Свої спостереження обґрунтуйте.

178. I. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієслова: 1) в неозначеній формі; 2) в минулому часі.

Обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та без води.

І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах, і стояли на тому березі. І не можна було їм пробратися в Київ, ні до них.

І стали тужити люди в місті й питали:

— Чи нема кого, хто б міг перепливти на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста і не допоможуть нам, здамось печенігам?

І сказав один отрок**:

— Я перепливу.

І відповіли йому:

— Йди.

Він же вибрався з вуздечкою в руках через стійбище печенігів, питаючи їх:

— Не бачив хто мого коня?

Бо він умів говорити по-печенізькому, і його визнали за свого. І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одежину, кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги метнулись за ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

На тому березі помітили його, випливли навпроти човном... (*“Повість минулих літ”*, переказ В. Близнеця).

“Повість минулих літ” у Радзивіллівському літописі

II. Перекажіть текст. Можете доповнити його своїми деталями так, як ви уявляєте подвиг безіменного юнака. Переказ запишіть. Якщо ж готуватимете усний переказ, то складіть і запишіть його план. У розповіді використовуйте пряму мову.

Альманах

Твір сьомий (Галин)

Я — УКРАЇНКА

Я горджуся тим, що я українка, що живу в Україні.

У нашого народу нелегка, але дуже давня історія. Щонайменше мільйон років тому на цій землі поселилися перші люди. Вони освоювали необжиті простори, виробляли свої звичаї, творили свою культуру.

І вже шість тисяч років тому, тоді ж, відколи починається й історія Стародавнього Єгипту, на нашій землі виникає багата трипільська культура з виразно українськими рисами. Люди жили великими селами, будували дерев'яні або саманні хати, стіни будинків і печі змащували глиною, розмальовували квітами. Вони виготовляли гончарний посуд, орали землю, розводили худобу.

У них, мабуть, була своя писемність. Принаймні на деяких глечиках збереглися якісь написи. Учитель історії каже, що вишивки на рушниках, візерунки на великодніх писанках, вузлики на торочках скатертин та хусток — це залишки забутого прадавнього письма.

На початку нашої ери починала формуватися українська державність. Спочатку це була Антська держава, потім виникає могутня Київська Русь, далі були Галицько-Волинське князівство, Козацька держава, Українська Народна Республіка, тепер маємо свою незалежну державу Україну.

Важкий був шлях до незалежності. Мільйони українців віддали своє життя за те, щоб ми, їхні нащадки, мали власну державу. Тисячі найкращих, найрозумніших наших людей знищили або переманили на службу до себе різні завойовники, мільйони їх заморили голодом, на засланнях, у тюрмах. Але народ ніколи не переставав боротися за свою долю. Це прагнення живе в народних піснях, яких безліч на нашій землі, у творчості письменників, у співучій прадавній українській мові, у наших звичаях, у нашій державі, яку ми будуємо й збудуємо, незважаючи ні на які труднощі.

Тому я й пишаюся, що я українка і що живу в Україні.

- 179.** Прочитайте Галин роздум. На уроці в класі проведіть дискусію про те, чому нам треба гордитися своїм народом, дбати про свою державу, знати рідну історію. Потім напишіть твір на цю тему.

§ 21. Майбутній час

Є три форми майбутнього часу: **майбутній простий** (про нього вже йшла мова), **майбутній складний** (*що робитиму?*), **майбутній складений** (*що буду робити?*). Останні дві форми майбутнього часу творять лише від дієслів недоконаного виду.

180. Простежте, як творять майбутній складний і майбутній складений часи дієслова і які граматичні значення вони мають. Зробіть висновки.

Число	Особа	Складна форма	Складена форма
однина	1-а	<i>думати + му</i>	<i>буду думати</i>
	2-а	<i>думати + меш</i>	<i>будеш думати</i>
	3-я	<i>думати + ме</i>	<i>буде думати</i>
множина	1-а	<i>думати + мемо</i>	<i>будемо думати</i>
	2-а	<i>думати + мете</i>	<i>будете думати</i>
	3-я	<i>думати + муть</i>	<i>будуть думати</i>

1. Майбутній складний час дієслів твориться додаванням до неозначеної форми закінчень I дієвідміни від дієслова **йняти** без початкового звука **й**: **-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть**.

2. Майбутній складений час дієслів твориться поєднанням особових форм дієслова **бути** (*буду, будеш* і т.д.) з неозначеною формою.

3. Дієслова в майбутньому складному і складеному часах змінюються за особами й числами. Дієвідміни в них не розрізняються.

181. Прочитайте речення. Знайдіть у них дієслова в майбутньому часі й визначте їхню особу, число та форму майбутнього часу — проста, складна чи складена.

- Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (*В. Симоненко*).
- Коли я не горітиму, коли ти не горітимеш, коли ми не горітимемо, то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький*).
- Вічно будуть люди шукати: хто — нового добра, хто — нової краси (*П. Скунць*).
- Доки житимеш ти, будуть квіти цвісти і людська не погасне любов (*В. Юхимович*).
- Почорнілі сніги зустрічатимуть знову весну, і вологі вітри обмиватимуть коси берегам (*Л. Первомайський*).

- 182.** Поясніть, чому в усіх особових формах складного майбутнього часу дієслів перед особовими закінченнями *-му, -меш* і т. д. завжди пишуть букву *и* (*розпитуватиму, повторюватимемо*).
- 183.** Прозмінюйте в майбутньому складному часі дієслова *іти, знати* і запишіть. Кінцеві *-иму, -имеш* і т. д. підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим нижче і, якщо трапляться помилки, виправте їх.

Однина

(я) *ітиму, знатиму*
 (ти) *ітимеш, знатимеш*
 (він) *ітиме, знатиме*

Множина

(ми) *ітимемо, знатимемо*
 (ви) *ітимете, знатимете*
 (вони) *ітимуть, знатимуть*

- 184. I.** Дієслова, спочатку визначивши їхній вид, поставте в 3-й особі однини майбутнього простого або майбутнього складного часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова, від яких утворився майбутній простий час (доконаний вид); 2) дієслова, від яких утворився майбутній складний час (недоконаний вид).

Оздоблювати, встановити, доручити, міряти, ойкати, знищити, зцілити, удавати, перетворити, вести.

- II.** З других букв кожного слова складіть закінчення прислів'я: “*Співатиме півень чи ні, а...*”. Перевірте, чи всі дієслова першої колонки мають закінчення *-ить*, а другої — *-ме*.

- 185.** Переробіть текст опису на розповідь про майбутнє за початком: *І знову прийде травень*. Вживайте дієслова в усіх формах майбутнього часу. Дієслова в майбутньому складному часі підкресліть.

Травень. Гарно, привітно довкола. Сонце ласкаво грає, виблискує промінням. Парує земля. Зеленіють луки. Квіти щедро ллють ніжні пахощі. Дерева вкрилися молодим зеленим листям. Хвилями котяться в повітрі соловейкові трелі. Усе радіє.

- 186.** Запишіть уривок під диктовку. Підкресліть дієслова в майбутньому складному часі. Написане уважно зверте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, акуратно виправте і з'ясуйте їх.

Автострада лежить перед нами рівна, тверда, аж дзвенить.

Їдьмо!

А ніч голубітиме і мінітиметься — місячна й тиха вереснева ніч, мов для сповіді. І столітні верби над шляхом здаватимуться прозорими. І траса білітиме на рівнині, наче зроблена не з бетону, а з гіпсу чи каменю, з якого в нашій селі випаляють вапно, щоб побілити хати. Тільки ліси темнітимуть обабіч. Та машини попереду зустрічні пронизуватимуть нас ножами своїх фар (О. Сизоненко).

- 187. I.** Прочитайте текст. Простежте, які людські властивості приписують землі та явищам природи. Якими дієсловами це передано?

Орють. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилась, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазючи вглиб... Земля жде на обложну мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру до яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить (Є. Гуцало).

- II.** Поміркуйте, що може снитися землі, загорнутій у білу зимову ковдру. Свою розповідь запишіть, вживаючи по можливості дієслова в майбутньому складному часі.

- 188.** Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення, дієслова поставте в майбутньому часі.

Чекати з моря погоди (даремно сподіватися); чухати потилицю (запізніло жалкувати); ні кує ні меле (хтось нічого не робить); і кури загребуть (хтось опиниться в скрутному становищі); кури засміють (хтось опиниться в смішному становищі); кусати собі лікті (жалкувати за чимось); лити воду на чийсь млин (діяти комусь на користь); співати стару пісню (твердити давно відоме).

§ 22.

Переносне вживання часів і числа дієслова

- 189.** Прочитайте текст і дайте відповіді на такі запитання: а) про теперішні чи минулі події в ньому розповідається; б) у яких часах вжито дієслова і на який справжній час вони вказують? Зверніть увагу також на число одного дієслова. Зробіть висновки про вживання часів і числа.

Це сталося в сорок другому році. Зима. Кура^{**}. Іноді з левад долинають приглушені вибухи — то тріскається лід на річці. Я цілими днями никаю там і знаю кожну шпарочку, як латки на своїй куртці. Мені їх потрібно знати, тому що мій єдиний, трухлявенький уже дерев'яний ковзан, прикручений до старого батькового чобота телефонним кабелем, не раз потрапляв в оті підступні шпарки. Так то ще й не горе, як заб'єшся. А ось куртку розірвеш або штани на коліні репнуть, тоді...

Я приходжу додому, аж як смеркне. Може ж таки, до ранку мати нічого не помітять, а там буде як буде! (*Григір Тютюнник*).

- 190.** Зверніть увагу на те, в якому значенні вжито минулий час у поданому реченні.

Лісовик у “Лісовій пісні” Лесі Українки застерігає Мавку від людських стежок: “Обминай їх, доню: раз тільки ступиш — і пропала воля!”

1. Іноді для позначення минулої дії вживають теперішній або майбутній простий час. Це поживавлює розповідь, наближає події до читача.

2. Зрідка минулий час може виступати в значенні майбутнього. Тоді висловлювання набуває більшої категоричності.

3. У звертанні до старших, зокрема й до мами, тата, бабусі, дідуся, переважно вживають форму множини. Часом така форма вживається й у розповіді про них.

191. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й визначте, в якому часі їх вжито і на який справжній час вони вказують. Спробуйте всі дієслова поставити в минулому часі. Як краще сприймається розповідь?

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і зараз чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить під мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюся я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! (О. Довженко).

192. Прочитайте уривок із казки “Кирило Кожум’яка”. Визначте, які часи тут вжито замість минулого. Як заміна одного часу іншим допомагає в зображенні подій?

От і почали вони битися — аж земля гуде. Що розбіжиться змій та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве, що розбіжиться та вхопить: то так жмуток конопель і вирве. А Кирило його здоровенною булавою як ударить, то так і вжене в землю. А змій, як вогонь, горить, — так йому жарко, і поки збігає до Дніпра напитися та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожум’яка вже й обмотавсь коноплями й смолою обсмоливсь. Ото вискакує з води зміюка — і що розженеться проти Кожум’яки, то він його булавою луп, аж луна йде! Бились-бились — аж курить, аж іскри скачуть.

С. Артюшенко. Ілюстрація до казки “Кирило Кожум’яка”

193. Перепишіть уривок, замінюючи, де це доцільно, минулий час на теперішній або на майбутній простий, наприклад: *Пробудившись, я тихо підводжуся...* Дієслова, у яких змінено час, підкресліть. Прочитайте перероблений уривок угло- лос. Який варіант сприймається краще?

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі була осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небо стримів, як зо- лотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через нього спотикалися хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Бігли вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу було видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загув десь вітер — воно тремтіло вже й плакало, як живе. Ущух вітер — і воно примовкло, дрі- мало, а поміж ним ходило тоді щось невидимкою і немов руками обривало сухий лист (*За С. Васильченком*).

194. Прочитайте уривки. Зверніть увагу на те, у якому числі ставлять дієслово, звер- таючись до батька та матері. Як ви звертаєтесь до старших?

1. — А хіба ви, тату, бачили ракету? — смішливо подає голосок Тоня.

Чабан глянув на дочку суворо, виждав тишу.

— Бачив (*О. Гончар*).

2. Аж ось і мати йдуть. Піджачок сіренький у смужку, хустка, чоботи, спідниця — все старе, а кошик новий, жовтий, з рогозу.

— Мамо, мамо! — кличу, підпливаючи до мосту. — Чого ви там накупили?

А вони стали, кошик до ніг притулили, посміхаються невесело (*Григій Тютюнник*).

195. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Прийшов, побачив, переміг! (ці слова сказав римський полководець Юлій Цезар у 47 р. до н. е. після чергової блискавичної перемоги). 2. Людина я, і ніщо людське мені не чуже (вислів римського письменника II ст. до н. е. Теренція). 3. Поки дихаю — сподіваюсь (вислів римського поета I ст. до н. е. Публія Овідія Назона). 4. Без надії сподіваюсь (кредо** Лесі Українки).

§ 23. УМОВНИЙ СПОСІБ

196. Повторіть, що означає умовний спосіб. Простежте, як твориться умовний спосіб і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	Минулий час	Умовний спосіб
однина	чоловічий	<i>умів міг</i>	<i>умів би міг би</i>
	жіночий	<i>уміла могла</i>	<i>уміла б могла б</i>
	середній	<i>уміло могло</i>	<i>уміло б могло б</i>
множина	усі	<i>уміли могли</i>	<i>уміли б могли б</i>

197. Дослідіть, де в реченні може стояти частка *б (би)* і від чого залежить вибір її форми (*б* чи *би*).

Якби чоловік при кожній невдачі розчаровувався... 1) то він уже давно нічого не робив **би**; 2) то *б* він уже давно нічого не робив; 3) то він **би** вже давно нічого не робив; 4) то він уже **б** давно нічого не робив; 5) то він уже давно нічого **б** не робив.

Умовний спосіб дієслова виражає бажану або можливу за певних умов дію.

1. Умовний спосіб твориться додаванням до форми минулого часу частки **б (би)**.

2. Частка **б (би)** в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова. Після голосного вживається форма **б**, після приголосного — **би**.

198. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє творення, визначте рід і число.

1. Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи б старому (*Т. Шевченко*). 2. Хотів би я знати, про що той струмок у мріях своїх гомонить між травою? (*П. Тичина*). 3. Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами (*О. Донченко*). 4. Коли б його [дядька Самійла] пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша (*О. Довженко*). 5. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми (*М. Коцюбинський*).

199. Подані дієслова поставте в чоловічому роді умовного способу й запишіть їх.

Рушати, рушити, рухатися, допомогти, допомагати, зберегти, зберігати, побіліти, побілити, тріпати, тріпнути, тріпотіти.

200. Перепишіть прислів'я, добираючи потрібну форму частки — *б* або *би*. Підкресліть дієслова в умовному способі.

1. Гріло (*б, би*) ясне сонце, а місяць як хоче. 2. Якби знав, де знайду, то (*б, би*) туди пішов, а якби знав, де загублю, то (*б, би*) туди не пішов. 3. Хотів (*б, би*) рибку їсти і в воду не лізти. 4. Косити (*б, би*) косив, та коли (*б, би*) хто косу носив. 5. Він (*б, би*) й робив, та в нього рукави болять. 6. Коли (*б, би*) кізка не скакала, то (*б, би*) і ніжки не зламала. 7. Якби в мене було пшоно та сіль, то я (*б, би*) зварив кашу, та жаль, що сала нема.

201. I. Прочитайте текст. Знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє значення.

— Оце дивлюсь я за вами, — починає сусіда, — а ви все никаєте сьогодні по двору, все никаєте. Сіли б у холодку, посиділи б, а то місця собі не знайдете.

— Мені скрізь холодок, — усміхається беззубим ротом дід. — Сяду в найжаркішому місці — й наче морозець дере по шкірі.

— Отакої!

— Якби в печі було напалено, то й зараз поліз би на піч і сидів би цілий день.

Сусіда дивиться трохи здивовано. У дідових очах чи то сльози блищать, чи промені.

— От скажи, — запитує в сусіда, — що ти думаєш, Василю?

— Та ось яблуні треба полити...

— Про яблуні... Ну, а інше...

Сусіда знизує плечима — дідові кортить, як завжди, побалакати, а в нього робота.

— На жінку сердитий, — каже. — Неділя сьогодні, я прокинувся, а її немає. Либонь, уже на базар гайнула. — Задумується, силкується пригадати, що ще не дає йому спокою. — Ну, криницю годилося б поглибити, бо десяток відер витягнув, а воно вже й глина там (*С. Гуцало*).

II. За цим зразком запишіть або усно передайте будь-яку розмову двох людей. Намагайтеся репліки передати так, щоб у них були дієслова в умовному способі.

202. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслово в умовному способі.

- Якби не дві речі, ти танцював би чудово.
- Які саме?
- Твої ноги.

203. Запам'ятайте жартівливі прислів'я, що починаються словом *якби*.

1. Якби хліб та одежа, то їв би лежа.
2. Якби ж знаття, що в кума пиття, то сам пішов би і дітей забрав.
3. Якби свині крила, то вона б і небо зрила.
4. Якби знав, де впав, то й соломки б підослав.
5. Якби та якби — то вирости б у роті гриби.

§ 24. Наказовий спосіб

Наказовий спосіб дієслова виражає наказ, прохання або пораду.

Наказовий спосіб твориться від основи теперішнього часу. Основу теперішнього часу визначають, відкидаючи від 3-ї особи однини закінчення: *жив-е, працюй-е, люб-ить*.

204. Розгляньте приклади й зробіть висновок про граматичні значення наказового способу і творення його форм.

Неозначена форма	Основа теперішнього часу	Наказовий спосіб		
		2-а особа однини	1-а особа множини	2-а особа множини
<i>сидіти</i>	<i>сид-ить</i>	<i>сид-и</i>	<i>сид-імо</i>	<i>сид-іть</i>
<i>глянути</i>	<i>глян-е</i>	<i>глянь</i>	<i>глянь-мо</i>	<i>глянь-те</i>
<i>знати</i>	<i>знай-е</i>	<i>знай</i>	<i>знай-мо</i>	<i>знай-те</i>

205. Простежте, на яку частину слова падає наголос у тих дієсловах, наказовий спосіб яких творять за допомогою закінчень *-и, -імо, -іть*. Як змінюється наголос, коли додають префікс *ви-*?

Бери, берімо, беріть. Допоможи, допоможімо, допоможіть. Вчи, вчімо, вчіть. Вивчи, вивчімо, вивчіть. Пиши, пишімо, пишіть. Випиши, випишімо, випишіть.

206. Поміркуйте, чому від поданих дієслів наказовий спосіб утворено за допомогою закінчень *-и, -імо, -іть*, хоч ці закінчення ненаголошені.

Підкресли, підкреслимо, підкресліть. Провітри, провітрімо, провітріть.
Знікни, знікнімо, знікніть. Тісни, тіснімо, тісніть.

207. Пригадайте, після яких приголосних можна ставити м'який знак, і зробіть висновок про його вживання в особових формах наказового способу.

1. Сядь, сядьмо, сядьте; чисть, злязь, занось, дозвольть, прилинь.

2. Повір, постав, насип, приголуб, зятям, облиш, помнож, пробач.

208. Перевірте, чи вживання тих чи інших закінчень у наказовому способі залежить від дієвідміни дієслова.

Несе (*I дієвідміна*) — неси, несімо, несіть.

Носить (*II дієвідміна*) — носи, носімо, носіть.

Перевіряє — перевіряй, перевіряймо, перевіряйте. Перевірить — перевір, перевірмо, перевірте.

1. Дієслова в наказовому способі змінюються за числами й особами. Вони мають форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини.

Наказовий спосіб твориться від основи теперішнього часу за двома зразками: 1) за допомогою закінчень *-и, -імо, -іть*; 2) за допомогою нульового закінчення і пом'якшення приголосного, де це можливо, та закінчень *-мо, -те*.

Щодо 3-ї особи однини й множини, то наказ, побажання чи пораду передаємо за допомогою часток *хай, нехай*, які додаємо до дієслова в 3-й особі однини чи множини дійсного способу: *хай (нехай) напише, хай (нехай) напишуть*.

2. Закінчення *-и, -імо, -іть* вживають або під наголосом, або після збігу декількох приголосних. Якщо до дієслова додають префікс *ви-*, то наголос, як правило, переходить на цей префікс.

3. Вживання закінчень у наказовому способі не залежить від дієвідміни дієслова.

4. М'який знак у кінці слова й перед наступним приголосним пишуть тільки після зубних ("*де ти з'їси ці лини*").

209. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них дієслова в наказовому способі, визначте їхню особу й число, поясніть, як вони утворилися.

1. Знай більше, а менше говори. 2. Не спіши язиком, квапся ділом. 3. За грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся. 4. Здоровенькі будьмо: себе не хвалімо, інших не гудьмо. 5. Їж хліб з водою, а за правду стій горою.

210.* У поданих дієсловах визначте основу теперішнього часу і поставте їх у 2-й особі однини наказового способу, наприклад: *сідати* — *сідає* [*сідай-е*] — *сідай*. При цьому враховуйте вид дієслова.

Сідати, сісти, сидіти; гуркотати, гуркотіти, гуркнути, гуркати; захистити, захищати; рушати, рушити, вирушити; зустріти, зустрічати; поздоровити, поздоровляти; провести, проводити.

211. Знайдіть дієслова в наказовому способі й визначте, які відхилення від загальних правил в них трапляються.

1. Праведная душе!.. Не кинь сиротою, як кинув діброви, прилини до мене хоч на одне слово та про Україну мені заспівай. 2. Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Міцно, браття, стиснім руки, обіймімось гаряче; вкупі рушім проти муки, що вражає боляче! (*П. Грабовський*).

212. Доведіть, що *дружитьь, дружимо; мчить, мчимо* — це форми теперішнього часу дійсного способу, а *дружітьь, дружімо; мчіть, мчімо* — це форми наказового способу. Як вони вимовляються, яке мають значення?

213. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте в 2-й особі однини наказового способу.

Над все (кохати) свій Рідний Край —
І молоде своє життя
Без дум, без жалю й каяття
За нього в грізний час (віддати)!

Над все ти свій народ (любити)
І сил юнацьких не (жаліти):
Для нього працю, розум свій
(Віддати) без суму, без журби!

Над все свій прапор (ушанувати), —
На нім слова: Народ і Край!
За нього сміло в бій (ставати)!
Не (спати) ж, юначе, і (вартувати)!

С. Черкасенко

- 214. I.** Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть їх у дві колонки: 1) з м'яким знаком у кінці; 2) без м'якого знака.

Приводити, розсунути, одрізати, зблизити, побачити, облишити, кинути, привабити, повірити, удосконалити, порадити, убезпечити, рушити, об'їхати, примусити, вдарити, переважити, дозволити.

II. З других букв кожного слова складіть прислів'я.

- 215.** Випишіть дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” і “Характеристика способових форм дієслова”, наприклад: *грай* — 222.300.211.

1. Грай же, море, мовчіть, гори, гуляй, буйний, полем! Плачте, діти козацькії, — така ваша доля! (*Т. Шевченко*). 2. Знамена держімо правди святої, на зраду ми не піддамося. 3. Мріє, не зрадь! 4. Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя. 5. Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу (*З тв. Лесі Українки*).

- 216.** Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова в наказовому способі і поясніть, як утворено ці форми.

Батько й син були дуже ледачі. Одного разу сидять вони під вишнею і дивляться, як мати великі лантухи носить. Батько й каже:

— Не бери, Одарко, багато, бо не закинеш собі на плечі.

А син на те:

— Нічого, мамо, беріть, я піддам.

- 217.** Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як стій та бач (безпричинно, зненацька); хоч сядь і плач, хоч вовком вий, хоч криком кричи, хоч гопки скачи, хоч лобом у стіну бийся (безвихідь); хоч плач, хоч скач (нічого не вдієш); куди не кинь (скрізь), хоч кіл на голові теши (про вперту, нетямущу людину); держи в обидві жмені (не сподівайся чогось).

§ 25.

Переносне вживання способів дієслова

218. Прочитайте речення і з'ясуйте, у якому значенні вжито в них наказовий спосіб і якого відтінку він надає висловлюванням.

1. Хто п'є-гуляє, а сторожа стій і стережи, хто зна чого й від кого (*Леся Українка*). 2. А хтось у нашому загоні візьми та й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш (*М. Стельмах*). 3. Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зразу помолодшав би (*О. Довженко*). 4. Поважної ходи Роман не знає: поклич його — він підбіжить з підскоком, пошли куди — подається так, що тільки пісок закурить (*С. Васильченко*).

219. Прочитайте речення і з'ясуйте, у якому значенні вжито в них умовний спосіб і якого відтінку він надає висловлюванням.

1. Та ну вже, діду, хоч би мовчали. Справді, ви, мов пугач, віщуєте лихе... 2. А ти, братуню, вже б не відзивався, коли не зачіпають (*З тв. Лесі Українки*). 3. — Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився, — каже йому одного разу мати. 4. — Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя (*З тв. С. Васильченка*).

220. Прочитайте уривок з народної казки “*Лисиця та рак*” і з'ясуйте, в якому значенні вжито дійсний спосіб у мові рака.

А лисичка тоді йому:

— Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив!.. Признайся, що таки правду люди говорять про тебе.

— Може, колись теє й правдою було, та тепер брехнею стало! Ось коли хочеш, то побіжимо наввипередки. Я тобі ще на один скок уперед ходу дам. Біжимо до тієї осички, що стоїть онде на узліссі.

1. Наказовий спосіб дієслова у значенні дійсного вказує на вимушеність, неминучість дії або на її умовний характер.

2. Умовний спосіб дієслова у значенні наказового пом'якшує наказ, прохання.

3. Дійсний спосіб дієслова у значенні наказового сприймають скоріше як план майбутніх дій, ніж як наказ.

221. I. Прочитайте виразно вголос уривок з народної казки “Кривенька качечка”. З’ясуйте особливості вживання часів та способів дієслів у цьому уривку.

Були собі дід та баба, та не було у них дітей. От вони собі сумують, а дали дід і каже бабі:

— Ходімо, бабо, в ліс по гриби!

Пішли вони в ліс, бере баба гриби, коли глянь — у кущику гніздечко, а в гніздечку качечка сидить. От вона дідові:

— Дивись, діду, яка гарна качечка! Візьмемо її.

Стали її брати, коли дивляться, аж у неї ніжка переломлена. Вони взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, вимостили його пір’ячком і посадили туди качечку, а самі знов пішли по гриби.

Вертаються, аж у них прибрано, хліба напечено, борщик зварений. От вони до сусідів:

— Хто це? Хто це?

Ніхто нічого не знає.

Другого дня знов пішли дід і баба по гриби. Приходять додому, аж у них і варенички зварені, і починок** стоїть на віконці. Вони знов до сусідів:

— Чи не бачили кого?

— Бачили якусь дівчину, від криниці водицю несла.

Баба дідові й каже:

— Зробімо так: скажемо, що йдемо по гриби, а самі заховаємось та й будемо виглядати, хто до нас понесе воду.

Так і зробили.

Стоять вони за коморою, коли дивляться, аж із хати виходить дівчина з коромислом: така гарна, така гарна! Тільки що кривенька трошки. Пішла вона до криниці, а дід і баба тоді в хату, глянь — аж у гніздечку нема качечки, тільки повно пір’ячка. Вони візьми його та й укинь у піч, воно там і згоріло.

II. Підготуйтеся до усного переказу уривка: складіть стислий план, запам’ятайте окремі вислови. Щоб розповідь була жвавішою, вживайте часи й способи одні замість інших, як у цьому тексті.

222. I. Прочитайте текст. Визначте спосіб і час дієслів та їхнє реальне значення. Що дає заміна одного часу чи способу іншим?

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст.

Поважної ходи Роман не знає: поклич його — він підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочивати, то вже певне як не на паркані, то на гілляці, на одному місці стояти довго може тільки догори ногами...

Діждавшись осені, він сказав батькові, що піде до школи вчитись, сам пішов до вчительки й записався в школярі.

Ось він пише тепер палички та кружечки, сидіти йому на ослоні незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він щиро пильнує роботи... Пише Роман з великою охотою, іноді на хвилину відірветься од роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне свого сусіда, що розіклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом — і знову до роботи.

Одхилив голову набік, глянув на своє писання й запишався. Через плече зазирнув до свого сусіда й розреготався на весь клас.

— Тітко, чи як вас!.. — гукає він до вчительки. — Ось гляньте сюди. Гарасим якогось кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі підняли регіт (*С. Васильченко*).

II. Спробуйте описати дії когось із ваших товаришів на уроці, надавши йому інше ім'я.

223. Запам'ятайте крилаті вислови.

1. Не розсипайте перлів перед свиньми! (слова з Євангелії, означають: не витрачайте марно слів перед людьми, які не здатні зрозуміти вас). 2. Розіпни його! (слова теж з Євангелії; так засліплений ненавистю натовп вимагав у Понтія Пілата смерті невинного Ісуса Христа). 3. Спинись, хвилино, ти чудова! (вислів з поеми "Фауст" німецького письменника Й.В. Гете; передає задоволення з досягнутого).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VIII. Роздум про ідеал

Люди живуть не лише сьогоднішнім днем, а й намагаються заглянути в майбутнє, влаштувати його відповідно до своїх уподобань. Оця найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою

діяльністю, і називається ідеалом. Ідеал у тексті можна передати по-різному — прямо й опосередковано.

Прочитайте три наступні тексти й проаналізуйте, як у них висловлено те, що ми називаємо ідеалом або ще мрією. Спробуйте помріяти й ви.

224. I. Прочитайте уривок із жартівливої народної пісні. Випишіть дієслова в умовному способі.

Коли б я був полтавський соцький,
 Багато б дечого зробив,
 Зробив би так, щоби жилося
 Всім людям добре, наприклад:

 Поставив би я скрізь дерева
 З медових пряників самих.
 І ніжки з холодцю, свинячі,
 Щоб з часником росли на них.

 Замість лози — росли б ковбаси,
 А листя все було б — млинці,
 Земля була б з самої каші
 Та з добрих свіжих потрухів.

II. Спробуйте скласти свою пісню на тему “Коли б я був полтавський соцький”. Якщо ж пісня не вийде, то опишіть у прозі ті неймовірні дива, які б ви могли вчинити.

225. I. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова в наказовому способі, поясніть їхнє значення.

Виступати мали на світанні.

Ще звечора поклали в судна всі потрібні припаси: їжу, одяг, набой, порох. Тільки зброя була при козаках.

Отже, на світанні загримлять бубни, оживе Січ. Кільканадцять тисяч козаків займуть свої місця в трьохстах чайках — і вдарять міцні дубові весла по тільки-но скреслому Дніпру.

Яремко бігав то до Петра Скрипника, то до Карпа Недайборща:

— Візьміть мене з собою!

У відповідь чув одне:

— Сиди тут. Малий ще.

— Ну, візьміть мене! Я вам буду там потрібен. Робитиму все, що накажете. Я сильний. Візьміть мене...

— Не візьмемо... Похід — то не прогулянка. Там стріляють. Можуть убити.

— А чого то мене треба берегти?

— Наймолодший. Якщо, скажімо, зі мною щось станеться, то не так страшно. Я прожив уже сорок літ. А ти? Ти й п'ятнадцяти не маєш. У тебе все ще попереду... (С. Тельнюк).

II. Уявіть, що ви хочете податися з козаками в похід. Передайте вашу розмову, як ви її собі уявляєте. Можете вжити, крім тих, що є в тексті, дієслова *допоможіть, попросіть, підсоблю, допомагатиму, відчепися, не заважай, не плутайся під ногами, послухай, ходімо* тощо. Свою розповідь запишіть.

Альманах Твір восьмий (Олесів)

НАША УКРАЇНА

Понад нами небо синє,
Перед нами жовте поле.
В рабство наша Україна
Не повернеться ніколи.

Нам у небі сонце сяє,
І Дніпро в степу синіє.
Долю кращу в ріднім краї
Збудувати ми зумієм.

Станем як одна родина,
Будем чесно працювати,
Буде й в нашій Україні
Щастя, радість і достаток.

226. Прочитайте Олесів вірш. Проаналізуйте, як у ньому чергуються наголошені й ненаголошені склади, як римуються рядки, які зорові образи використано. Що б ви могли сказати про свої почуття до України?

§ 26. Безособові дієслова

Безособові дієслова називають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи.

Безособові дієслова означають: 1) явища природи: *світає, смеркає, гримить*; 2) стан людини: *не спиться, морозить, заманулося*.

227. Дослідіть, чи можна до виділених дієслів вставити підмет (*хто? що?*). Чи можна їх поєднати з особовими займенниками *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони* в називному відмінку? Чи змінюються вони за особами, родами й числами? Зробіть висновок про те, які дієслова називають безособовими.

1. **Розвиднялося** дуже помалу і пізно (*І. Франко*). 2. Надворі **сутеніло** (*І. Нечуй-Левицький*). 3. — Чогось мене **лихоманить**, — здригнувся Левко (*М. Стельмах*). 4. На те й **ходить**ся біля винограду, на те й **працює**ться, щоб мати користь (*М. Коцюбинський*).

У реченнях з безособовими дієсловами підмета не буває. Їх не можна поєднати з особовими займенниками *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони* у називному відмінку.

Безособові дієслова за родами, особами й числами не змінюються. Вони мають форму або середнього роду в минулому часі та умовному способі, або форму 3-ї особи однини в теперішньому та майбутньому часах.

228. Прочитайте речення. Знайдіть безособові дієслова й визначте їхні час, рід, особу, число.

1. І світає, і смеркає, день Божий минає. 2. Хочеться дивитись, як сонечко сяє (*З тв. Т. Шевченка*). 3. А над Дніпром уже помітно світало. 4. Звечоріло, зірки проступили на небі. 5. Відваги, хоробрості, я вірю, вам теж не забракне (*З тв. О. Гончара*). 6. Про що думається старому? Може, споминає батька та діда (*С. Васильченко*).

І. Марчук. *Проміння ранкового сонця*

229. Запишіть безособові дієслова в 3-й особі однини: спочатку ті, що означають стан людини, потім — явища природи.

Щастити, заманутися, вечоріти, дощити, житися, кортіти, дніти, лихоманити, морозити, мрячити, розвиднятися, світати, смеркати, спатися, сутеніти, таланити, хотітися.

230. Переробіть речення так, щоб дієслова, вжиті в них, набули безособового значення, наприклад: *Повіяв холод. — Повіяло холодом.*

1. Приємно пахла хвоя. 2. Духмяні пахощі вдарили в обличчя. 3. Туман заволік навколишній краєвид. 4. Дорогу замів сніг. 5. Вода затопила півсела. 6. На самоті я думаю легше. 7. Як птахи живуть у такі морози?

231. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Терпцю не стає (немає змоги терпіти, витримати щось); в очах рябіє (мерехтить перед очима); аж очі ріже (неприємно вражає зір); не вистачає кебети (бракує кмітливості); бере з-за плечей (стає страшно); душа в п'яти ховається (страшно); хай тобі щастить (побажання успіху).

§ 27.

Підсумкове повторення теми “Способові форми дієслова”

232. Розкажіть про способові форми за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Способи дієслова.

1. Дійсний спосіб: *літає, літає, літатиме...*
2. Умовний спосіб: *літав би, подивилися б...*
3. Наказовий спосіб: *літай, подивіться...*

II. Часи дієслова.

1. Теперішній час: *міркую, розвидняється...*
2. Минулий час: *міркував, довідався...*
3. Давноминулий час: *був зібрався, були погодилися...*
4. Майбутній час: *буду міркувати, міркуватимемо, довідаються...*
5. Зв'язок між видом і часом дієслова:
  - а) у теперішньому часі: *шукаю, ходять...*
  - б) у минулому часі: *шукав, знайшли...*
  - в) у майбутньому часі: *шукатиму, знайдуть...*

III. Змінювання дієслів.

1. Поділ дієслів на дієвідміни: *скаже, скажуть, мовчить, мовчать...*
2. Визначення дієвідміни за неозначеною формою дієслова: *бурмотати — бурмочеш; бурмотіти — бурмочу, бурмотиш; звучати — звучу, звучить...*
3. Закінчення дієслів I та II дієвідмін у 1-й особі однини: *скажу, мовчу, розмовляю...*
4. Особливості закінчень дієслів I дієвідміни в інших особах: *пишеш, пишуть, допомагаємо, допомагають...*
5. Особливості закінчень дієслів II дієвідміни в інших особах: *побачиш, побачать, стоїмо, стоять.*
6. Особливості закінчень дієслів архаїчної дієвідміни: *продам, продаси...*
7. Чергування приголосних:
  - а) у дієсловах I дієвідміни: *писати — пишу, пишеш...*
  - б) у дієсловах II дієвідміни: *судити — суджу, судиш, судять; любити — люблю, любиш, люблять...*
8. Правопис дієслів у майбутньому складному часі: *писатиму, світитимемо, думатимете...*
9. Творення минулого часу дієслова: *співати — співав, везти — віз, цвісти — цвів...*

10. Граматичні значення дієслова в минулому часі: *вів, вела, вело, вели...*
11. Творення умовного способу: *робив би, робила б...*
12. Творення й правопис наказового способу: *вивчи, вивчімо, вивчіть...; облиш, облишмо, облиште...*

IV. Вживання часів і способів дієслова.

1. Вживання теперішнього й майбутнього часів у значенні минулого: *йду вчора, аж бачу...*
2. Вживання наказового способу в значенні дійсного: *а він візьми і скажи...*
3. Вживання умовного способу в значенні наказового: *написав би листа братові...*
4. Вживання дійсного способу в значенні наказового: *підеш, зробиш...*
5. Безособові дієслова: *світає, не спиться...*

- 233. I.** Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому та майбутньому простому часах окремо за дієвідмінами. Закінчення підкресліть.

Яким уже спустився з гори і, не доїжджаючи мосту, повернув на пишну поляну, щоб самому відпочити і свого гнідка попасти!..

Тихо. Ви чуєте, як ваше серце б’ється об груди глухо, обрубко... А то що шумить? Ваша кров? Ні, то червоне полум’я, знявшись угору, лиже чорне дно казанкове і сичить на ньому незнарошне пролита вода, злегка лопочуть дрова; з річки доноситься гук та регіт Якимів, порскання гнідкове... Над вами стоїть гінка сокорина, високо вгору буяє, широко розвела на всі боки свою густу верховину і прикрила вас легенькою тінню. А он, на праву руч, здіймаються гори, підковою обняли вони ту долину, де ви лежите, вся верховина їхня покрита густим лісом, а боки покриті глибокими ярами та крутими проваллями (*Панас Мирний*).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з’ясуйте їх.

- 234. I.** Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте їхній спосіб і час, якщо вони визначаються.

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись. Підводжу голову з постелі: в хагі блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сну очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуса, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати нашвидку допомагає, вмиває холодною водою (С. Васильченко).

II. Опишіть, як ви вранці прокидаєтеся, з якими почуттями встаєте з ліжка. Можете вжити дієслова: *розвиднятися, світати, торсати, гукати, потягатися, чухмаритися, позіхати, схоплюватися, натягати* тощо.

235. I. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання часів дієслова.

У нашім асфальтованім дворі росте яблуня. Під яблунею стоїть зеленувата лава. Я сидів на тій зеленуватій лаві. З яблуні опадав квіт, білі пелюстки мерехтіли в повітрі, наче сніжинки. По синьому небі пливли білі хмари.

Сусідська дівчинка років чотирьох гралася в пісочниці з лялькою. Лялька відмовлялася сидіти на краю пісочниці.

— Ось я покличу Бабая, — мовила дівчинка, дивлячись кудись убік, повз мене і наш будинок.

Я підійшов ближче.

— Василюк, а який він із себе, Бабай?

— Бабай? — По її обличчю майнула тінь. — Так він великий, страшний і п'яний...

— А ти ніколи не малювала Бабая?

— Ні, не малювала, — сказала дівчинка.

— А може, намалюєш? (В. Дрозд).

II. За поданим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

236*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте за змістом або в теперішньому, або в майбутньому простому часі.

(Переквітувати) квітень,
 (Перешуміти) весна,
 І (бути) тихе літо,
 Глибінь ясна.
 В глибінь (заглянути) осінь,
 (Пожуритися) сама.
 І під гудіння сосон
 (Впасти) зима.
 Та дням нема спокою:
 На весну (скреснути) сніг, —
 Дивись — стежки знайомі,
 Сліди од ніг.
 І знов (цвісти) черешні,
 І (зеленіти) луг...
 Сьогоднішнє, вчорашнє —
 Незмінний круг.

М. Драй-Хмара

237. Прозмінійте в теперішньому часі дієслова *тупотати* і *тупотіти*, *вирости* і *виростити*, попередньо визначивши за неозначеною формою їхню дієвідміну. Написане звірте з надрукованим нижче. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте.

Особа	<i>Тупотати</i>	<i>Тупотіти</i>	<i>Вирости</i>	<i>Виростити</i>
однина				
1-а	<i>тупочу</i>	<i>тупочу</i>	<i>виросту</i>	<i>вирощу</i>
2-а	<i>тупочеш</i>	<i>тупотиш</i>	<i>виростеш</i>	<i>виростиш</i>
3-я	<i>тупоче</i>	<i>тупотить</i>	<i>виросте</i>	<i>виростить</i>
множина				
1-а	<i>тупочемо</i>	<i>тупотимо</i>	<i>виростемо</i>	<i>виростимо</i>
2-а	<i>тупочете</i>	<i>тупотимо</i>	<i>виростемо</i>	<i>виростимо</i>
3-я	<i>тупочуть</i>	<i>тупотять</i>	<i>виростуть</i>	<i>виростять</i>

- 238.** I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини (*що робиш?*) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-еш*; 2) із закінченням *-иш*.

Плакати, вжалити, лишити, сюркотати, стелитися, оберігати, ступити, виснути, стоптати, тямити, виполоти.

II. З других букв кожного слова прочитайте закінчення вислову французького філософа XIX ст. Ернеста Ренана: *“Праця — найкращий шлях до того, щоб...”*.

- 239***. У диктанті одні учні написали *Полям стелеться туман*; інші — *Полям стелиться туман*. Хто написав правильно? Чому?

- 240***. Прозмінійте в майбутньому складному часі дієслова *радіти*, *веселитися*.

- 241***. Прозмінійте в минулому часі дієслова *привести*, *допомогти*. Чи змінюються дієслова в минулому часі за особами?

- 242.** I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком укінці; 2) без м'якого знака.

Зважити, засипати, квасити, вгадати, поглянути, вносити, повідомити, зморщити, вірити, викинути.

II. З других букв прочитайте закінчення вислову давньоарабського письменника Аль-Харізі: *“Де мало слів, там...”*.

- 243.** I. Прочитайте текст. Знайдіть випадки переносного вживання часів і способів дієслів.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки! — прохали діти.

І Галя, примостившись біля них на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в них три дочки, і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:

— Понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: — Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема... — розказувала Галя, а діти все слухали (*Б. Грінченко*).

Пам'ятник Б. Грінченку, м. Київ

II. Передайте цю чи подібну розмову по-своєму, можливо, навіть між іншими дітьми. Свою розповідь запишіть.

244. Прочитайте прислів'я. Випишіть усі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” та “Характеристика способових форм дієслова”, наприклад: *згубити* — 111; *хоче* — 222.110.311.

I. 1. Кого щастя згубити хоче, тому перше розум відбере. 2. Заднім розумом діла не поправиш. 3. Один дурний кине камінь у море, а сто розумних не дістануть його. 4. Бачить око далеко, а розум ще далі. 5. Перемагай труднощі розумом, а небезпеку досвідом. 6. Доброго довго всі згадуватимуть, а лихого ніколи не забудуть. 7. Якби свині роги, то б усіх поколола.

II. 1. Не хвалися завтрашнім днем, бо не знаєш, що той день уродить. 2. Якби не було ночі, то не знали б, що таке день. 3. Жовтень ходить по краю та виганяє птаство з гаю. 4. На Михайла зима саньми приїхала. 5. Звик пес за возом бігти, то й за саньми побіжить. 6. Світить місяць, та не гріє, тільки в Бога хліб їсть. 7. Добре землю доглядай — будеш мати урожай.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ІХ. Опис у художньому стилі

Описувати можна все, що є навколо нас. За допомогою опису ми допомагаємо іншим людям докладно уявити те, що ми побачили.

1. В описі спочатку висловлюють загальне уявлення про описуваний предмет чи явище.
2. В основній частині в певному порядку дають опис окремих деталей, говорять про їхні ознаки.
3. Наприкінці роблять узагальнення, висновок.

Прочитайте два тексти, що подано далі. Перший текст — опис одного явища в обмеженому часі; другий — узагальнений опис зі згадкою багатьох деталей.

- 245. І.** Прочитайте текст. Знайдіть у ньому безособові дієслова та дієслова, які вжиті або які можна вжити в безособовому значенні.

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті вже стоїть білий ранок...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки на ньому, ані провітку, хоч малого. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми з Василями вже примітили, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від обрію до обрію. Трохи перегодом угадується над степом несмілива тиха просинь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком... Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати (*Григор Тютюнник*).

Є. Гапчинська.
Перший сніг

- ІІ.** Спробуйте описати своє ранкове враження від першого снігу.

Альманах
Твір дев'ятий (Петриків)

СВІТ НАВКРУГИ

Який той світ, що довкола нас? Гарний він чи поганий?

Зараз зима надворі. Холодно. Але одягнешся добре й вийдеш вранці надвір — як біло, як чисто довкола! Ідеш — і сніг рипить під ногами, з дерев, наче казкові гірлянди, звисає іній, у повітрі мерехтять дрібнесенькі, майже невидимі сніжинки. Горобці, незважаючи на холод, зграйкою перепурхують з куща на кущ. У небі, затягнутому сірою пеленою хмар, то тут, то там чорними плямками пролітають поодинокі ворони. Гарно!

А прийде весна — задзюркотять струмки з-під снігових кучугур. На горбочках, тільки-но зійде сніг, починає зеленіти трава, а там, наче малі сонечка, зацвітуть кульбабки. Гілки дерев вкриваються молодою ніжною зеленню, крізь яку, ніби крізь тонке мереживо, синіє високе небо. А там дивися: вишні, черешні закутуються, ніби туманом, білим радісним цвітом.

Настає літо. Усе зеленіє, буяє. Достигають суниці в лісі, полуниці на городі, черешні в саду. Витьохкують у вербах солов'ї, щебечуть над полем жайворонки. Сонце часом аж пече, але добре, що неподалік є річка. Як приємно стрибнути в прохолодну воду і пливти, збиваючи круг себе іскристі бризки. Іноді, щоправда, насуне синя, аж чорна хмара, замиготять блискавки, загуркоче грім. Але злива швидко минає, і тоді повітря стає таке свіже, що дихаєш — не надихаєшся ним.

Прекрасна й осінь, коли від ваги гнуться гілки яблунь, гупають на землю грушки, червоніють ягоди калини. Невдовзі й листя на деревах починає набувати різних барв — від ніжно-жовтого до яскраво-червоного. А ввечері подивіться на захід сонця: ніякий художник не зумів би дібрати таких кольорів, якими міниться призахідне небо.

Чудовий світ навколо нас. Треба тільки вміти бачити цю красу.

- 246.** Прочитайте Петрикову оповідь. Оберіть якийсь предмет або пору року чи дня й докладно опишіть їх. Намагайтеся побачити в них красу.

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 28. Дієприкметник як форма дієслова

247. Розгляньте таблицю “*Форми дієслова*” (§ 6) і визначте особливості дієприкметника порівняно з іншими дієслівними формами.

248. Порівняйте подані приклади і скажіть:

а) що називає дієприкметник як форма дієслова і чим він подібний до прикметника;

б) на яке питання відповідає дієприкметник.

Форми дієслова	Дієприкметник	Прикметник
<i>чорніє</i>	<i>чорніючий</i>	<i>чорний</i>
<i>посоливши</i>	<i>посолений</i>	<i>солоний</i>
<i>затихнув</i>	<i>затихлий</i>	<i>тихий</i>

1. Небо **збіліло** від спеки і вже сивіє, мов попеліє. — Небо, **збіліле** від спеки, вже сивіє, мов попеліє (*Лєся Українка*). 2. Надвечір помітили на горизонті корабель, який ледь **бовванів**. — Надвечір помітили на горизонті ледь **бовваніючий** корабель (*О. Гончар*). 3. Коник **загубив** срібну підкову, і вона півмісяцем впала на збитий поріг. — **Загублена** коником срібна підкова півмісяцем впала на збитий поріг (*Д. Ткач*).

249. Розгляньте таблицю і зробіть висновок, які граматичні значення дієприкметника спільні з іншими формами дієслова, а які — з прикметником.

Характеристика дієприкметника

Цифровий код	Вид	Пасивний чи активний	Рід	Відмінок	Число
	2	3	4	5	6
0	—	—	нема	—	—
1	доконаний	пасивний (перехідне дієслово)	чоловічий	Н.	однина
2	недоконаний	активний (неперехідне дієслово)	жіночий	Р.	множина
3			середній	Зн.	
4				Д.	
5				Ор.	
6				М.	

250. За значенням дієприкметники поділяють на активні й пасивні. З'ясуйте, які з них називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета, а які — ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

Активні дієприкметники: працюючий пенсіонер (пенсіонер, який працює), лежачий камінь (камінь, який лежить), погасле вогнище (вогнище, яке само погасло).

Пасивні дієприкметники: підстрелений птах (птах, якого хтось підстрелив), кинутий камінь (камінь, якого хтось кинув), погашене вогнище (вогнище, яке хтось погасив).

- Дієприкметник** — це особлива форма дієслова.
- Дієприкметник називає водночас дію й ознаку предмета за цією дією і відповідає на питання *який?*
- Дієприкметники, як і інші дієслівні форми, мають вид, бувають перехідними чи неперехідними (тобто пасивними й активними), а подібно до прикметників змінюються за родами, відмінками й числами.

4. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

251. Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметники й визначте, чим вони подібні до інших дієслівних форм; а чим — до прикметника.

1. У хаті тихо німували дбайливо припасовані на стінах мамині рушники. 2. На покуті, прикритий доморобною скатертиною, запрошував до застілля ясеневий стіл, змайстрований батьковими руками. 3. Раптом мені закортіло помалювати. Одшукав на покуті засохлі акварельні фарби, намочив у скляночці пензлика, зробленого власноруч з котячої шерсті, і вийшов на подвір'я (*З тв. В. Скуратівського*). 4. Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця (*М. Коцюбинський*). 5. Здавалося, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце (*І. Нечуй-Левицький*).

252. I. Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) dokonаного виду; 2) недоконаного виду.

Скривлений, шукаючий, змальований, прогірклий, вихований, охлялий, лежачий, знаючий, стиснений, заскорузлий, міцніючий.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову Л. Костенко: *“І скаже світ: — Ти...”*.

253. I. Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) пасивні; 2) активні.

Знаючий, налиплий, зсушений, зчорнілий, доопрацьований, думаючий, оживаючий, знайдений, димлячий, знелюднілий, оцинкований, переписаний, діючий.

II. З других букв кожного слова прочитайте закінчення вислову Т. Шевченка: *“Не гріє...”*.

254. Прочитайте уривок. Випишіть усі дієслівні форми (зокрема й дієприкметники) і позначте їхню форму, вид та перехідність, користуючись цифровим кодом таблиці *“Характеристика дієслова в цілому”*, наприклад: *сій — 221*).

Неділя — як на замовлення. Сонячна й тиха, хоч мак сій.

Бабуся зодяглися по-святковому. На них сорочка, вишита давнім поліським узором, рясна у збірки спідниця з двома нашитими зісподу кольоровими крайками. На голові ще новенька, ні разу не ношена хустина.

— А ти чого кублишся? — сердяться вони, позираючи у віконце. — Он і дід Тарас уже йде. Зодягайся швидше!

Я хутенько витягаю зі скрині празникового костюмчика і сорочку. Вони пахнуть рutoю-м'ятою. Щороку, тільки-но з'являються городні квіти, бабуся напакуюють прискринок пахучим зіллям. Від того одяг наш має свіжий запах і його не зачіпає міль (*В. Скуратівський*).

- 255. I.** Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієприкметника”.

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсіпалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики... (*М. Коцюбинський*).

II. Знайдіть якусь покинуту чи зруйновану будівлю, роздивіться добре й опишіть її. Можете вживати дієприкметники *забутий, занедбаний, зруйнований, розвалений, потрощений, навалений купами, розкиданий, повитий смутком, зігнилий, спорохнявілий, зарослий* тощо.

- 256. I.** Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметники й схарактеризуйте їх.

Троє чоловіків чекають автобуса. Один — у плащі, другий — у зимовому пальті, третій — закутаний у кожух, взутий у валянки.

Той, що в плащі, каже, розтираючи задубілі руки:

— Ну й мороз! Градусів двадцять, напевне.

— Двадцять — не двадцять, — каже той, що в пальті, хукаючи на змерзлі пальці, — а п'ятнадцять буде.

Чоловік у кожусі усміхнувся:

— Та що ви? Не більше десяти.

II. Поміркуйте гуртом на уроці мовлення над тим, чому різні люди те саме сприймають інколи по-різному. Наведіть приклади з власного досвіду.

257. Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як намальований (вродливий); біжить, як посолений (дуже швидко біжить); став, як укопаний (став нерухомо); бігає, як ошпарений (безладно метушиться); опустив крила, як обскубана курка (втратив енергію, засумував); як мішком з-за рогу прибитий (пришелепкуватий).

§ 29.

Творення активних дієприкметників

258. В усіх поданих словосполученнях дієприкметники активні. З'ясуйте, якого виду вони бувають і від яких дієслів утворені — перехідних чи неперехідних (чи після цих дієслів можна поставити питання *кого? що?*). Зробіть відповідний висновок про творення активних дієприкметників.

Затишаючий вітер (вітер затишає), плаваюча крижина (крижина плаває), палаюче вогнище (вогнище палає), порум'янілий небокрай (небокрай порум'янів), зів'ялий листок (листок зів'яв), затишлий ліс (ліс затих).

259. Розгляньте, як творяться активні дієприкметники недоконаного виду (їх ще іноді неправильно називають активними дієприкметниками теперішнього часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма	3-я особа множини теперішнього часу	Активний дієприкметник недоконаного виду
<i>тяжіти</i>	<i>тяжію-ть</i>	<i>тяжію-чий</i>
<i>нести</i>	<i>несу-ть</i>	<i>несу-чий</i>
<i>лежати</i>	<i>лежа-ть</i>	<i>лежа-чий</i>
<i>сидіти</i>	<i>сидя-ть</i>	<i>сидя-чий</i>

260. Простежте, як творяться активні дієприкметники доконаного виду (їх ще іноді неправильно називають активними дієприкметниками минулого часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма	Множина минулого часу	Активний дієприкметник доконаного виду
<i>пожовтіти</i>	<i>пожовтіл-и</i>	<i>пожовтіл-ий</i>
<i>опастися</i>	<i>опал-и</i>	<i>опал-ий</i>
<i>зів'янути</i>	<i>зів'ял-и</i>	<i>зів'ял-ий</i>

261. Усно складіть речення з активними дієприкметниками недоконаного й доконаного видів: *достигаючий* і *достиглий*, *заростаючий* і *зарослий*. Зробіть висновки про те, які дієприкметники в українській мові широко використовують, а які — рідко.

1. Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів і бувають недоконаного або доконаного виду.

2. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від форми 3-ї особи множини теперішнього часу заміною кінцевого **-ть** на **-чий**.

3. Активні дієприкметники доконаного виду творяться від минулого часу заміною дієслівного закінчення прикметниковим закінченням.

4. Активні дієприкметники доконаного виду (*достиглий*) широко використовують в українській мові, а дієприкметники активні недоконаного виду (*достигаючий*) вживають рідко, їх наша мова уникає.

262. Прочитайте речення. Знайдіть активні дієприкметники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворилися.

1. Зігнувши лисніючі шиї, проскакали лошата і зникли за вербами (*М. Руденко*). 2. Часом темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко вони налітали, так швидко й проносились (*Ю. Яновський*). 3. Шелестом опадаючого листу зітхає лісова стежка (*М. Стельмах*). 4. Поміж зів'ялим полином, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях (*Іван Ле*). 5. Ми уже стоїмо на порі, як достиглі плоди, як дерева набряклого саду, обважнілі від дум (*Л. Первомайський*).

263. I. Утворіть активні дієприкметники недоконаного виду й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом *-уч(ий)*; 2) з суфіксом *-ач(ий)*.

Колоти, збігати, свистіти, джеркотіти, сокотати, зв'язувати, сидіти, стояти, в'янути, узагальнювати, скакати, стриміти, вірити, тихнути.

II. З других букв кожного слова першої колонки складіть закінчення вислову Ернеста Хемінгуея: *“Кожний, хто ходить по землі, має свої...”*.

264. I. Утворіть активні дієприкметники і запишіть у дві колонки: 1) дієприкметники недоконаного виду; 2) дієприкметники доконаного виду.

Просякнути, розтанути, зникати, вести, обважніти, іскрити, сліпити, вигоріти, стихнути, сіріти, одужувати, видужати.

II. З других букв кожного слова складіть слова, пропущені у вислові античного філософа Епіктета: “Чого..., того не чини навіть у думках”.

265*. Перепишіть речення, неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками.

1. Осінь вже присипала землю золотою порошею (опасти) листя (*В. Кучер*). 2. Мріють у (тремтіти) мареві далекі села (*Григорій Тютюнник*). 3. Темная діброва стихла і мовчить; листя (пожовтіти) з дерева летить (*Я. Щоголів*). 4. Тихий вітер обсипав (опадати) листом рож і бузку голівку дитини та одіжжю матері (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Вітер гуляє полями (змокрити), негідь**, тумани несе (*Б. Грінченко*).

266. I. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому активні дієприкметники і поясніть їхнє значення.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні...

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчитьшя шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — нащо? до чого? — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видно сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму... (*М. Коцюбинський*).

С. Васильківський. Український пейзаж

II. Поміркуйте над тим, яку подібність побачив письменник між хмарами і душею поета. Яким ви уявляєте поета і взагалі письменника? Поділіться своїми міркуваннями на уроці розвитку мовлення.

267. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Каїнова печать (у Біблії розповідається про перше вбивство на землі: Каїн убив свого меншого брата Авеля, і Бог затаврував убивцю). 2. Вавилонське стовпотворіння (як розповідається в Біблії, люди почали будувати у Вавилоні вежу, щоб дістатися до неба; аби цьому перешкодити, Бог змішав їм мови, і вони перестали розуміти одне одного, зчинилися безлад, метушня, гармидер). 3. Манна небесна (за Біблією, коли Мойсей виводив єврейський народ з єгипетської неволі, то в пустелі Бог, щоб утікачі не загинули з голоду, посилав їм з неба їжу; “чекати манни небесної” означає “пасивно чекати якогось дива”).

§ 30.

Творення пасивних дієприкметників

268. В усіх поданих словосполученнях дієприкметники пасивні. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені — перехідних чи неперехідних — і якого виду вони бувають.

Зоране поле (хтось зорав поле), вимощена дорога (хтось вимостив дорогу), зірвана квітка (хтось зірвав квітку), помита чашка (хтось помив чашку), уявлювана картина (хтось уявляє картину).

269. Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від дієслів з основою на *-а-*. Сформулюйте правило.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
<i>переписа(ти)</i>	<i>переписа-ний</i>
<i>з'ясува(ти)</i>	<i>з'ясова-ний</i>
<i>вимрія(ти)</i>	<i>вимрія-ний</i>

270. Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від інших дієслів (без кінцевого *а* в основі інфінітива). Сформулюйте правило.

Основа інфінітива	Основа 1-ї особи однини	Пасивний дієприкметник
<i>запроси(ти)</i>	<i>запрош-у</i>	<i>запрош-ений</i>
<i>змолоти(ти)</i>	<i>змел-ю</i>	<i>змел-ений</i>
<i>запрягти(ти)</i>	<i>запряж-у</i>	<i>запряж-ений</i>
<i>веси(ти)</i>	<i>вед-у</i>	<i>вед-ений</i>
<i>посади(ти)</i>	<i>посадж-у</i>	<i>посадж-ений</i>
<i>в'їзди(ти)</i>	<i>в'їждж-у</i>	<i>в'їждж-ений</i>

271. Простежте, як ще можуть творитися пасивні дієприкметники від дієслів з основою на *-ну-*, *-о-* та деяких інших.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
<i>розвину(ти)</i>	<i>розвин-ений, розвину-тий</i>
<i>коло(ти)</i>	<i>кол-ений, коло-тий</i>
<i>стер(ти)</i>	<i>стер-тий</i>
<i>розби(ти)</i>	<i>розби-тий</i>

272. Розгляньте всі раніше наведені приклади пасивних дієприкметників і зробіть висновки про те, чи подвоюється *н* у їхніх суфіксах.

1. Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів. Вони бувають доконаного й недоконаного виду.

2. Від дієслів з основою на **-а-** пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи інфінітива суфікса **-н(ий)**.

3. Від інших дієслів пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи 1-ї особи однини суфікса **-ен(ий)**. У цьому суфіксі завжди пишеться буква **е**.

4. Від дієслів з основою на **-ну-**, **-о-** та деяких інших пасивні дієприкметники можуть творитися також додаванням до основи інфінітива суфікса **-т(ий)**.

5. У суфіксах дієприкметників буква **н** не подвоюється.

273. Прочитайте вірш. Знайдіть пасивні дієприкметники і поясніть, як вони утворені.

Шляхи мої не міряні,
 гори мої не важені,
 звірі мої не наджені,
 води мої не ношені,
 риба у їх не ціджена,
 птахи мої не злякані,
 діти мої не лічені,
 щастя моє не злежане...
 Оце така я в тебе матінка,
 в руці Господній
 Україна синенебая!

Т. Осьмачка

Т. Осьмачка (1895–1962)

274. Прочитайте прислів'я. Знайдіть пасивні дієприкметники, визначте їхні вид, рід, відмінок та число і поясніть, як вони утворилися.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 2. Колиш ковбаси і смажені голубці по світу літали. 3. Правда Сидорова — киселем млинці помазані, на паркані сушаться. 4. Ти йому стрижене, а він тобі кошене. 5. За одного битого двох небитих дають.

275. Прочитайте загадки. Знайдіть пасивні дієприкметники й схарактеризуйте їх. Загадки відгадайте.

1. Що можна бачити з заплющеними очима? 2. Поле не міряє, вівці не лічені, пастух не найнятий. 3. Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок. 4. Скручена, зв'язана, по подвір'ю гуляє.

Відгадки: мітла; небо, зорі та місяць; сон; зоряне небо.

276. I. Пригадайте, від чого залежить вживання варіантів дієслівного суфікса *-ув-* і *-ов-* (див. § 10). Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники й запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом *-ов-*; 2) із суфіксом *-ув-* (*-юв-*).

Утеплювати, звоювати, успадкувати, поскручувати, передрукувати, прасувати, увірчувати, позакачувати, оцинкувати, розглядувати, перебудувати.

II. З других букв слів першої колонки складіть закінчення вислову азербайджанського поета XII ст. Нізамі: *“Слово, що йде від серця, завжди проникає...”*.

277. I. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники в називному відмінку чоловічого роду (*який?*) і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом *-(а)н-*; 2) із суфіксом *-ен-*. Зверніть увагу на заміну суфікса *-ув-* суфіксом *-ов-*.

Ознаменувати, оснастити, звабити, загальмувати, знервувати, попередити, об'їздити (коня), надумати, вшанувати, позолотити, купувати, удосконалити, купити.

II. З других букв кожного слова складіть продовження слів гімну: *“Душу й тіло ми положим...”*.

278* Перепишіть речення. Неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками. Суфікси дієприкметників підкресліть. Які чергування приголосних відбулися при цьому?

1. Невеличка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тином (*I. Нечуй-Левицький*). 2. Повні, рожеві, як діти, (збудити) зі сну, пливли по небі хмаринки (*М. Коцюбинський*). 3. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) свіжою травою (*А. Шиян*). 4. Віз м'яко покотився ще не (в'їздити) дорогою (*М. Стельмах*). 5. І знов у тумані бриніли окремі розмови, як (зачепити) струни (*М. Коцюбинський*).

279. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й визначте їхнє значення (активні чи пасивні).

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видко розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії (І. Нечуй-Левицький).

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті
“Кайдашева сім'я” (І. Нечуй-Левицький)

II. Подумайте, чому автор малює портрет Мотрі на тлі білої стіни. Знайдіть антоніми в тексті.

III. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка або за цим зразком опишіть портрет знайомої вам людини. Можете взяти дієприкметники *одягнений, застебнутий, розхристаний, освітлений, усміхнений, замріяний, зосереджений, розгублений, нахмурений, втомлений* тощо.

280. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Обітована земля (цей біблійний вислів означає багатий і щедрий омріяний край).
2. Прикутий Прометей (за грецькою міфологією, боги прикували до скелі Прометея й прирекли на вічні муки за те, що він дав людям вогонь).
3. Слава тобі, кесарю, приречені на смерть вітають тебе (такими словами раби-гладіатори, йдучи на смерть, вітали римського імператора).
4. Увінчаний лаврами (стародавні греки увінчували вінком з лаврових гілок переможців-лауреатів).

§ 31.

Відмінювання дієприкметників

281. Зіставте відмінювання дієприкметника з відмінюванням прикметника і зробіть висновки.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>ясний, сяючий</i>	<i>ясна, сяюча</i>	<i>ясні, сяючі</i>
Р.	<i>ячного, сяючого</i>	<i>ясної, сяючої</i>	<i>ясних, сяючих</i>
Д.	<i>ясному, сяючому</i>	<i>ясній, сяючій</i>	<i>ясним, сяючим</i>
Зн.	як у Н. або Р.	<i>ясну, сяючу</i>	як у Н. або Р.
Ор.	<i>ясним, сяючим</i>	<i>ясною, сяючою</i>	<i>ясними, сяючими</i>
М.	<i>(на) ясному, сяючому</i> <i>яснім, сяючим</i>	<i>(на) ясній, сяючій</i>	<i>(на) ясных, сяючих</i>

Дієприкметники відмінюються за відмінками, родами й числами так само, як і прикметники, і мають такі самі закінчення, як прикметники твердої групи.

282. Провідмінійте письмово в однині й множині словосполучення *зеленіючий листок* та *розквітла троянда*.

283* Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Пісня моя в (невмираючий) силі в моїм серці ясніє, живе (*І. Франко*).
2. Сплески пісні й сміху тонуть в (розколисаний) ріці (*М. Бажан*).
3. Шелестом (оппадаючий) листу зітхає лісова стежка (*М. Стельмах*).
4. Напівпрозорі (жовтіючий) та (червоніючий) кетяги солодко дрімають серед лопатого листа (*М. Коцюбинський*).
5. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда (ревучий), (виючий), чадних машин (*П. Загребельний*).

284. І. Випишіть у колонку спочатку словосполучення, де в закінченнях дієприкметників та прикметників вставите пропущену букву *і*, потім — де вставите букву *и*.

Знемагаюч..й природі, (у) зеленіюч..й діброві, зникаюч..й вид, сіріюч..х силуетів, тремтяч.. руки, повзуч..й гадюці, (по) вбит..й дорозі, очищуюч..й засіб, чорніюч..ми плямами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, колюч..м дротом, (на) висяч..м мосту.

II. З других букв дієприкметників складіть закінчення вислову англійського письменника *Оскара Уайльда*: “*Це жахливо важка робота — ...*”.

285. I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “*Характеристика дієприкметника*”, наприклад: *запалений — 111.11*.

По двору порається господар — запалений та закурений. Випряг коня, затаг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся й став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, далі підступив ближче й схилився на тин.

— Панасе! Йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолоне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка. — Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром манячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до нього плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливали, мов водою змиті, хатні невсипущі клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на хвилину щось дівоче, жартівливе (*С. Васильченко*).

II. За цим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

286. Запам'ятайте фразеологізми. З двома з них складіть речення.

Підскочив як ужалений (різко схопився); мовби хто кинув гарячого приску на когось (хто-небудь раптово відчув сильне збентеження); пахне смаленим (загрожує небезпека); сидіти на порохівій бочці (перебувати під загрозою небезпеки), лежачий хліб (легко здобутий прожиток).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Х. Казка на морально-етичну тему

Казка — твір, у якому розповідається про вигадані, часто неімовірні події. У казках можуть діяти як люди, так і тварини, природні явища тощо.

Складаючи казки про тварин, треба враховувати усталене уявлення про їхній характер: лисиця — хитра й підступна; вовк — хижий, грубий; ведмідь — сильний і добродушний тощо.

Прочитайте казку, подану далі, знайдіть у ній зав'язку, основну частину й розв'язку. Як розкриваються характери персонажів через їхні висловлювання?

Альманах

Твір десятий (Михайликів)

БОРСУК І ЛИС

Якось напровесні лис попросився в комірне до борсука.

— Вода в річці прибуває, ось-ось підтопить мою хату. Нам би тільки пересидіти, доки вода спаде, — казав лис. — А у вас, я знаю, кімнат багато.

— Слава Богу, є де жити, ночей недосипав — будувався, — відповів борсук. — Та й ми ж сусіди, то як не допомогти один одному.

Ще того ж таки дня лис із лисицею перебралися до борсукової хати. А вже через кілька днів лисиця скаржилася сороці:

— Той борсук такий черствий, некультурний. Я, знаєте, при надії, мені спокій потрібен. А він цілими ночами товчеться, щось майструє, все прибирає. І навіть гавкати по-нашому не вміє, а тільки хрюкає.

Через пару тижнів обурювався лис:

— Борсук каже, щоб ми вибиралися, бо, мовляв, і в річці вода спала, і ми бруднимо йому хату, і в нього п'ятеро борсученят. А те, що в нас є лисенята, йому байдуже. Це порушення прав живої істоти.

А ще десь через місяць борсук почав будуватися зовсім в іншому місці.

287. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку, наприклад, про те, як щука поселилася у ставку серед карасів.

§ 32.

Дієприкметниковий зворот

288. У поданих реченнях дієприкметникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правило, що таке дієприкметниковий зворот. Яким членом речення виступає дієприкметниковий зворот?

1. Скільки глянеш — вилискують **розгойдані вітром** хліба (*О. Гончар*).
2. Луг, **орошений дощем**, сяє-миготить огнем (*У. Кравченко*).
3. **Очманілі від тепла** горобці лізуть прямо під ноги (*Григорій Тютюнник*).

289. Порівняйте подані варіанти речень і зробіть висновок, коли дієприкметниковий зворот виділяють з обох боків комами, а коли не виділяють (означувані слова, яких стосуються дієприкметникові звороти, виділено жирним шрифтом).

1. Клониться **дерево**, плодом обтяжене (*І. Франко*). — Клониться обтяжене плодом **дерево**.
2. **Гори**, осріблені місяцем, блищать. — Осріблені місяцем **гори** блищать (*О. Олесь*).
3. Високий **берег**, оповитий прозорим туманом, мрів у далечині (*І. Нечуй-Левицький*). — Оповитий прозорим туманом високий **берег** мрів у далечині.

290. У поданих реченнях знайдіть підмет, присудок і зробіть висновок, чому тут дієприкметникові звороти не виділено комами. Зверніть увагу на останнє речення.

1. Хата посипана зеленою пахучою травою (*Ю. Яновський*).
2. Вогке повітря насажене прозорою парою (*З. Тулуб*).
3. Вулиця вимощена камінням. — Вулиця, вимощена камінням, **повійлася** вгору (*І. Нечуй-Левицький*).

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається **дієприкметниковим зворотом**.

Дієприкметниковий зворот у реченні виступає означенням (відповідає на питання *який?*).

2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється з обох боків комами. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, то він комами не виділяється.

3. Якщо дієприкметник виступає присудком, тоді дієприкметник із залежними словами не виділяється комами (між групою підмета і групою присудка кома не ставиться).

291. Прочитайте вірш. Знайдіть відокремлений дієприкметниковий зворот.

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила.

І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.

Т. Шевченко

292. У поданих реченнях знайдіть дієприкметникові звороти, поясніть вживання розділових знаків при них. Прочитайте речення без дієприкметникових зворотів.

1. Дрімає дорога, небом укрита (*О. Гончар*). 2. Аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле (*М. Коцюбинський*). 3. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани (*Г. Хоткевич*). 4. Люблю луг, сонцем опромінений (*У. Кравченко*). 5. Незабаром він помітив у землі манюсіньку ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел (*Григорій Тютюнник*).

293*. Перепишіть речення. Знайдіть підмети й присудки. Дієприкметникові звороти підкресліть хвилястою лінією і, де треба, виділіть комами.

1. Старий Горицвіт дивиться на обліплену пилком бджолу й говорить сам до себе (*М. Стельмах*). 2. Глянеш вгору, бачиш між гілляками круті скелі зарослі мохом (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Каміння вкрите товстим прогнилим шаром листя було м'яке, як подушка (*О. Гончар*). 4. Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (*М. Трублаїні*). 5. Вітрила зафарбовані сонцем схожі були на рожеві крила чайок (*Петро Панч*). 6. Самотня людина завше основана думками (*Ю. Мушкетик*).

294. Переробіть (усно) речення так, щоб відокремлені дієприкметникові звороти стали невідокремленими і навпаки. Який варіант речення кращий?

1. Наче зачарований велетень стояв ліс, опушений весь інеєм білим (*Панас Мирний*). 2. Тільки лист, вкритий памороззю та замерзлими дощовими краплями, хрущить під ногами (*Ганна Барвінок*). 3. Сліпуче сонце відбивалося на снігу, затверділому від морозу (*Д. Ткач*). 4. З ополонок глибоко промерзлих річок клуботіла пара, наче дим (*О. Довженко*). 5. На палубі, припорошеній снігом, виразно темніли свіжі сліди від чобіт (*О. Донченко*).

295. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметникові звороти й поясніть їхнє написання.

Учитель, стурбований поганою успішністю учня, каже його батькові:

— Ваш син увесь час біля книжок заспаний.

Але батько був зовсім іншої думки:

— Може бути. То у ньому прихований талант дрімає.

296. I. Запишіть текст під диктовку. Відокремлені дієприкметникові звороти підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває в Спасівку. Повітря було сухе, але здорове й тепле і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покришка. На небі не було ані хмариночки! На степу не було ані смужки туману. Одно пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому небі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве помітних прикметах суголовка**. З-за густих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явилися рівні рядки гостролистої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядами. Вже коні наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана наче рами з довгого гарбузиння, де між листом повивертались боками довгі й круглі білі гарбузи, наче воли на спашу. Потім відкрилося поле, неначе заслане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й біліли кавуни (I. Нечуй-Левицький).

II. Спробуйте описати, скажімо, свій шлях з дому до школи. При цьому не обмінуйте ані малопомітного кущика чи виламаної штахетини в чийомусь паркані, ані собаки, що подивився на вас голодними чи байдужими очима. В описі використовуйте один-два відокремлені дієприкметникові звороти.

297. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Скупаний у любистку (дуже вродлива людина); піднятий на котурни (безпідставно звеличений); коло розбитого корита (залишитися без того, на що сподівався); побудований на піску (ґрунтується на ненадійній основі); підрізаний на пні (підірваний, знищений у своїй основі); втоптаний у багноку (згальблений); втрачений шанс (невикористані можливості).

§ 33.

Розрізнення дієприкметників і прикметників

298. Інколи дієприкметники втрачають дієслівні ознаки (вид, перехідність) і переходять у прикметники.

Порівняйте однозвучні дієприкметники з прикметниками й поясніть:

- які з них називають ознаку, зумовлену дією, а які — постійну ознаку;
- які з них можна замінити дієсловом, а які — ні;
- які з них мають при собі залежні слова, а які не мають;
- чи завжди в них такий самий наголос.

Дієприкметники	Прикметники
<i>вихований (де?) у сім'ї</i> <i>відкритий (ким?) дослідником</i> <i>печений (де?) в духовці</i> <i>варений (де?) на плиті</i>	<i>вихована дитина</i> <i>відкритий простір</i> <i>печена картопля</i> <i>варена котлета</i>

299. Деякі прикметники зовні нагадують активні дієприкметники недоконаного виду. Насправді ж вони утворені інакше. Порівняйте дієприкметники з прикметниками та з'ясуйте, у чому полягає ця різниця.

3-я особа множини	Дієприкметники	Прикметники
<i>рипля-ть</i> <i>тріща-ть</i> <i>дрімаю-ть</i>	<i>риплячий</i> <i>тріщачий</i> <i>дрімаючий</i>	<i>рипучий</i> <i>тріскучий</i> <i>дрімучий</i>

300. Порівняйте активні дієприкметники, наприклад, *схислий*, *зігнилий*, *зів'ялий*, *дозрілий* й однокореневі з ними прикметники *кислий*, *гнилий*, *в'ялий*, *зрілий*. Яких граматичних ознак нема в прикметників з тих, що є в дієприкметників?

- 301.** Деякі прикметники з префіксом *не-*, що походять від пасивних дієприкметників, мають подвоєні букви *нн*. Поміркуйте, як можна відрізнити їх від дієприкметників, у яких завжди пишеться одна буква *н* (приклади читайте вголос). Яка різниця між ними в значенні?

Дієприкметники	Прикметники
<i>несказаний</i>	<i>несказаний</i>
<i>нездоланий</i>	<i>нездоланий</i>
<i>нескінчений</i>	<i>нескінчений</i>

1. Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією; їх можна замінити дієсловом, при них бувають залежні слова. А подібні до них прикметники вказують на постійну ознаку, їх не можна замінити дієсловом, вони не мають при собі залежних слів. Іноді дієприкметники й однозвучні прикметники розрізняють наголосом.

2. Активні дієприкметники недоконаного виду творять від форми 3-ї особи множини, і в них, залежно від дієвідміни дієслова, вживаються суфікси *-уч-* (*-юч-*) або *-ач-* (*-яч-*) та відбуваються чергування приголосних. А при творенні прикметників ці правила не діють.

3. Дієприкметники на *-лий* бувають лише доконаного виду. Інші слова на *-лий* — це прикметники.

4. Прикметники з префіксом *не-* та суфіксами *-енн* (*ий*), *-анн* (*ий*), що походять від пасивних дієприкметників, мають наголос на цих суфіксах і вказують на неможливість якоїсь дії. Подібні до них дієприкметники лише заперечують якусь ознаку, зумовлену дією.

- 302.** Доведіть, що подані слова — віддієслівні прикметники, а не дієприкметники.

Чутливий, вирішальний, надувний, переможний, невмирущий, цілющий, палючий, летючий, скрипучий, мерзлий, пухлий, нескінченний.

- 303. I.** Випишіть окремо в дві колонки: 1) прикметники; 2) дієприкметники.

Гнилий, недоторканий, здрібнений, посинілий, ужитковий, збудований, прокислий, здогадливий, кипучий, закипаючий.

- II.** З других букв кожного слова складіть закінчення вислову Д. Білоуса: “*Переконатися поря: зробиш зло — ...*”.

304. Прочитайте речення і визначте в них дієприкметники та віддієслівні прикметники.

1. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Понад синіючим долом мерехтіли хвилі розігрітого повітря (*І. Франко*).
3. Очима перебігав він квітучі поля округи (*Марко Вовчок*).
4. Береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю.
5. Усе навколо затихло під владою чаруючої ночі (*З тв. Лесі Українки*).
6. У тишу повилася глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця (*М. Коцюбинський*).

305* Перепишіть речення, замість крапок вставляючи *н* або *ни*.

1. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі незліче..і світла сіяли (*Леся Українка*).
2. Я хочу бачити світ розплюще..ими очима (*І. Драч*).
3. Весняна гроза завжди несподіва..а, завжди жада..а і завжди освіжаюча (*Ю. Збанацький*).
4. Чорні шляхи перетинали степовий простір, нескінче..ими широкими стежками бігли за обрій (*О. Донченко*).
5. Не забувай за отчий свій поріг, але й кермуй політ за обрії незна..і — і мислі, і часу закони невблага..і неси в будучину** , на плетиво доріг (*А. Малишко*).

306. I. Запишіть слова в дві колонки: 1) зі вставленою буквою *е*; 2) зі вставленою буквою *и*.

Улюбл..ний, накресл..ний, осудл..вий, оскарж..ний, улесл..вий, скривдж..ний, докучл..вий, запряж..ний, зваж..ний, свекруш..н, переоцін..ний, допитл..вий.

II. З других букв складіть початок прислів'я: "... — що весняний день".

307. I. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому всі слова, до яких можна застосувати правила про вживання *н* та *ни*. Поясніть їхнє написання.

Як хороше радіти без причини,
Коли на місто сутінь опада
І чується, як тихо, безупинно
Дзюрчить у стоках весняна вода.

І сну нема, і спокою немає,
І відчаю, і певності нема,
Тебе ж у далеч владно закликає
Напоєна надіями пітьма.

І хочеться всю землю обійняти,
І йти шукать нечуваних пригод...
О, скільки музики натхненної багато
У шумі каламутних вод.

В. Симоненко

II. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

308. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й віддієслівні прикметники.

Касим-бек гордо й незрушно височить на капітанському місточку перед головною щоглою. Три його галери повертаються до рідних берегів. Позаду — пограбовані землі, залиті кров'ю, очищені вогнем. У трюмах галер — багата здобич, у трюмах галер — бранці. Тонкостанні красуні, покручені ремінням чоловіки, хлопчак для військових шкіл яничарського корпусу. Добра здобич...

Мчать горді галери, — не знають спокою нагаї наглядачів, полюючи спину прикутих до весел невільників. Це дуже чоловіки, захоплені в ясир у степах козацької Роксоланії, вони витримують шалений гін...

Беззоряна ніч опустилася над бездонним морем, звідкілясь насунули хмари, зірвався вітер. Тепер кораблі понеслися ще швидше, і Касим-бек наказав згорнути частину вітрил. Може б, дати перепочити і невільникам? Бо таки не всі витримали той шалений гін. Он один широкоплечий велетень хапає ротом повітря, безсило хилиться з лави. Помер? Чи саме помирає? Тепер є ким замінити невдачу, за весло сяде новий бранець, а цього — в море!.. Всі три наглядачі кидаються до невільника, відмикають замок, тягнуть безживне тіло до люка.

І тут сталося диво: велетень стрепенувся, вихопив кривий кинджал із-за пояса найближчого наглядача, ввігнав по рукоять. Так само блискавично прохромив другого, кинувся на третього (*М. Петренко*).

II. Про які часи тут ідеться? Перекажіть текст скорочено, свій переказ запишіть. Підкресліть дієприкметники.

309. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стріляний птах (бувала людина); із зав'язаними очима (будучи необізнаним); при зачинених дверях (без допуску сторонніх); з висоти пташиного польоту (згори, звисока); як облитий холодною водою (розгублений, пригнічений); як заведений (невпинно, без угаву); як ошпарений (дуже збуджений); зачароване коло (скрутне, безвихідне становище).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XI. Особливості публіцистичного тексту

Публіцистичний стиль використовують передусім у засобах масової інформації — газетах, журналах тощо. Його завдання — не тільки інформувати про події, а й викликати певне ставлення до тих чи інших явищ суспільного життя.

У текстах публіцистичного стилю широко використовують суспільно-політичну лексику.

Прочитайте наступні два тексти й визначте в них риси, не властиві художньому, офіційно-діловому, науковому чи розмовному стилям. Це й будуть особливості публіцистичного стилю.

310. Прочитайте текст. Знайдіть дієслова, утворені від інших частин мови, і слова інших частин мови, утворені від дієслів. Поясніть, як вони утворилися.

Ми, українці, можемо гордитися тим, що Україна ніколи не поневолювала інші народи, а лише захищала себе від ласих на чуже добро близьких і далеких сусідів.

На жаль, цілі століття ворогам за допомогою грубого й кривавого насильства, розпалювання ненависті між різними частинами нашого народу

вдавалося панувати над Україною. Майже всі ці завойовники в один голос галасували, що вони несуть українцям добро і щастя. Прикро, але дехто з наших співвітчизників ставав на службу до чужинських можновладців, щоб допомагати гнобити свій народ. Ніколи не йшли такою ганебною дорогою ті люди, які змалку пізнавали правду своїх предків. Для Батьківщини вони віддавали всі свої сили, здібності, навіть життя. Кожна людина розуміла, що Україна зможе стати господинею на власній землі, коли всі її сини й доньки будуть щоденно працювати для досягнення цієї великої, святої й справедливої мети. Пам'ятаймо про це (За А. Лотоцьким).

Альманах
Твір одинадцятий (Сашків)

МИ — НОВЕ ПОКОЛІННЯ

Україна після багатьох століть неволі знову стала незалежною, вільною державою. Наші батьки дістали нарешті змогу самостійно розпоряджатися своєю долею, будувати своє й наше майбутнє. Але це нелегко зробити. Земля запущена, машини зношені, люди якісь збайдужілі, розгублені. Як ще писав Шевченко, “німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть”. Бо так їх привчили за століття неволі.

Наше майбутнє залежить не тільки від старших, а й від нас самих. Ми маємо стати іншими. Які ми будемо, як зуміємо сформувати себе, таке буде й наше майбутнє.

Насамперед ми повинні бути справедливими. Без справедливості до інших важко сподіватися справедливості до себе. Усе, що ми робимо, ми повинні так робити, щоб не завдавати шкоди іншим, не обкрадати, не принижувати інших. І самим не треба гнутися, бо, як кажуть у народі, на похиле дерево всі кози скачуть.

Ми повинні дбати про Україну, про її добробут, не бути байдужими спостерігачами. Буде в Україні добре жити — і нам буде добре, буде в ній погано — і нам буде погано. І знаймо, що нас не чекають ні в Америці, ні в Німеччині чи ще десь, бо там люди надбали для себе і своїх дітей. І ми повинні надбати для себе. Але для цього нам уже тепер треба вчитися думати, здобувати знання і наполегливо працювати. Лише тоді прийде до нас омріяне щастя.

- 311.** Прочитайте Сашкові міркування. Чи в усьому ви з ним згодні? Як ви уявляєте своє майбутнє? Посперечайтесь про це на уроці мовлення.

§ 34.

Написання *не* з дієприкметниками

З дієприкметниками **не** пишуть окремо і разом.

1. Якщо при дієприкметнику є залежні слова (дієприкметниковий зворот), то **не** з ним пишуть окремо: *ніким не бачений, досі не чуваний, не виконаний повністю*.

2. Якщо при дієприкметнику немає залежного слова, то **не** з ним звичайно пишуть разом: *небачений, нечуваний, невиконаний, незасіяний*.

Окремо **не** в такому разі пишуть лише тоді, коли щось заперечується: *ні, завдання не виконане; ні, поле не засіяне; не позичений, а власний хліб*.

312. Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Радуйся, ниво неполітая! Радуйся, земле, не повитая квітчастим златком! (*Т. Шевченко*). 2. Від лиману до самого обрію лежить рівний, ще не присмалений сонцем степ (*Д. Міщенко*). 3. Деякий час ми захоплено розглядаємо озеро з його багатством, з його неполоханим життям (*О. Гончар*). 4. Обабіч пропливали невиразні сіро-жовті поля, ззаду невибіленим полотном розгорталася дорога (*В. Кава*). 5. На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає — неторкана земля (*Григій Тютюнник*).

313. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Дієприкметники з *не* підкресліть.

Небачений, несподіваний, безугавний, безпідставний, таємничий.

Синоніми: загадковий, нерозгаданий, нестихаючий, нечуваний, раптовий, таємний, небувалий, невиданий, невагаючий, невщухаючий, нежданний, незбагнений, необґрунтований.

314. Переробіть речення так, щоб частка *не* там, де вона пишеться разом, тепер писалася окремо і навпаки, наприклад: *Над водою піднімалися затоплені острівці*. — *Над водою піднімалися ще не затоплені острівці*; або: *...не затоплені повинню*.

1. Вилягла, погнила обабіч дороги ніким не скошена трава. 2. Похилився не підпертий кілками тин. 3. Сіріла неперекопана латка землі. 4. Яскраво горів ще не перетоптаний квітник. 5. Буяв бур'ян на непрополених грядках. 6. Темніли потрісканою корою не побілені досі стовбури дерев. 7. Час від часу на дорогу вибігали неполохані зайці.

315. I. Випишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, у яких *не* пишеться разом; 2) ті, у яких *не* пишеться окремо.

Ніким (не) полагоджений тин, (не) змащений віз, поле (не) зоране, (не) зв'язаний добре сніп, (не) вироблений ще характер, (не) згасаюче вогнище, хата (не) накрита, (не) впольований звір, (не) висохлий досі рукав, (не) зроблений як слід, (не) доплетений тин, (не) закінчена робота, (не) скопані ще грядки.

II. З останніх букв останніх слів прочитайте два слова, пропущені у вислові Т. Шевченка: “У нас нема... за собою”.

316*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

I. 1. Василько побачив, що батько чимось (не) вдоволений (*О. Донченко*). 2. Кожному ж кортіло подивитися на (не) бувале досі у слободі видовище (*А. Шиян*). 3. Літо й зиму живе на привіллї безліч дикої птиці, ніким (не) стріляної, (не) полоханої (*О. Гончар*). 4. (Не) оброблена земля їжилась торішнім бадиллям (*М. Коцюбинський*). 5. Мені поля співали ніким (не) співані пісні (*В. Симоненко*).

II. 1. За одного вченого двох (не) вчених дають, і то не беруть. 2. Чого Івась (не) навчений, того Іван не буде знати. 3. Пес бреше, бо співати (не) привчений. 4. Вчений, але (не) товчений. 5. Де хата (не) метена, там дівка (не) плетена. 6. В (не) обгородженім городі і свиня гість. 7. У лінивого ліжка до спини (не) прив'язане, а приклеєне (*Народна творчість*).

317*. Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Утекти б од себе геть світ за очі
у (не) бачене, (не) чуте, у (не) мовлене,
де нема ані осмūt**, ні радощів,
де ніщо (не) збавлене, (не) здолане.

В. Стус

318. Прочитайте уважно уривок. Приготуйтеся до усного переказу тексту: скориставшись фотоілюстрацією, уявіть усю картину, визначте послідовність подій, запам'ятайте окремі вислови, з'ясуйте за словником значення незнайомих слів.

Повінь! Річка набрякла водою, берегів не видно, наче й не було, а верболіз уже немов пливе по хвилях і з місця не зрушить. І коли дуне вітер, то дерева, нагинаючись, здаються живими, ось-ось рушать у путь; ось вітер зірве кущ і покотить його по гливих** баранцях**. Якось Орчик прибігає додому, захеканий, з затуманеними очима, з напіврозкритим ротом, і кричить з порога:

— Тату, бачив зайця, на колоді примостився, а колода крутиться під ним, крутиться!..

Так щовесни — йдуть вони до свого човна, одмикають і веслюють до незатоплених горбочків та острівців. Ось перше сухе місце, начіплялось навколо кущів галуззя приплилого сміття, бур'яну, проте не видно жодного зайця. Може, ген там, де пеньок високий чорніє? І під високим пеньком нічого. Зате скоро таки надібують зайця — бігає по мокрій латці землі, до якої вода ласочкою горнеться, ось-ось ізлиже, і вуха в нього так жалісливо стирчать, що в грудях хіба ж не ворухнеться щось гостре. Батько бере його обома руками, заєць здригається, вигляд у нього заляканий і безпорадний... (Є. Гуцало).

319. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Незагоєна рана (те, що постійно турбує, болить); Хома невірний (людина, що сумнівається); нечувана річ (щось дивне); ділити шкуру невбитого ведмедя (розпоряджатися чимось ще не досягнутим); кричить як недорізанний (репетує); з невмитим писком (негідний братися за що-небудь).

§ 35.

Безособові форми на *-но, -то*

320. Порівняйте вислови, у яких присудком в одних випадках виступає дієприкметник, в інших — безособова форма на *-но, -то*, і дайте відповіді на подані нижче запитання.

Дієприкметники	Безособові форми на <i>-но, -то</i>
<i>робота закінчена</i> <i>задача розв'язана</i> <i>завдання виконане</i> <i>книжки складені</i>	<i>роботу закінчено</i> <i>задачу розв'язано</i> <i>завдання виконано</i> <i>книжки складено</i>

- Від яких дієприкметників і як творять форми на *-но, -то*?
- Які вислови звучать упевненіше, підкреслюють завершення, результативність дії?
- Чи змінюються форми на *-но, -то*?
- У яких висловах іменник виступає підметом (відповідає на питання *хто? що?*), а в яких — прямим додатком (відповідає на питання *кого? що?*)?
- Чому дієслівні форми на *-но, -то* називають безособовими?

1. Безособові форми на *-но, -то* творять від пасивних дієприкметників (перехідних дієслів) заміною закінчення на суфікс *-о*.

2. Висловлювання з формами на *-но, -то* упевненіше підкреслюють завершення, результативність дії, ніж висловлювання з пасивними дієприкметниками.

3. Форми на *-но, -то* не змінюються.

4. При дієприкметниках іменник виступає в ролі підмета, при формах на *-но, -то* — в ролі прямого додатка.

5. Форми на *-но, -то*, як і безособові дієслова, не можна поєднати з особовими займенниками *я, ти, він* і т.д. у називному відмінку. Тому їх називають **безособовими**.

321. Прочитайте початок народної пісні, знайдіть форми на *-но, -то* і з'ясуйте їхню будову та синтаксичну роль.

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька вбито.
Козаченька вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.

322. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому форми на *-но, -то* і з'ясуйте їхню синтаксичну роль, знайдіть додатки до них.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові. І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано “масло” — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, може, й щось зовсім інше: адже думала вона, ще “орать” — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати... (Б. Грінченко).

323. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них форми на *-но, -то*. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Вітром підбито, а морозом підшито. 2. Під носом зійшло, а в голові ще й не сіяно. 3. За моє жито та мене й бито. 4. Дано тобі кісточку: хоч лижи, хоч надалі держи. 5. Не випхано, так виведено.

324*. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та форми на *-но, -то*. Запишіть їх.

Змолоти, змолотити, в'їздити, погодити, посадити, з'ясувати, розкрити, почути.

325. Прочитайте загадки і відгадайте їх. Знайдіть у них форми на *-но, -то* й поясніть, як вони утворені.

1. Стоїть корито, повно води налито. 2. Не сіяно, не кошено, не віяно, не молочено; водою змочене, каменем придавлене, на зиму приховане. 3. На столі не буває, ножем його не різано, а весь світ ним годується. 4. По білому полю чорним маком сіяно.

Відгадки: материнське молоко, письмо, сир, ставок.

- 326.** Переробіть речення, замінюючи пасивні дієприкметники формами на *-но*, *-то*.

Сад підготований до зими. Під деревами прикопаний гній. Земля спущена. Коріння вдосталь напоєне водою. Стовбури дерев побілені та обгорнуті соломкою. Проведена обрізка крон.

- 327.** Відновіть первісне звучання уривка з думи, замінивши в ньому дієприкметники безособовими формами на *-но*. Як зміниться форма іменників, які тут виступають підметами?

У три ряди бідні, безщасні невольники посаджені,
 По два, по три до купи посковані,
 По двоє кайдани на ноги покладені,
 Сирою сирицею назад руки пов'язані.
 Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упали,
 Вгору руки підіймали,
 Господа милосердного прохали та благали...

- 328. I.** Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й безособові форми на *-но*, *-то*.

Впереміш із осоками ростуть дуби. Тут, на луговинні, їх не так і багато, стоять вони віддалік один від одного й від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли вдвох узятися за руки, то їхні стовбури навряд чи охопиш, хіба що втрюх удасться. На широких галявах дуби ці почуваються, мабуть, самотніми, але вони вже позвикали до своєї самотності і, здається, раді їй. Бо старі. Тому-то вони ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям... А здебільшого стоять вони навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні, якщо не зажурені, то запечалені якоюсь думкою...

Кожен немов стереже свою галяву, кожен немов неприступна фортеця: й там, де траву вже викошено, де вона полягла в покосах чи в копиці складено, то галяви там світліші, пригляклі, й на них дуби, які ще недавно ввійшли в свою зелену силу, здаються грізніші й похмурніші; а на темні-

ших ділянках, з невикоршеною травою, дуби спокійніші, не такі відверто рішучі...

В яких роздумах проводять вони решту свого життя? Що їм відчувається, про що міркується — підхмарним велетням, оцим дідуганам, незборимим лицарям немирущого лісового духу? Які мудрощі судилося долею виколисати їм і зберегти, щоб передати наступним поколінням, щоб і вони їх зберігали та й передавали їх далі, у майбутнє, — в те майбутнє, ліси якого ще не посаджені й не шумлять, яке ще навіть у жолудях не сповито? Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць... (С. Гуцало).

Т. Шевченко. *Дуб*

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно зіставте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

III. Розшукайте у своїй місцевості старого дуба або якоесь інше дерево, уважно розгляньте його й опишіть. Поділіться також думками, які виникли у вас біля цього дерева.

329. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жереб кинуто (прийнято остаточне рішення); не во гнів будь сказано (вживається як вибачення, коли говорять щось неприємне); де ж таки видано (вислів здивування чи обурення); сказано як зав'язано (влучно й точно); ні думано ні гадано (несподівано); шито й крито (залишилося все таємним).

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 36.

Дієприслівник як форма дієслова

- 330.** Розгляньте таблицю “*Форми дієслова*” (§ 6) і визначте особливості дієприслівника порівняно з іншими дієслівними формами.
- 331.** Розгляньте таблицю “*Характеристика дієслова в цілому*” (§ 12) і визначте, які граматичні ознаки властиві дієприслівникам *збудувавши, приїхавши, будуючи, їдучи*.
- 332.** У поданих прикладах знайдіть підмети й присудки і з'ясуйте, чи дії, названі в реченні, стосуються однієї особи чи різних осіб, і за якої умови способову форму дієслова можна замінити дієприслівником, а за якої така заміна неможлива.

Речення без дієприслівників	Речення з дієприслівниками
<i>Я поволі йшов і думав. Коли він побачив мене, то зрадів. Коли я йшов, він побачив мене.</i>	<i>Я, поволі йдучи, думав. Він, побачивши мене, зрадів. Заміна неможлива.</i>

- 333.** Прочитайте текст, знайдіть у ньому підмети, присудки, а також дієприслівники. Яка дія важливіша тут — названа способовою формою дієслова чи дієприслівником?

Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили його зі всіх боків. Він грався з ними і дражнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинявся, ніби вrostав у землю (Григорій Тютюнник).

1. **Дієприслівник** — це незмінна форма дієслова, яка відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?* У реченні виступає обставиною.

2. Дієприслівники бувають доконаного й недоконаного виду, перехідні й неперехідні.

3. Якщо щонайменше два присудки стосуються тої самої дійової особи, то один з них можна замінити дієприслівником. Якщо ж присудки стосуються різних дійових осіб, то така заміна неможлива.

4. Дієприслівник називає другорядну дію порівняно з дією, названою способовою формою дієслова.

334. Перепишіть речення. Підкресліть підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками.

1. І тремтить схвильоване колосся, схилившись до мого плеча (*О. Теліга*). 2. Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля 3. Діти витягли санчата і, б'ючи підборами об сніг, мчать веселі весну зустрічати, розсипаючи веселий сміх. 4. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри. 5. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин — вони стоять, немов у червні липи, забрівши в сивий і густий полин (*З тв. В. Симоненка*).

А. Кашшай. *Вечір під Говерлою*

335. І. Прочитайте уривок, знайдіть обставини, виражені дієприслівниками, й визначте присудки, до яких вони відносяться. Поміркуйте, чому дієприслівники вжито не в усіх реченнях, де є два і більше присудків при одному підметі.

Узяв той хлопець з собою кошлату, як у печенігів, шапку і вуздечку, а точніше — обротьку, що не дзеленчить вудилами.

...Його обв'язали ливною і спустили з фортечної стіни в глибокий рив у тому місці, де стіна прилягає до могутньої сторожової башти...

Досягнувши землі, сміливець озирнувся навкруги. Зовсім близько палали вогнища. Вороги їли, жадібно чавкаючи, запиваючи їжу кумисом**.

Від запаху їжі в хлопця запаморочилося в голові. Але мусив вичікувати. Ось вони нарешті влягаються спати. А деякі сновигають зі списами в руках, поглядаючи раз по раз на стіну...

Знав хлопець одне: довго лежати між кущами не можна — от-от зійде місяць. Тож рішуче підвівся й пішов до вогнів. Осліплений полум'ям і сльозами, що текли від ядучого диму, ненароком наступив на руку печеніжину. Кочівник спав, — проте чутливо відразу підхопився, сердито прохрипівши:

— Хто такий?

— Коня шукаю... — мовив юний киянин, намагаючись вимовляти слова так, як навчили його печенізькі бранці (*С. Плачинда*).

II. Про які часи розповідається в уривку? Про стіни якого міста тут ідеться? У яку пору дня відбувається подія?

- 336.** У тексті, де це можливо, присудки замініть обставинами, вираженими дієприслівниками. Дієприслівники разом із залежними словами виділяйте з обох боків комами.

Он у балці, де земля зовсім підсохла, купається в пилюзі заєць, качається з боку на бік та чеберяє лапами. Нарешті сів, вмиває вуса. Потім потягнувся зі смаком і неквапно застрибав до лісосмуги. Але тут пронизливо закричали і в нього з-під ніг вихопились перелякані куріпки. Щоправда, птахи скоро розібрались, хто винуватець паніки, й знову попадали в траву — стали рядочком, витягли ший й лементують. Зайця лають! А той трохи постовбичив і пострибав собі далі (*За В. Севастьяновим*).

- 337.** Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них обставини, виражені дієприслівниками, і визначте присудки, при яких вони називають другорядну дію.

1. Дві сестриці пішли напитись водиці, а брат, зігнувшись, стояв та сестричок чекав. 2. Наскакавшись, назвивавшись, порошу наковтавшись, у куточку спочиває. 3. Хатня корова, поїдаючи дрова, весь дім зігрива. 4. Йде, не рухаючись з місця.

Відгадки: груба, відра й коромисло, годинник, віник.

- 338. I.** Прочитайте уривок, випишіть з нього дієприслівники разом із залежними словами.

Взявши під руку гостя, Яворницький повів його до свого кабінету.

— Сідайте, добрий чоловіче, розповідайте, що вас привело до мене.

Кобзар, не відразу знаходячи слова, висловив свою занепокоєність, що нині відчувається якесь знехтування народним мистецтвом. Якщо недавно ще бандуристи, кобзарі були шанованими людьми, до них тяглись люди, щоб почути про історичну старовину, послухати народну пісню, то нині до всього цього починає відчуватись байдужість.

Дмитро Іванович, погладжуючи сиві вуса, уважно вислухав гостя, посміхнувся, а після мовчання промовив:

— Час такий... Вибачте, як вас?

— Олекса Семенович...

— Час такий, Олексо Семеновичу... І “замість серця гуркотить мотор...” — якось незрозуміло відповів професор, сьйнувши лукавою усмішкою крізь вуса (*За І. Шаповалом*).

II. Що вам відомо про кобзарів, про їхню роль в українській історії? Поговоріть про це на уроці зв'язного мовлення.

339. I. Прочитайте байку і знайдіть у ній дієприслівники.

— Де ти взялося на мою голову? — пирскало іскрами трухляве сире Поліно в печі. — Ще якийсь день полежало б у траві, помилувалося білим світом...

— Даремно проклинаєш мене, — заготовило гаряче Полум'я. — Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані? (*І. Власенко*).

II. Перекажіть байку.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XII. Особливості гумористичного твору

У гумористичному творі, невеликому за обсягом, у жартівливій формі доброзичливо висміюють людські вади. У такому творі ніби поважно говориться про те, що насправді смішне, нерозумне. І це треба розуміти, читаючи такий твір.

У поданому далі тексті визначте засоби, які мають викликати в читача усмішку.

Альманах

Твір дванадцятий (Оленчин)

КОНТАКТ З “ПРИБУЛЬЦЯМИ”

Скільки написано, скільки говорено про контакти з представниками позаземних цивілізацій! Один, потрапивши в химерний зореліт, побував на дивовижних планетах. Інший, зустрівшись із прибульцями, раптом ставав ясновидцем: міг, навіть не прочитавши жодної книжки, все знати.

А от Микольцеві Сірякові ніяк не щастило. Хоч би якась маленька, коротесенька така зустріч. І небагато він хотів би — тільки щоб на завтра міг добре знати всі уроки. Бо вже і в школі, і вдома надто лають його, обзиваючи ледарем.

І раптом... Але все по порядку.

Було вже поночі, коли Микольцьо повертався додому від товариша, де вони вдвох шастали в інтернеті. Притискав мороз, добираючись під пальто, під шапку. І раптом з темряви виринули, похитуючись, дві постаті, не зовсім схожі на людей. Видно було, що вони незвичкі до земного тяжіння, бо погано трималися на ногах.

— Ви інопланетяни? — кинувся до них Микольцьо.

— Так! — голос був якийсь особливий, неземний.

— Я хочу...

— Знаємо, що ти хочеш. Скидай шапку. Зараз накладемо тобі в голову розуму.

Микольцьо скоріше скинув норкову шапку. Один з прибульців вхопив її в нього з рук, а другий почав накладати розум йому в голову, аж зблиски замиготіли в Микольцевих очах. Коли Микольцьо отямився, прибульців уже не було. І шапку віддати забули. Але найбільша біда була не це і не синці на лобі, а те, що наступного дня Микольцьо схопив одразу аж дві незадовільні оцінки. Прибульці не допомогли.

340. Прочитайте Оленчину гумореску. Знайдіть у ній дієприслівники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворені. Спробуйте й ви скласти гумореску.

§ 37.

Дієприслівники недоконаного виду

341. I. Визначте вид поданих дієприслівників і випишіть їх у дві колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду; 2) дієприслівники доконаного виду. Які два останні звуки повторюються в дієприслівниках недоконаного виду?

Пливучи, освітивши, розгубивши, щечечучи, оклигавши, оживаючи, бачачи, впливши, вразивши, очікуючи, дивлячись, задумавшись.

II. З других букв прочитайте два слова, пропущені в прислів'ї: "... , й ... іржею візьметься".

342. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як творяться дієприслівники недоконаного виду. Зверніть увагу на частку *-ся*.

Неозначена форма	3-я особа множини теперішнього часу	Дієприслівник
<i>розмовляти</i> <i>шепотіти</i> <i>шепотатися</i>	<i>розмовляю-ть</i> <i>шепотя-ть</i> <i>шепочу-ться</i>	<i>розмовляю-чи</i> <i>шепотя-чи</i> <i>шепочу-чись</i>

343. Прочитайте речення й з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники недоконаного виду — одночасну чи неодноразову з дією, названою дієсловами в способовій формі, минулу, теперішню чи майбутню.

1. Поруч **дзюркотів** ясний струмок, **стрибаючи** по зеленім, оброслім мохом камінню (*О. Гончар*). 2. І радо **п'є, здригаючись** од щастя, земля краплини свіжі та сріблясті (*М. Рильський*). 3. Ви потихеньку **пливтимете** Сіверським Дінцем, **милючись** чудесними краєвидами (*За Остапом Вишнею*).

344. За допомогою питань визначте, які з близькозвучних слів активні дієприкметники в називному відмінку множини (*які?*), а які — дієприслівники недоконаного виду (*що роблячи?*). Якими звуками вони різняться?

1. Зітхаючі хвилі завмирили на березі моря. Хвилі, зітхаючи, завмирили на березі моря. 2. Догоряючі промені сонця поволі гасли. Промені сонця, догоряючи, поволі гасли. 3. Нерозуміючі погляди мимоволі натикалися один на одного. Люди, не розуміючи нічого, перезирилися між собою.

1. У кінці дієприслівників недоконаного виду завжди виступає звукосполучення **-чи**, тобто вони залежно від дівідміни мають суфікси **-учи (-ючи)** або **-ачи (-ячи)**.

2. Дієприслівники недоконаного виду творяться від 3-ї особи множини теперішнього часу (*що роблять?*) заміною кінцевого **-ть** на **-чи**. У кінці дієприслівників частка **-ся** переходить у **-сь**.

3. Дієприслівники недоконаного виду означають дію, одночасну з дією, названою дієсловом у способовій формі. Самостійно на час вони не вказують.

4. У кінці дієприслівників пишемо **-и**, у кінці подібних активних дієприкметників у називному відмінку множини пишемо **-і**.

345. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівники недоконаного виду й поясніть, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. 2. Річка плине, берег рвучи, далі, далі попід кручі (*З тв. Лесі Українки*). 3. Порожній берег моря... Вал шумний, спадаючи, гуркоче рінню** стиха. 4. Морський орел, шугаючи все вище, з очей зникає (*З тв. Є. Плужника*). 5. Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз (*Є. Гуцало*).

346. I. Подані дієслова, повторивши §17, поставте в 3-й особі множини теперішнього часу (*що роблять?*) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-уть** (*-ють*); 2) із закінченням **-ать** (*-ять*).

Диміти, миготати, осушувати, учинити, вагатися, шелестіти, аналізувати, іскрити.

 II. З перших букв складіть другу частину вислову Панаса Мирного: “*Снів — то...*”.

347. I. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом **-учи** (*-ючи*); 2) із суфіксом **-ачи** (*-ячи*).

Значити, свистати, вертіти, свистіти, іти, шастати, клекотати, лізти, ойкати, одужувати, ліпити, здоровити, волочити, гуркотати, очікувати, смолити, цідити, сипати.

 II. З других букв складіть закінчення вислову О. Підсухи (чотири слова): “*Щастя — не знати спокою, ...*”.

348. У поданих реченнях одне з дієслів, яке називає менш важливу дію, подайте у формі дієприслівника недоконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

1. Засвистів вітер, зривав хмари снігу. 2. Вітер шаленів, збивав зливу бризок з морської поверхні. 3. Мінився місяць, ховався у сніговій імлі.

4. Хвилі гуляли по кормі, заливали людей по коліна. 5. Люди плигали навколо пароплава, дивувались з своїх власних тіней (*За М. Трублаїні*).

349. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Зверніть увагу на написання частки *не* з дієприслівниками.

Повільно, мерехтливо, наввипередки, безперестану, щиро, нещиро, похмуро.

Синоніми: не вщухаючи, випереджаючи один одного, кривлячи душею, мигаючи, не вгаваючи, не вмовкаючи, не зупиняючись, не лукавлячи, не поспішаючи, не хапаючись, хмураючись, блимаючи, переганяючи один одного.

350. Перепишіть уривок. Дієслова в способовій формі, де це доцільно, замініть на дієприслівники недоконаного виду. Підкресліть дієприслівники і присудки, яких вони стосуються.

Над горами ліловими, над буйними нетрями стояв сліпучий сонячний ранок, грав всіма кольорами веселки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінювали маленькі сонця, розсипали спектри: на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітах, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... Вони мерехтіли там особливо, як вогнисті краплини; часом одривалися нечутно і летіли вниз, блискали межі стовбурами і прошивали синій холод глибоких сутінків гушавини.

Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, згинала стеблини трав та одгортала пелюстки квітів. Було напрочуд тихо. Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка. Тільки веселкова мерехкотнява... (*І. Багрянний*).

351. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі дієприслівники недоконаного виду.

Гляньмо ж з міста вниз, на Рось і Заросся. Як же там хороше, як чудово! Там Рось тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж понахилялись, наче заглядають у воду, дивлячись на свій ясний одліск, то сірий, то червоний, то ясно-зелений од зеленого, як оксамит, м'якого моху, котрим вкриті кам'яні стіни, наче дорогами килимами. Попід скелями обидва береги оперезались рядками густих зелених ліз, густого високого очерету. А там нижче розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, то вигинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій, як пух, піні. А там далі знов зійшлися скелі до берегів, знов піднялись над водою гори. А за горами розіслалась широким подолом зелена лука, неначе засіяна ярою рутою. Рось вирвалась з неволі, мов гадючка,

тричі звертенилась колінцями по яро-зеленій траві, лиснячи ясною водою, синім небом, білими хмарками в своєму лоні (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

III. Десь неподалік від вас пропливає річка. Пригляньтеся до неї й опишіть. По можливості вживайте дієприслівники недоконаного виду.

352. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Підставляючи плече (допомагаючи); дивлячись у корінь (вникаючи в суть); не надаючи значення (не вважаючи щось вартим уваги); маючи хист (будучи здібним до чогось); перебиваючись з хліба на воду (жити дуже бідно); чухаючи потилицю (запізніло жалкуючи); обливаючись потом (важко, докладаючи великих зусиль).

§ 38. Дієприслівники доконаного виду

353. Розгляньте таблицю й зробіть висновок, як творяться дієприслівники доконаного виду. Зверніть увагу на частку *-ся*.

Неозначена форма	Минулий час чоловічого роду	Дієприслівник доконаного виду
<i>побачити</i>	<i>побачив</i>	<i>побачив-ши</i>
<i>допомогти</i>	<i>допоміг</i>	<i>допоміг-ши</i>
<i>оглянутися</i>	<i>оглянувся</i>	<i>оглянув-шись</i>

354. Прочитайте речення і з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники доконаного виду — одночасну чи ранішу порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу (*Григір Тютюнник*).
2. Присівши на пеньку серед поляни, я розглядав чудовисько туманне (*М. Рильський*).
3. В погожі дні Данько, напнувши на плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по хазяйству (*О. Гончар*).
4. І, надлетівши, зморена бджола відчує стебел плавне колихання (*В. Стус*).

1. Дієприслівники доконаного виду творяться від минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса **-ши**. У кінці дієприслівників частка **-ся** переходить у **-сь**.

2. Дієприслівники доконаного виду означають дію, ранішу за дію, названу дієсловами в способовій формі. Самостійно на час вони не вказують.

355. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієприслівники доконаного виду і з'ясуйте, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі. Зверніть увагу на написання частки *не* з дієприслівниками.

1. Не подумавши, і кілочка не затешеш.
2. Не замочивши рук, обличчя не вмиеш.
3. Не пізнавши отрути бджоли, не скуштуєш і меду.
4. Не почавши, не закінчиш.
5. Не посіявши, не збереш.
6. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш.
7. Не спитавши броду, не лізь у воду.
8. Не давши слова — держись, а давши — кріпись.
9. Опарившись на молоці, і на воду дмухає.

356. Прочитайте уривок. У реченнях, в яких вжито дієприслівники, знайдіть підмети й присудки. Визначте, кому належать дії, виражені дієприслівниками.

Хлопці прийшли воювати з своїм ворогом — кропив'ю. Вишикувавшись рівненько, піднявши шаблі, вони з бойовими вигуками кинулися вперед. Примчали до кущів і почали нещадно рубати зелені стебла кропив'я...

Знищивши в одному місці, Василь кинувся в друге й почав тут винищувати ворога. Кілька разів рубнув — так і повалилися голови кропив'яні. Розмахнувся ще раз і не рубнув.

У кропиві, просто перед ним, сиділо чорне галчєня і спокійно дивилося на хлопця. Навіть не тікало. Потім, розглянувши добре Василя, галчєня розкрило дзьоб з жовтими заїдами і писнуло.

- Хлопці, сюди! Впіймав пташеня! — крикнув Василько.
- Цур на всіх! — відповів Миколка і примчав перший.

З ним прибігли інші хлопчики і спинилися здивовані. Перед ними сиділо гарненьке галченя і прохало їсти, розкривши широко дзьоб (*О. Копиленко*).

- 357***. Перепишіть текст, замінюючи слова, що в дужках, відповідними дієприслівниками доконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

Навесні 1618 р. Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив з України до Московської держави. (Здобув) по дорозі міста Ливни, Єлец, Михайлов, (захопив) московське посольство, яке їхало до Криму, (розбив) військовий загін князів Пожарського та Волконського, (знищив) біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви, Сагайдачний без перешкод підійшов до царської столиці. (Коли розташувався) біля Арбатських воріт, він розпочав облогу. Вже визначено було час наступу — ніч проти свята Покрови, 1 жовтня, вже козаки кинулися в атаку, як несподівано Сагайдачний звелів її припинити. Може, тоді виникла в нього думка залучити в майбутньому Московію до війни проти Польщі, що її він мав намір розпочати, (коли дочекається) слухного часу (*О. Апанович*).

- 358.** До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Струнко, згорда, спросоння, засмучено, похмуро, нестямно, нехотя.

Синоніми: згнівивши серце, виструнчившись, запишавшись, насупившись, посмутнівши, похнюпившись, не проспавшись, нетямлячись.

- 359. I.** Прочитайте уривок, випишіть з нього всі дієприслівники доконаного виду.

Доки варилося снідання, мати місили тісто. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли нарешті воно ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. “Вставайте, хлопці, — наказували нам, — поїсте й розходьтєся, бо буду хліб викачувати”.

Поснідавши, батько йшов на роботу; а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків... Мати були вся в роботі — легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник.

Доки мати викачували останню, найменшу, що призначалася мені, паляничку, я біг по лопату і, внісши, приставляв її до припечі. Розіславши капустияний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрущували борошном й усаджували хлібину... Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка (В. Скуратівський).

II. Можливо, ви самі бачили, як печуть хліб у домашніх умовах, а якщо ні, то розпитайте про це в старших людей. Опишіть процес випікання хліба (не забудьте згадати й про те, як пахне свіжий хліб).

360. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть у ній дієприслівник і визначте його вид.

Син, побачивши на хаті чорногуза, питає:

— Тату, а чого бұзько на одній нозі стоїть?

— Гм, бачиш, бо якби й другу підняв, то впав би.

361. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Засукавши рукави (ревно взятися до роботи); спустивши рукави (без охоти, без старання); не зморгнувши оком (не вагаючись, не соромлячись); змірявши поглядом (пильно придивившись); зціпивши зуби (стримуючи свої почуття, біль); не ївши, не пивши (голодний); лиха прикупивши (з труднощами).

§ 39.

Дієприслівниковий зворот

362. У поданих реченнях дієприслівникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення, ставлячи питання від дієприслівника, й сформулюйте правила про те, що називається дієприслівниковим зворотом та якими розділовими знаками він виділяється на письмі. У 3-му й 4-му реченнях зверніть увагу на сполучник *і*.

1. Світ, **набравши в моря рівноваги**, сяє, свіжих виповнений сил (*О. Довгий*). 2. А в небі, **ніжно обіймаючи принишкле море**, здіймалася велетенська веселка (*В. Канівець*). 3. І, **захолонувши в дивній граці**, зітхають свіжістю дівочою акації (*В. Симоненко*). 4. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, **сідаючи за гору**, обливало червоним світом усе село (*Панас Мирний*).

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається **дієприслівниковим зворотом**.

Дієприслівниковий зворот на письмі виділяють з обох боків комами. Слова, які не належать до дієприслівникового звороту, комами не захоплюють.

Одиничні дієприслівники також виділяють парними комами.

363. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі, як вимовляються.

1. Матері... Все життя дивляться вони нам услід, вирядивши в люди. 2. В тривозі й любові, в замилюванні й надії вдивляються матері в своїх дітей, сподіваючись і прагнучи щастя для них. 3. Он лежить, розлігшись на всі боки до обрію, ця не прочитана ніким книга — степ. 4. Інколи, зібравшись громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, заглядаючи з усіх боків у село і в наші душі (*З тв. О. Сизоненка*).

364. Перепишіть уривок, вставляючи замість крапок дієприслівникові звороти й виділяючи їх комами.

Вода холодна. Дніпро широкий. Течія швидка. Хлопець вбився з сил... . Нарешті впав на пісок. Відсапувався. Роззирався.

Підхопився й... шугнув у лісові нетрі. Все здається, ніби хтось женеться за ним... ніби тягнуться чийсь гострі пазури.

Коли сплеснуло плесо річки Дарниці, хлопець... шубовснув у воду. Поплив. Але сил уже не було. Його зносила течія (*За С. Плачиндою*).

Дієприслівникові звороти: часто ховаючись під хвилями від печенізьких стріл, хутко знайшовши дорогу, важко хекаючи за спиною, ні на хвилю не затримуючись.

- 365.** В уривку, де це можливо, способів форми дієслів замініть дієприслівниками. Запишіть перероблений текст, дієприслівникові звороти виділіть комами й підкресліть.

Вересневими вечорами не тільки в лісі, а й у парку можна побачити дрімлюг. Вони залишили рідні ліси і мандрують на південь до місця зимівлі. Вдень дрімлюги сидять нерухомо на землі або на товстому гіллі, заплющують очі і дрімають. А ввечері вилітають розшукувати їжу. Полюють ці птахи на комах, яких ловлять своїм широким дзьобом просто на льоту (*За В. Пархоменком*).

- 366***. Перепишіть чотиривірш, виділяючи комами дієприслівникові звороти.

Правонаступники катів
Тієї ж прагнучи мети
Самі не маючи хребтів
Ідуть ламаючи хребти.

П. Осадчук

- 367***. Перепишіть речення, виділяючи комами дієприслівникові звороти. Підкресліть їх.

1. Троянди гріючись на сонці нескупім нам серце радують відродженням своїм (*М. Рильський*). 2. Щовечора зірки в далекому просторі манливо миготять хвилюючи серця (*М. Терещенко*). 3. Степ струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні горить рівним жовто-зеленим кольором (*Панас Мирний*). 4. Нависло низько хмар глухе склепіння, і шурхаючи крилами об них летять чайки (*М. Бажан*). 5. На тротуари листя лине не трапляючи на літ зусиль, і пролітаючи машини здійсмають жовту заметіль (*В. Сосюра*).

- 368. I.** Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієприслівники й визначте, які слова залежать від них.

А втікачі вже далеко. Помалу ідуть курним степом, шкодуючи зморених коней. Довгий шлях позаду, можна й не поспішати...

Та чого їх тільки двоє? Чого мовчать, бояться глянути один одному в очі?

Не самі тікали вони з неволі, був з ними ще й найменший брат. Але собі вивели коней із стайні брати, а про меншого й не згадали. І кинувся сердега бігти в пітьмі наосліп, ледве дихаючи, доганяв верхівців, доки не змілувався середульший, підхопив у сідло. Та як стихив ходу зморений кінь, важко носячи боками, сказав середульший, одвернувшись:

— Рятуйся сам, кінь двох не вивезе...

І кинув брата серед степу, став доганяти старшого, що, припавши до кінської шиї, мов навіжений, скакав уперед, ніби сотню бусурменів чув за собою (*М. Пригара*).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Складіть план до переказу. Доповніть свій переказ епізодами з народної думи *“Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі”*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XIII. Особливості фантастичного твору

Хто не любить пофантазувати? Але фантастика буває ненаукова й наукова.

У творах ненаукової фантастики розповідається про явища, події, яких не було й бути не може. У науково-фантастичних творах письменники, спираючись на найновіші досягнення науки, намагаються розгадати таємниці природи й всесвіту в цілому, заглянути в майбутнє людства.

Прочитайте два наступні твори з галузі наукової фантастики: перший твір — початок з більшого оповідання, другий — подано повністю. Що в них фантастичного, а що можливе?

369. I. Прочитайте текст. Знайдіть дієприслівникові звороти й поясніть, як вони виділені на письмі.

Це було так несподівано, що Софі здригнулась: за прозорою стіною Операторської рухались страхітливі потвори. Відсахнулась, притуливши руки до грудей, але одразу ж полегшено зітхнула: стіни ж із найміцнішого стеліту! Потвори йшли гуртом, хилитаючи чудернацькими головами, тягнучи зубчасті хвости; деякі безхвості, а інші, здається, безголові, хоча як може функціонувати організм без голови? Коли страховиддя зникли з очей, тільки тоді Софі подумала: “А де вони взялися тут, на космічному кораблі? Не синтезувалися ж із вакууму?” І вона, Старша операторка Допоміжного екіпажу, нічого про те не знає, анічогісінько!

Підійшла до панелі зв'язку, натиснула одну з численних кнопок. “Уїлфул, певне, знає, — подумала. — По його ж борту... Але чому він сам не інформує? Дивно...”

На молочному тлі екрана з'явилася гола, як бубон, голова Уїлфула.

— Що сталось? — запитала Софі. — Чому не інформуєш про свій бортовий пост?

- Нічого не сталося.
— А потвори?
— Потвори? — перепитав юнак. — Пройшли на Озерну палубу. І я зараз до них приєднаюся.
— Ти... до них... — здивувалась Софі. — Що відбувається? (В. Березний).

II. Спробуйте продовжити цю фантастичну розповідь.

Альманах

Твір тринадцятий (Андрійків)

НА ЧУЖІЙ ПЛАНЕТІ

Це була їхня друга планета. На першій не виявилось ніяких ознак розумного життя. А тут усе свідчило, що планета заселена високорозвиненими істотами. Тому, спускаючись по трапу, Ярослав явно хвилювався: як їх тут зустрінуть?

За ним пильно стежив Олег, сидячи біля монітора в кабіні корабля. Вони вирішили про всяк випадок виходити поки що поодиноці.

Ярослав ішов, водночас водячи довкола відеокамерою. Ліворуч, закриваючи обрій, червонів якийсь дивний ліс. Прямо, широко розкинувшись, рябіли фіолетові, рожеві, жовті поля. Праворуч в далечині виднілися високі шпилі будівель. Звідти, блимаючи різнобарвними вогнями, мчали три машини.

— Бачу об'єкти, які рухаються, — повідомив Ярослав.

— Так і тримай відеокамеру, — порадив Олег.

Не доїхавши з півкілометра, дві машини зупинилися, третя рухалася далі. Ось вона, наблизившись до їхнього корабля, плавно зупинилась, відчинилися дверцята — і з машини вийшло дівчисько. Таки дівчисько — з короткими кісками, в голубій сукенці, усмінене.

Ярослав ступив назустріч представниці чужої планети. А в навушниках уже лунала її мова, напрочуд мелодійна й зрозуміла:

— Не бійтеся. Ми, як бачите, нічим не відрізняємося від вас.

Ярослав поправив відеокамеру, закріплену на грудях: хай Олег краще роздивиться це дівчисько і теж виходить з корабля. Але, мимоволі глянувши у візор відеокамери, Ярослав раптом аж стрепенувся: звідси на нього дивилося аж ніяк не дівчаче обличчя. Випуклі очі скидалися на фари автомобіля, голову вкривала якась луска, а замість рота стирчав куций хобот.

Ярослав увімкнув захисне поле. Адже прилади не обманюють.

370. Прочитайте Андрійкове фантастичне оповідання. Спробуйте й ви пофантазувати про те, які дива можна було б побачити на чужих планетах. Можете продовжити й Андрійкову розповідь. Свій твір запишіть.

§ 40.

Підсумкове повторення тем “Дієприкметник” та “Дієприслівник”

371. Розкажіть про дієприкметник, форми на *-но*, *-то* і дієприслівник як форми дієслова за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3-5 власних прикладів.

I. Дієприкметник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприкметників: *засніжений, засніженого, засніжена, засніжені; палаючий, палаюча, палаючої, палаючі...*

2. Активні дієприкметники: *голос тремтить — тремтячий голос, обрій потемнів — потемнілий обрій...*

3. Пасивні дієприкметники: *хтось накреслив план — накреслений план, учень витер — витерта дошка...*

II. Творення дієприкметників.

1. Творення активних дієприкметників недоконаного виду: *опадають — опадаючий, сплять — сплячий...*

2. Творення активних дієприкметників доконаного виду: *посиніли — посинілий, достигли — достиглий...*

3. Творення пасивних дієприкметників від дієслів з основою на *-а*: *згаяти — згаяний, зібрати — зібраний...*

4. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-ен-*: *загублю — загублений, принаджу — принаджений, вимощу — вимощений...*

5. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-т-*: *молоти — молотий, кинути — кинутий, закрити — закритий...*

6. Правопис *-н-* у дієприкметниках: *вихований, нежданий, шалений...*

III. Відмінювання дієприкметників.

1. Відмінювання дієприкметників в однині: *лежачого, лежачим, на лежачім, лежачої, лежачій...*

2. Відмінювання дієприкметників у множині: *лежачі, лежачих...*

IV. Правопис *не* з дієприкметниками.

1. Правопис *не* в дієприкметниковому звороті: *досі не чуваний, нікому не знаний, ще не закінчений...*

2. Правопис *не* з одиничними дієприкметниками: *небачений, незнаний, ні, не закінчений...*

V. Безособові форми на -но, -то.

1. Граматичні ознаки форм на *-но, -то*: *кімнату прибрано, стіл застелено...*

2. Особливість речень з формами на *-но, -то*: *косовицю закінчено, дерева посаджено...*

VI. Дієприслівник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприслівника: *читаючи книжку, відпочивши...*

2. Вживання дієприслівників: *вітер дув і не вщухав — вітер дув, не вщухаючи...*

VII. Творення дієприслівників.

1. Творення дієприслівників недоконаного виду: *чекають — чекаючи, бачать — бачачи...*

2. Значення дієприслівників недоконаного виду: *ішов і голосно розмовляв — ішов, голосно розмовляючи — ідучи, голосно розмовляв...*

3. Розрізнення дієприслівника і дієприкметника: *плаваючи і плаваючі, біліючи і біліючі...*

4. Творення дієприслівників доконаного виду: *запитав — запитавши, допоміг — допомігши...*

5. Значення дієприслівників доконаного виду: *відпочили і взялися за роботу — відпочивши, взялися за роботу...*

VIII. Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти.

1. Поняття про зворот: *засипаний снігом, розчистивши дорогу...*

2. Спільне у виділенні дієприкметникового і дієприслівникового зворотів на письмі: *Парувала земля, напоєна дощем. — Зірки мигтять, хвилюючи уяву.*

3. Відмінне у виділенні дієприкметникового і дієприслівникового зворотів на письмі: *Парувала напоєна дощем земля. — Хвилюючи уяву, мигтять зірки.*

372. I. Дієприкметники випишіть у три колонки: 1) активні недоконаного виду; 2) активні доконаного виду; 3) пасивні.

Ознайомлений, стоячий, знецінений, озвірілий, перекритий, заржавілий, палаючий, згаслий, вирослий, звільнений, підпертий, збляклий, ораний, нагрітий, смакуючий, завмерлий.

II. З других букв прочитайте закінчення вислову Д. Павличка: “*Де воля родиться, ...*”.

373. З поданих речень випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієприкметника” (наприклад: *одірваний — 111.11*).

1. Рідна мово, без тебе ніхто я, мов одірваний вітром листок (*П. Перембійніс*). 2. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам’ятно забутий (*О. Олесь*). 3. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга. Мертвяк, оброслий плиттям саркофага... (*Д. Павличко*). 4. В степу оживає пісня давно занімилих племен (*Л. Костенко*).

374. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієприкметники, поясніть їхнє творення й написання.

Мово моя українська —
 Батьківська, материнська,
 Я тебе знаю не вивчену —
 Просту, домашню, звичну,
 Не з-за морів прикликану,
 Не з словників насмикану.
 Ти у мене із кореня —
 Полею мені наговорена,
 Дзвоном коси прокована,
 В чистій воді смакована,
 Болем очей продавлена,
 Смутком багать продимлена,
 З хлібом у душу всмоктана,
 В поті людським намокнута,
 З кров’ю моєю змішана
 І аж до скою залишена
 В серці моїм.

В. Бичко

375. Поясніть, як утворилися подані дієприкметники, які зміни сталися в дієслівних основах.

Пояснювати — пояснюваний, адресувати — адресований, розташувати — розташований, попередити — попереджений, полагодити — полагоджений, пустити — пущений, заплатити — заплачений, повідомити — повідомлений, поновити — поновлений, гуркотіти — гуркотячий, гуркотати — гуркочучий.

376. I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприслівники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієслова в цілому”.

Я був не з боязких, гроза не лякала мене. Я навіть любив відчувати легкий холодок у грудях, коли, припавши до шибки, дивився на сліпучі змії і стріли блискавок. Коли, випереджаючи хмару, у виселок заскочили з розгону ошаленілі передгрозові вітри, збиваючи на вулиці куряву та нахиляючи верхівки дерев, я зрозумів, що мій час настав. І поки мати ще не загнала мене до хати, я щодуж помчав до школи. Все живе поховалося перед бурею. Лиш я один біг, не відчуваючи під ногами землі, майже нічого не бачачи за сльозами, що застиляли од вітру очі (Б. Антоненко-Давидович).

II. Запишіть текст під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з’ясуйте їх.

377. I. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом *-учи (-ючи)*; 2) із суфіксом *-ачи (-ячи)*.

Тріскотати, жмуритися, різати, одужувати, зникати, волочити, свистіти, боротися, з’їжджати, сидіти.

II. З других букв прочитайте два слова, пропущені у вислові німецького вченого Йоганна Гердера: “*Хто не любить..., той не заслуговує ім’я людини*”.

378. I. Випишіть у дві колонки: 1) дієприкметники; 2) дієприслівники.

Встигаючи, служачи, одужуючі, допомагаючи, надихаючі, зволікаючи, долаючи, цвітучі.

II. З других букв складіть початок прислів’я: “... — *дотримай його*”.

379*. Перепишіть речення, виділяючи комами, де треба, дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Відокремлені звороти підкресліть.

1. Степ повитий тишею дихав пахощами росяних трав (Петро Панч).
2. Небо чисте, лагідне-лагідне, що дивлячись на нього мимохіть осміхнешся (С. Васильченко).
3. Добре було їхати (велосипедом) через серпневі поля... Пухка од пилюки стежечка збита ногами погойдувала мене.
4. З’їхавши на горб я зупинився.
5. Я ще походив по полю розшукуючи свою липу.
6. Отой смуток привезений мною недавно з полів непомітно відтанув у моїй душі.
7. Вийшла мама, позбирала в траві яблука і нічого не сказавши повільно пішла до хати.
8. З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев (З тв. Є. Гуцала).
9. Нарівні з вікном тьмяно біліли припорошені пилом розквітлі акації (О. Гончар).

380. Виділені способові форми дієслова замініть дієприкметниками або дієприслівниками і відповідно оформіть речення та запишіть їх.

1. Сиджу в затишку на осонні й **спостерігаю** за пташками. 2. Грак, який **вмостився** на осиці, пробує співати. 3. Зацвірінчали горобці, **яких розбудила** гракова пісня. 4. У небі **тріпочуть** крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. 5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які **зайнялися** ремонтом гнізд. 6. **Сховались** у вже високих хлібах і тріщать деркачі. 7. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горицвіти, що їх **напоїв** теплий дощ.

381. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому дієприслівникові звороти, зверніть увагу, як вони виділені.

Пізніше, ніж завжди, прилетіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: “І коли вони вже прилетять?”, не догадуючись, що й старенькому теж не терпиться побачити їх. Обидва наївно вірили, що для того, хто побачить першого лелеку в польоті, весь рік буде щасливий. Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі школи, він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штахетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

— Діду! — радісно вигукнув він. — Лелека!

Дід відклав молоток, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що домівка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана (*О. Луній*).

II. Уявіть картину, описану письменником: і як дід з онуком удвох пораяться біля плота, і як то один, то другий позирають на небо, і що думають у цей час, і, нарешті, як вони помітили лелеку. Опишіть самі таку саму картину. Дієприслівникові звороти, вжиті в розповіді, підкресліть.

382. Запишіть уривок під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з’ясуйте їх.

Болем і страхом перейнялися кияни, побачивши на Лівобережжі незчисленні полки завойовників², які, наче темно-коричнева лавина, невпинно напливали із невідомості, ставали все грізнішими, погрожуючи заповонити все довкілля, накрити своїм зловісним кольором, що віддавав і кров’ю, і брудом, і чимось неживим.

Першими помітили монахи з Печерських гір, вони й зняли переполох, вони й передали страшні вісті до міської управи. Старші монахи почали пристрасно молитися, молодші поглядали на старших і собі молились. В душі не погоджувались із наближенням кінця світу, шукали порятунку, прислухалися більше до ігумена, який радив, не гаючи часу, готуватись до оборони.

Отець Никодим виголосив усі молитви, які знав, незчисленно разів хрестячись. Благов архангелів, ангелів, скликав усі небесні сили зглянутися й допомогти, врешті вже на повен голос заговорив:

— Станьте, зупиніться! Нема вам дороги далі! Тут місце, обране Богом, ви ж, нерозумні, понищите все... (*О. Луній*).

383. Запам’ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Із щитом чи на щиті (історики розповідають: коли стародавні спартанці йшли захищати вітчизну, матері, подаючи їм щити, примовляли: “З ним або на ньому” — це означало: ні в якому разі не відступай перед ворогом). 2. Хто бере — усе той тратить, хто дає — усе придбав (ці слова належать грузинському поетові Шота Руставелі, що жив наприкінці XII — на початку XIII ст., і спрямовані проти егоїстичної зажерливості). 3. На ясні зорі, на тихі води (цими словами автори українських дум передавали палке прагнення бранців, захоплених турками чи татарами, повернутись у рідний край — в Україну).

² Ідеться про татаро-монгольську навалу в Україну 1240 року.

ПРИСЛІВНИК

§ 41.

Загальне поняття про прислівник

Прислівник називає ознаку дії, стану або іншої ознаки і відповідає на питання *як? наскільки? де? коли? чому? навіщо?*

Прислівники не змінюються і тому закінчень не мають.

У реченні прислівники найчастіше виступають у ролі обставин. Наприклад, у реченні *Небо **сьогодні** синіло **по-весняному*** (О. Гончар) прислівники **сьогодні** — обставина часу (*коли?*), **по-весняному** — обставина способу дії (*як?*).

Прислівники також бувають:

а) присудками в безособових реченнях: ***Легко** на серці в старого садівника* (І. Цюпа);

б) вставними словами: *Краса, **можливо**, нас таки врятує, якщо ми порятуємо красу* (М. Руденко);

в) іноді означеннями: *Налився **всесвіт** повноти і споглядає сам себе. Але його чиясь рука на два пересікає: на світ **вгорі** і світ **внизу*** (П. Тичина).

Прислівники можна характеризувати за значенням, за походженням і за способом написання.

384. Розгляньте таблицю й доповніть викладені вище відомості про прислівник.

Характеристика прислівника

Цифровий код	Розряд за значенням	Походження	Написання
	1	2	3
0	—	первинний	—
1	способу дії, міри й ступеня	від іменника	одним словом
2	місця	від прикметника	двома словами
3	часу	від числівника	трьома й більше словами
4	причини	від займенника	через дефіс
5	мети	від дієслова	через два дефіси
6		від прислівника	іншим способом
7		від різних повнозначних частин мови	

385. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них прислівники. Визначте, на які питання вони відповідають, від якої частини мови утворені.

1. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 2. Коли влітку не ходив по малину, взимку вже пізно. 3. Жати вдень душно, а вночі кусаються комарі. 4. Розумну річ приємно й слухати. 5. Звикай до діла змолоду, не знатимеш на старість голоду. 6. Що думаєш сказати, спершу обміркуй. 7. Двічі літа не буває. 8. Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім. 9. Коли б той розум наперед, що потому.

386. Перепишіть прислів'я, за змістом вставляючи пропущені прислівники.

1. Хто ... ледарює, той ... бідує. 2. Хто нічого не робить, той ... не має часу. 3. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш. 4. ... і курчата курми будуть. 5. Ідеш ... — дорога коротка. 6. Краще ... їхати, ніж ... йти. 7. ... і стіни помагають.

Слова для вставок: влітку, взимку, восени, увечері, вранці, вдома, погано, удвох, ніколи, хороше.

387. До прислівників *часто, часом, здавна* доберіть синоніми й запишіть. Зверніть увагу на написання прислівників.

Віддавна, раз у раз, вряди-годи, деколи, звіку-правіку, з давніх-давен, з діда-прадіда, зрідка, іноді, інколи, коли-не-коли, неодноразово, не раз, нерідко, споконвіку, справіку, час від часу, часто-густо.

388. Накресліть у своєму зошиті таблицю, перепишіть тільки слова й самостійно розберіть їх за будовою, а потім свій аналіз звірте з аналізом, що в книжці. Поясните, чому в прислівниках немає закінчень.

Прислівник	Префікс	Корінь	Суфікс
<i>тихо</i>	—	<i>тих</i>	<i>о</i>
<i>сповна</i>	<i>с</i>	<i>повн</i>	<i>а</i>
<i>по-старому</i>	<i>по</i>	<i>стар</i>	<i>ому</i>
<i>поночі</i>	<i>по</i>	<i>ноч</i>	<i>і</i>
<i>навесні</i>	<i>на</i>	<i>весн</i>	<i>і</i>
<i>уп'ятьох</i>	<i>у</i>	<i>п'ять</i>	<i>ох</i>
<i>навприсядки</i>	<i>навпри</i>	<i>сяд</i>	<i>ки</i>

389. І. Випишіть прислівники в три колонки: 1) утворені від іменників; 2) утворені від прикметників; 3) утворені від числівників.

Сповна, по-новому, вночі, утрьох, без упину, тричі, звисока, взимку, віддавна, наприкінці, зроду, поодинці, скося, кволо, повік-віків, рівно, уп'ятеро, скоро, осторонь, сторчака, без угаву, начетверо, вірно, зверхньо.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову М. Рильського: “До могил героїв...”

390. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

— Скажи-но, Микольцю, чому сонце світить яскраво, а місяць — блідо? — запитує вчитель учня.

— Бо сонце на небі вдень, а місяць уночі, — відповів учень.

391. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ні холодно ні тепло (байдуже); під стіл пішки ходити (бути малою дитиною); іти навпомацки (робити щось без певних знань); баба надвоє ворожила (невідомо, чи здійсниться щось, чи ні); зв'язувати до купи думки (намагатися знайти логічний зв'язок у думках); глянути збоку (критично оцінити); кожна Ганна по-своєму гарна (кожен по-своєму живе і думає).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XIV. Опис процесу праці

1. Добре пригляньтесь до трудового процесу, самі спробуйте виконати деякі або й усі трудові дії.

2. Виділіть основні етапи виконання трудових дій і послідовно опишіть їх. Послідовність дій позначайте словами *спочатку, насамперед, передусім, зараз, тепер, потім, далі, згодом, після того, наприкінці, нарешті, насамкінець*.

3. Описуючи трудовий процес, намагайтесь розкрити й характер людини, яка працює.

Уважно розгляньте наступні два тексти за тим, як у них описано трудові дії, які слова вжито, як розкрито характер діючих осіб.

392. I. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі прислівники. Визначте, від яких частин мови вони утворилися.

Ви знаєте, як робиться свищик?

Береться в добрий палець завтовшки лозина, відрізається від неї цурпалок сантиметрів десять завдовжки. Потім посередині прорізається навкрут молода кора, обережно обстукується колодочкою ножа, доки не здійметься, як рукавичка. Ну, а тоді вже просто: видовбав в оголеному дереві ямку, надрізав кінчик, знову натяг кору — і свищик готовий. Стромляй його, чоловіче, до рота і свищи собі на здоров'я.

Отак приблизно вчив мене Микола, коли я поцікавився, де він доп'яв свищика (А. Дімаров).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: чітко уявіть собі процес виготовлення свищика, запам'ятайте назви дій та окремі вислови. Можете розповісти про це й по-своєму, як ви знаєте.

Альманах

Твір чотирнадцятий (Петриків)

МІЙ ДІД

Навесні, тільки-но розтанув сніг і стужавіла земля, ми вдвох з дідом подалися в сад. Я люблю працювати з дідом. Він ніколи не гримає на мене, навіть коли я зроблю щось не так, а спокійно пояснить, що й до чого.

Моєму дідові вже під сімдесят. Голова його сива, лоб перетинають глибокі зморшки. Але його сині очі по-молодечому ясні. Прикриті зверху кущуватими густими бровами, вони випромінюють лагідне тепло. І кожного разу, коли він дивиться на мене, в кутиках коло них збираються променисті зморшки.

Ми з дідом у саду спочатку оглянули стовбури дерев, чи не потріскала на них кора від сильних морозів. Потім дід став обрізувати сухе та зайве гілля на яблунях, а я зносив той хмиз на купу.

Час від часу я зупинявся біля діда, задивившись, як він легко і вправно орудує пилкою, як садовим ножем старанно зачищає рани на деревах. Тоді дід обертався до мене й казав:

— Ну, попрацюй, а я відпочину.

Я залюбки брав з його широкої твердої долоні пилку й собі починав різати. Але дід не відпочивав, а пильно приглядався до моєї роботи й коли-не-коли підправляв мене. Мені було приємно працювати, — може, ще й тому, що з неба по-весняному приязно пригрівало сонце.

393. Прочитайте Петрикову розповідь. Опишіть і ви зовнішність та дії близької вам людини.

§ 42.

Наголос у прислівниках

394. Дослідіть, чи завжди зберігається наголос у прислівниках на тому самому складі, що й у словах, від яких вони утворені.

1. Барв**и**стий — барв**и**сто, ріш**у**чий — ріш**у**че, тем**н**ий — зат**е**мна, дов**г**ий — над**о**вго, зу**с**тріч — наз**у**стріч, ра**н**ок — споза**р**анку, ве**ч**ір — щов**е**чора. 2. Вес**е**лий — в**е**село, тон**к**ий — т**о**нко, глиб**о**кий — г**л**ібоко, ві**к**и — нав**і**ки, о**ч**і — поза**о**чі, на б**і**к — на**б**ік, на см**і**х — на**с**міх.

395. Простежте, як звичайно змінюється наголос у прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфіксів *-о* та *-е*.

Бли**з**ький — бл**и**зько, ву**з**ький — в**у**зько, гір**к**ий — гір**к**о, дзв**і**нкий — дзв**і**нко, міц**н**ий — міц**н**о, цуп**к**ий — цуп**к**о, вис**о**кий — вис**о**ко, мовч**а**н**и**й — мовч**а**зно, чар**і**вний — чар**і**вно, гар**я**чий — гар**я**че, хор**о**ший — хор**о**ше.

396. Визначте закономірність у наголошуванні поданих прислівників, утворених за допомогою префіксів.

Глу**х**ий — на**г**лухо, нов**и**й — на**н**ово, рі**з**ний — на**р**ізно, ч**и**стий — на**ч**исто, світ**л**ий — за**с**вітла, сл**і**пий — зо**с**ліпу, зло — зо**з**ла, д**р**іб — вр**о**зд**р**іб, х**р**ест — на**в**х**р**ест, ве**ч**ір — на**д**в**е**ч**і**р (і на**д**в**е**ч**і**р), стор**о**на — о**б**стор**о**нь, ні**ч** — по**н**оч**і**, ко**л**и — від**к**оли.

397. Простежте, як від зміни наголосу змінюється значення прислівників з початковою частиною *ні-*.

Н**і**ко**л**и (цього не було або не буде) — н**і**ко**л**и (немає часу). Н**і**де (ні в якому місці) — н**і**де (немає місця). Н**і**я**к** (жодним чином) — н**і**я**к** (немає можливості).

1. Наголос у прислівниках не завжди зберігається на тому самому складі, що й у твірній основі.

2. У прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, наголос часто пересувається на один склад до початку слова.

3. У частини прислівників наголос переходить на префікс.

4. Наголос на частину **ни-** падає тоді, коли її можна замінити словом *немає*. В інших випадках частина **ни-** не наголошується.

398. Прочитайте вголос прислівники з префіксом *на-*, правильно наголошуючи їх.

I. *З наголосом на префіксі:* на́взнак, на́встіж, на́віч, на́вхрест, на́спіх, на́сміх, на́скрізь, на́чисто, на́сухо, на́глухо, на́голо, на́чорно, на́рівно, на́ново.

II. *З подвійним наголосом:* на́різно, на́рівні, на́впл, на́двоє, на́троє, на́вскіс, на́швидку́рч.

III. *З ненаголошеним префіксом:* на́дворі, на́вколо, на́силу, на́зад, на́ві-воріт, на́решті, на́вєрх, на́голову, на́самперед, на́зовні, на́довго, на́вска́ч, на́бсліп, на́взрїд, на́вкарачки, на́всїдячки, на́вшпїньках, на́весні, на́горі, на́передо́дні, на́о́станку, на́чєтве́ро.

399. Прочитайте вголос прислівники з префіксами *за-*, *зо-*, *по-*, правильно наголошуючи їх.

I. *З наголосом на префіксі:* за́ново, за́світла, за́молоду, за́годя, зов́сім, зо́па-лу, зо́сліпу, зо́зла, зо́кола, по́просту, по́біч, по́ряд, по́пліч, по́тай, по́ночі, по́різно, по́спіль.

II. *З ненаголошеними префіксами:* за́тємна, за́відна, за́рання, за́коротко, за-до́вго, за́одно, за́любки, по́тиху, по́малу, по́рану, по́переду, по́заду, по́блізу, по́оди́нці, ві́ддавна, по-мо́єму.

400. Прочитайте вголос прислівники, утворені різними способами, правильно наголошуючи їх.

I. *З наголосом на першому складі:* зга́рячу, зда́леку, звї́сока, злє́гка, звї́ль-на, спр́оста, о́сторонь, бє́звісти, вр́оздрїб, підт́юпцем, хо́роше, бо́ляче.

II. *З наголосом на другому й наступних складах:* до́пізна, до́схочу́, спо-го́рда, су́тужно, пра́воруч, лї́воруч, опівно́чі, плі́ч-о-плі́ч, ві́ч-на́-ві́ч, всьо-го-на́всього, раз по́ раз.

III. *З подвійним наголосом:* на́двє́чїр, до́чїста, до́го́ла, сповна́, водно́час, бо́сонїж, горї́лиць, до́лілиць, голі́руч, обі́руч, га́рячє, ба́йдуже, слї́дом, шкóда, за́вждї́, прї́тьма́, прї́тьмо́м.

401. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи прислівники.

1. Повітря було **наскрізь** сухе, не випадала навіть роса на світанку.
2. Дерев'я стояли **обіруч** голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти.
3. **Довкругі** — океан сонця, простори, що пахнуть вічністю...
4. **Допізна** того вечора жевріло на березі самотнє вогнище.
5. **Опівночі** зірвався вітер.
6. **Попереду** з-за гори вставала синя хмара.
7. Відчувши, що зморився, **Дорошенко** приліг, випростався на траві **горілиць** (*З тв. О. Гончара*).

402. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи прислівники з початковим *ні-*. Вибір наголосу обґрунтуйте.

1. — Та **ніколи** мені сидіти, — одвітує Бджола (*Л. Глібов*).
2. Хай **ніколи, ніде** не збувається все, що у снах зачарованих сниться (*П. Грабовський*).
3. На батьківській садибі **ніде** другу хату ставити (*А. Головка*).
4. Мій краю зоряний, на тебе не надивлюся я **ніяк!** (*В. Сосюра*).
5. Випав сніг, сліду **ніяк** сховати (*М. Шеремет*).

403. I. Навчіться виразно читати текст. Зверніть увагу на наголоси, зокрема у прислівниках.

Прилітають солов'ї не всі одразу, напровесні, десь надвечір, чуємо, пробують в гушавині голоси лиш поодинокі солісти. Це він прилетів, господар, а її ще нема, вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї, він огляне свої володіння — балку, верби — і, переконавшись, що все на місці, приготує гніздечко, заховавши його поміж віттям так, щоб ніякий шуліка не помітив, а після того вже зволить прибути й вона, пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Верба з віттям — то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... Спершу долинає звідти голосок мовби несмілий, зробить новачок кілька витьохків і прислухається: ану ж, як воно вийшло? Потім чичиркне — ніби горлечко прочищає... Тоді враз заллється вільно, голосисто, а вечори все тепліші — чого ж не співати! (*О. Гончар*).

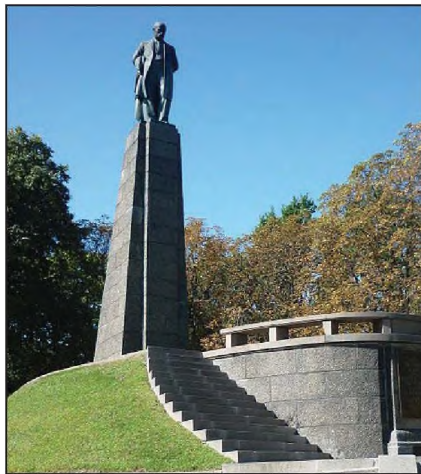
II. Запишіть уривок під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

- 404.** Приготуйтеся до усного переказу уривка: складіть його план, випишіть найважливіші слова й звороти, зверніть увагу на наголоси в окремих словах, запам'ятайте їх. Що ви знаєте про могилу Т. Шевченка? Чи були ви там?

Була неділя. Невеличкий старий пароплав, на який Леся сіла в Києві зранку, прибув до Канева надвечір. Пасажирів повідомили, що зупинка триватиме кілька годин, бо треба щось там полагодити. Леся, яка мала намір переночувати в Каневі і їхати далі іншим пароплавом, вельми зраділа цій нагоді.

Підніматися крутими сходами було важко, і час од часу вона зупинялася, оглядалась навколо. Он-он уже й могила, і високий хрест видніється на тлі голубого, злегка захмареного неба. Швидше, швидше!.. Щось ніби тягло туди, привертало погляд, змушувало схвильовано битись серце. І воно справді-таки розходилось, здавалось, от-от вирветься з грудей. Тоді Леся знову ставала, милувалася селом, що біліло в зелені садків та дібров.

“Убогії села, сумні, невеселі...” — згадалося. Справді, здалеку ніби й нічого, а вона ж знає, що за тими садками та біленькими стінами — горе й нужда нерозрадні. Як і колись, за життя Тарасового... (М. Олійник).

Могила Т. Шевченка, Чернеча гора, м. Канів

- 405.** Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Наліво й направо (усім підряд, без розбору); вздовж і впоперек (в усіх напрямках); ніде й ніколи (виключено); ніде правди дівати (правду кажучи); ніколи в світі (ні за яких обставин); і вгору глянути ніколи (не мати вільного часу); нікуди не годиться (щось погане); пальцем нікуди ткнути (дуже тісно); усе кипить всередині (хтось надзвичайно знервований, обурений).

§ 43.

Розряди прислівників за значенням

406. Розгляньте таблицю й скажіть, на які розряди поділяють прислівники та на які питання відповідає кожен розряд.

Розряд за значенням	На які питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	<i>так, добре, швидко, верхи, знехотя, мимохідь</i>
2. Міри і ступеня	скільки? наскільки? в якій мірі?	<i>стільки, багато, удвічі, частково, цілком</i>
3. Місця	де? куди? звідки? яким шляхом?	<i>тут, туди, вдома, вгору, здалека, манівцями</i>
4. Часу	коли? доки? відколи? як довго?	<i>тоді, доти, згодом, віддавна, споконвіку</i>
5. Причини	чому? з якої причини?	<i>тому, спересердя, згарячу</i>
6. Метя	навіщо? з якою метою?	<i>навмисне, наперекір</i>

407. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них прислівники й визначте їхній розряд за значенням.

1. Всюди добре, а вдома найкраще. 2. Сонце на всіх однаково світить. 3. Взимку літа не доженеш. 4. Краще пізно, ніж ніколи. 5. Добре довго пам'ятається, а лихе ще довше. 6. Менше говори — більше вчуєш. 7. Пішов навпростець, не скоро вернеться. 8. Між воронами й сорока по-воронячи кричє. 9. Хоч не рано почали, та багато утяли.

408. I. Запишіть прислівники за розрядами в три колонки: 1) способу дії, міри і ступеня; 2) місця; 3) часу.

Дотла, звідусіль, де-небудь, вранці, зліва, взаємно, де-не-де, допізна, ледве, удосвіта, сміло, глухо, хтозна-куди, знадвору, нині, нікуди, безвісти, зверху.

II. З других букв складіть вислів П. Тичини.

409. Прочитайте речення. Випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прислівника”.

1. Пливли ми ввечері лиманом. Моторчик чахкав спроквола. 2. Мені сьогодні снився уночі фрегат, що зачепився за корчі. 3. Деся, кажуть, є гора, де не співають птиці. 4. Навшпильки виглядають жоржини через тин. 5. Я цілий день з лісами наодинці. 6. Як тяжко жити, коли світ шаліє! 7. В мені щодня вбивають Україну (З тв. Л. Костенко).

410. Перепишіть прислів'я, підкресліть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прислівника”.

1. Вдома і стіни допомагають. 2. Удвох, кажуть люди, легше плакати наче. 3. Де дружно, там і хлібно. 4. При роботі швидко час минає. 5. З вовками жити — по-вовчому вити. 6. Хвалять нове, а роблять по-старому. 7. Вдень від спеки ховається, а вночі від комарів.

411. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть поряд. Визначте розряд прислівників кожного синонімічного ряду.

Близько, тепер, мимоволі, наперекір, повільно, доволі.

Синоніми: вдосталь, поблизу, повагом, поволі, помалу, хоч-не-хоч, всупереч, досхочу, зараз, мимохіть, мляво, недалеко, несамохіть, нині.

412. I. Прочитайте уривок, випишіть із нього всі прислівники та визначте їхній розряд за значенням.

— Повечеряєм і відразу ляжемо спати, — кажуть бабуся, готуючи їжу. — Завтра в нас буде важкий день — почнемо жито жати.

Я вже знаю, що жнива — найвідповідальніша пора року в хліборобів. Як тільки починають косити зернові, люди відкладають усі господарські справи. Треба вчасно і якнайшвидше зібрати вирощений хліб. Один жнив'яний день, мовить народне прислів'я, рік годує.

Доки готувалася вечеря, я тим часом вийняв із задвірка серпа. Він був перев'язаний клаптем лляного полотна. Це для того, щоб не поіржавів за зиму. Потім дістав із-під стріхи цурку — невеличку дерев'яну паличку, гостро застругану з одного боку. Нею бабуся будуть скручувати перевесла на снопах. Сьогодні вони накрутили їх чимало, вистачить усе збіжжя пов'язати в копи (*В. Скуратівський*).

II. Перекажіть текст своїми словами. Доповніть розповідь спогадами дідусів і бабусь, як колись збирали врожай. Переказ запишіть.

413. Прочитайте народну пісню. Про що в ній ідеться? Знайдіть у ній прислівники і визначте їхній розряд.

Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.
Ей, нуте, косарі, бо нерано почали;
Хоч нерано почали, так багато утяли.
До обіда покосили,
Гострі коси притупили.
По обіді спочивали,
Потім коси поклепали.

Ополудні гребли сіно
І в валочки клали щільно.
А ввечері холодком
Клали в копиці рядком.
Завтра треба рано встати,
У стіжечки поскладати.
Як стіжечки покінчаєм,
По-козацьки погуляєм!

414. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Зв'язувати докупки думки (намагатися знайти логічний зв'язок у думках); ходити довкола (не доходить до суті справи); іти напролом (діяти рішуче); твердо стояти на ногах (міцно триматися, впевнено почувати себе); піти вгору (домогтися вищого становища); дешевше від дірки з бублика (дуже дешево); косо і криво (як-небудь).

§ 44.

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*

415. Простежте, як творяться прислівники від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, і зробіть висновок про подвоєння *-нн-* у прислівниках.

1. Старанний — старанно, законний — законно, безпричинний — безпричинно. 2. Неописаний — неописанно, нескінченний — нескінченно, огненний — огненно. 3. Нежданий — неждано, скажений — скажено, шалений — шалено. 4. Радісний — радісно, гарячий — гаряче.

416. Пригадайте, як творяться ступені порівняння прикметників. У яких трьох прикметниках у вищому ступені пишемо букву *-ц-*, а в яких семи — буквосполучення *-жч-*? Розгляньте приклади і зробіть висновок про творення ступенів порівняння відприкметникових прислівників на *-о, -е*.

1. Стрункіший — стрункіше, коротший — коротше, глибший — глибше.
 2. Вищий — вище, товщий — товще, кращий — краще. 3. Важчий — важче, тяжчий — тяжче, ближчий — ближче, нижчий — нижче, вужчий — вужче, дужчий — дужче, дорожчий — дорожче. 4. Довший — довше, легший — легше. 5. Більший — більше, менший — менше. 6. Найтихіше, найкраще, найближче, найбільше.

417. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як розрізняються прислівники на *-е* й однозвучні прикметники середнього роду. З якими частинами мови вони поєднуються?

Прислівники (як?)	Прикметники (яке?)
<i>добре</i> попрацював <i>посміхнувся таємниче</i> <i>гаряче</i> вітаємо	<i>добре</i> слово <i>таємниче</i> зникнення <i>гаряче</i> літо

1. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*, повністю зберігають правопис цих прикметників.

2. Ступені порівняння прислівників творять так само, як і ступені порівняння прикметників (зокрема, при додаванні суфікса *-ш-* суфікси *-к-, -ок-* випадають; у трьох прислівників з'являється звукосполучення [*шч*] (на письмі *ц*), у семи — звукосполучення [*жч*] тощо).

3. Прислівники відповідають на питання *як?* і стосуються дієслів, однозвучні прикметники — на питання *яке?* і стосуються іменників.

418. Прочитайте речення, знайдіть у них відприкметникові прислівники на *-о, -е* і поясніть їхній правопис.

1. Мов зачарований стою, схвильовано дивлюся, красу природи пізнаю в її одвічній русі (*О. Гончар*). 2. Вітер осені шалено жовтий лист несе увись (*В. Сосюра*). 3. Одноманітно і сонно хлюпає вода в пологі береги (*Д. Ткач*). 4. Сонце стояло серед неба і страшенно пекло (*М. Коцюбинський*). 5. Приступила я до квітів ближче, всі лелії раптом затремтіли, почали хилитись нижче, нижче та й пожовкли (*Леся Українка*). 6. Ось уже пішли хліба в стрілку, ростуть вище й вище (*О. Донченко*).

419. Прочитайте прислів'я і визначте, де у них прислівники, а де прикметники.

1. Найкраще в роботі слово: "Готово!" 2. Кожна робота легка, коли охоче її робиш. 3. Добре все вміти, та не все робити. 4. Все добре, що добре кінчається. 5. Легше зіпсувати, як направити. 6. Ліпше старе блюдо повне, ніж нове порожнє. 7. Ліпше переконувати словами, як кулаками.

420. До поданих прислівників доберіть синоніми і запишіть поряд. Зверніть увагу на правопис *-нн-* та *-н-*.

Безмежно, безперервно, дбайливо, звивисто, зненацька, зникавіло, невмолимо, несамовито, чесно.

Синоніми: безперестанно, безупинно, невблаганно, невпинно, нескінченно, несподівано, покручено, розгублено, скажено, спантеличено, старанно, сумлінно, шалено.

421. Перепишіть речення. Прикметники, що в дужках, замініть прислівниками. Подвоєні *-нн-* підкресліть.

1. Чути шум зливи, що (невблаганний) насувається на слободу (А. Шиян).
2. Вечори були повні (несказаний) лагідної, привабливої краси. 3. Ніжний дощ росив (безнастанний). 4. Небо неописанної глибини замикало (безгомінний) мовчазливу, порожню рівнину. 5. Тік був чисто і (старанний) виметений. 6. Михайло здвигнув плечима й усміхнувся (примушений) (З тв. О. Кобилянської). 7. Слова достиглої, змужнілої душі почув (нежданий) він (М. Бажан).

422. I. Запишіть прислівники в дві колонки: 1) зі вставленим *-н-*; 2) зі вставленими *-нн-*.

Прихова..о, істи..о, відда..о, удава..о, страше..о, достеме..о, знеможе..о, пружи..о, шале..о, вогне..о, знаме..о, чаву..о.

II. З других букв складіть початок прислів'я: "... — *мати*, *чужа* — *мачуха*".

423. Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть прислівники у формі вищого ступеня порівняння і з'ясуйте особливості творення цієї форми.

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?

О. Олесь

424. I. Випишіть словосполучення з прислівниками в дві колонки: 1) зі вставленими буквами *жсч*; 2) зі вставленою буквою *ц*.

Утримувати тя..е, різати ву..е, клади тов..е, їду бли..е, дають доро..е, роби кра..е, адресуй ви..е, нести ва..е, іскрить ни..е, миготить ду..е, їхати кра..е.

 II. З перших букв складіть три слова з вислову Лесі Українки: “Для нас... навіть дим солодкий та коханий”.

425. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть, якого відтінку їм надають суфікси.

1. Мені однаково, чи буду я жити в Україні, чи ні. Чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині — однаковісінько мені (*Т. Шевченко*). 2. Зима була, і хуга вила, як звір скажений, за вікном, а ми любесенько сиділи у теплій хатоньці рядком (*Дніпрова Чайка*). 3. Зійшов горох, підріс, зацвів увесь рясенько: хто йшов, той приглядався горохові пильненько (*П. Гулак-Артемовський*).

426. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

- Мамо, мене вже не звать найгіршим учнем.
- Молодець. Ти став краще вчитись?
- Ні, до нас у клас прийшов новий хлопець, який вчиться ще гірше...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XV. Текст розповідного характеру з елементами роздуму

Звичайно тексти тільки розповідні бувають рідко. Як правило, в такі тексти вводять й елементи роздуму, які допомагають читачеві краще зорієнтуватися в змісті розповіді, оцінити вчинки персонажів.

Прочитайте два тексти й визначте, у якому з них переважають елементи роздуму, а в якому — розповіді.

427. I. Прочитайте розповідь з історії України. Які прислівники вжито в ній?

Першим кошовим Запорозької Січі був Дмитро Вишневецький, званий також Байдою. Він походив з давніх українських князів з Волині. Близько 1550 року Вишневецький прибув до козаків, які й обрали його своїм отаманом. Під його проводом козаки збудували першу Січ на острові Хортиці.

Козацька Січ заважала татарам грабувати Україну. Тому вже 1557 року кримський хан з великим військом оточив козацьку фортецю і 24 дні протримав її в облозі, але так і не зміг подолати козаків. Наступного літа він прийшов ще з більшим військом. Козаки боронилися довго, а нарешті, побачивши, що їм не вистояти, бо їх було вдсятеро менше, ніж татар, вони під проводом Байди-Вишневецького відважно пробилися крізь татарські ряди і сховались у степу.

Кількома роками пізніше Байда з козаками пішов у Молдавію, поневолену турками. Пішов визволяти тамтешніх православних українців. Та цей похід скінчився для нього нещасливо. Турки підкупили кількох молдаван, і ті підступно схопили Байду і в кайданах відправили до Царгорода. Султан наказав стратити козацького кошового. Це сталося в 1564 році.

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Приготуйтеся до розмови про першого кошового Дмитра Вишневецького, про козаків, про їхню роль в обороні рідного народу.

Перший кошовий Дмитро Вишневецький

Альманах Твір п'ятнадцятий (Галин)

ЩАСТЯ

Що таке щастя? Коли людина щаслива? Що їй потрібно для цього?

Я, наприклад, щаслива, коли настає неділя і вранці мама не будить мене. Якщо я починаю непокоїтись уві сні, мама схиляється наді мною й ніжно шепоче: “Сьогодні до школи не треба йти. Ще поспи собі трохи, доню”.

Якось я й кажу задоволено, напівсонно, перевертаючись на другий бік:

— Яке щастя!

— Ет, котяче щастя, — загадково всміхнулася мама.

— Чому ви так кажете? — запитала я здивовано.

— Бо то тільки котові достатньо, аби поїсти добре та поспати в теплі.

Людині ж для щастя цього замало.

Справді, поспати довше — це приємно, але це ще не справжнє щастя. Щастя, що є мама й тато, і вони люблять тебе, і ти любиш їх. Я щаслива, коли мама каже мені: “Моя ти помічнице”. Щастя, як мені здається, навіть у тому, що ти собі загадуєш на майбутнє. Мені б хотілося, коли виросту, бути корисною людям, Україні. І щоб наша Україна була найкращою, найбагатшою в світі. Бо тільки тоді можеш бути по-справжньому щасливим, коли всі навколо тебе щасливі.

428. Прочитайте Галині міркування. Подумайте й ви над тим, що таке щастя. Свої міркування запишіть. А може, це краще обговорити на одному з уроків мовлення?

§ 45.

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів

429. У поданих прислівниках, утворених від прикметникових основ, визначте префікси і з'ясуйте, чи ці префікси можуть тут виступати як прийменники (тобто чи від них можна ставити питання до подальшої частини прислівника, чи ця частина могла б існувати самостійно як прикметник). На підставі своїх спостережень зробіть висновок про написання таких прислівників.

Віддавна, допізна, дочиста, зрідка, згарячу, змалку, здалеку, замолоду, помалу, насуху, начисто.

430. Розгляньте прислівники, утворені від прикметників та займенників, і зробіть висновки, коли їх пишуть через дефіс.

По-простому (*але: попросту*), по-новому (*але: потиху, помалу*), по-осінньому, по-батьківському (по-батьківськи), по-українському (по-українськи), по-заячому (по-заячи), по-іншому, по-вашому, по-моєму; *але (тільки три випадки): в основному, в цілому, в середньому.*

431. Розгляньте таблицю й поясніть, як відрізнити прислівники з префіксом *по-* від однозвучних поєднань прийменника *по* з прикметниками.

Прислівники	Прийменники з прикметниками
Думаємо (як?) по-новому . Доц мжичить (як?) по-осінньому Зроблено (як?) по-іншому .	Ідемо по (якому?) новому мосту. Вітер гуляє по (якому?) осінньому полю. Ми пішли по (якому?) іншому шляху.

1. Прислівники, утворені від прикметникових основ за допомогою префіксів, пишуть разом.

2. Через дефіс пишуть прислівники, утворені додаванням префікса **по-** до прикметників або займенників на **-ому (-єму)**, рідко на **-и**.

Три прислівники на **-ому (в основному, в цілому, в середньому)** пишуть окремо, бо в них немає префікса **по-**.

3. Прислівник, утворений додаванням префікса **по-** до прикметника на **-ому**, відповідає на питання *як?* Прийменник **по** стосується не прикметника, а іменника (**по мосту, по полю, по сліду**) і тому його пишуть окремо.

432. Розберіть за будовою прислівники за поданим зразком.

Прислівник	Префікс	Корінь	Суфікс
<i>начисто</i>	<i>на</i>	<i>чист</i>	<i>о</i>
<i>по-нашому</i>	<i>по</i>	<i>наш</i>	<i>ому</i>

Потиху, помалу, поблизу, зліва, здавна, досита, дочиста, нарівні, вповні, по-новому, по-простому.

433. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники, утворені від прикметників, і поясніть їхній правопис.

1. Нескінченно багатий і неосяжний світ, що оточує нас (*З підручника*).
2. Допізна чути було гомін на селі (*А. Свидницький*).
3. В ранковій імлі зблизька і здалека вимальовувались громаддя будинків-велетнів.
4. Цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому (*З тв. Ю. Яновського*).
5. Сонце стояло ще низько над обрієм, але сміялось по-весняному (*Ю. Збанацький*).

434*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Бережи честь (з)молоду, а здоров'я під старість.
2. До злого не ходи, (з)далеку його обійди.
3. Квапся, але (по)малу.
4. Дивиться (з)висока, а нічого не бачить.
5. Дерево (за)молоду нагинай — будеш мати в саду рай.
6. Кожний вітер (по)своєму дме.
7. Без правди жити — то як (по)вовчому вити.

435. I. Запишіть словосполучення у три колонки залежно від того, як пишуться прислівники: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Уявляю (в)основному, плив (по)тиху, люди (з)далека, усе (по)простому, (по)вечірньому тихо, (з)близька роздивився, знітився (по)дитячому, окреслено (в)цілому, (до)пізна засидівся, оцінять (по)справжньому, (з)висока зиркнув, перепочив (по)солдатськи.

II. З других букв перших слів складіть початок вислову В. Симоненка: "..., світу відкриває безмежну велич людської краси".

436. I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з прийменником *по* (пишеться окремо); 2) з префіксом *по-* (пишеться через дефіс).

Спішили (по) курному шляху, переїхав (по) новому мосту, спитав (по) англійському, пишу (по) українському, брів (по) росяному лузі, зшив (по) старому, переробив (по) новому, (по) українському звичаю.

II. З других букв перших слів складіть два слова, пропущені в прислів'ї: "Не ..., а розум".

437. До поданих словосполучень і слів доберіть синоніми і запишіть їх поряд.

Повною мірою, з давнього часу, з дитячих років, час від часу, всіляко, похапцем, пихато.

Синоніми: віддавна, зрідка, нашвидку, по-різному, звисока, згорда, здавна, змалку, сповна.

438. Прочитайте. Знайдіть у вірші прислівник і поясніть його правопис. Вивчіть вірш напам'ять.

Вітри і бурі весняні
 Звалили камінь із могили,
 В кривавім морі і огні
 Її, окрадену, збудили.
 В красі нетлінній, чарівній
 Вона розкрила очі сині...
 Лани й ліси вклонились їй,
 Воскреслій мрії — Україні.
 І мови рідної річки
 Злились в одно широке море:
 Дзвенять по-рідному пташки,
 І степ по-рідному говоре!
 Поглянеш в поле на жита:
 Цвітуть в житах волошки сині,
 І в небі квітка золота!
 І небо — прапор України!..

О. Олесь

439. І. Прочитайте уривок, випишіть із нього спочатку прислівники, утворені від прикметників, потім — інші.

Опівночі сотня козаків на чолі зі Скиданом поповзла на вилазку, огинаючи поле зліва, де було болото і куди, на випадок чого, полковник гадав заманити погоню. Те болото навіть взимку не замерзало, хіба що зашерхало і сяк-так сніжком його притрущувало... Невдовзі вони вже звелися на узліссі й, ховаючись за деревами та кущами, почали просуватися в глиб лісу. Там і побачили ворожий табір... Козаки підповзли ближче і залягли. Скидан вагався: що ліпше — напасти на табір і зчинити шарварок чи спробувати тихенько поцупити гармати? Зрештою він спинився на другому: гармати повстанцям зараз набагато важливіші.

Дав знак, і наперед виповзли “в’юни”. Та ось вартові зійшлися докупі, щось стиха між собою перемовлялися, набиваючи люльки тютюном. “В’юни” звалили їх у сніг беззвучно... Козаки тихо й безшумно заходилися знімати жерла гармат з лафетів (*В. Чемерис*).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Розкажіть, що ви знаєте про козаків. Опишіть подану письменником картину бойової операції так, як ви собі її уявляєте. Можете вирізати в козацькій сотні двох-трьох козаків, дати їм імена й розповісти, як вони діяли, про що потиху перемовлялися. Свою розповідь запишіть.

440. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися звисока (зверхньо ставитися); глядіти скоса (бути незадоволенним, ставитися недобррозичливо); стара пісня по-новому співана (щось давно відоме); жити по-панськи (розкошувати); ходити нижче трави (боячись когось, догоджати йому); своя пазуха ближче (свої інтереси важливіші).

§ 46. Прислівники, утворені від іменників

441. Подумайте, чому в поданих прислівниках, утворених поєднанням іменників з прийменниками, префікси не можна написати окремо.

Взимку, влітку, ущертъ, доценту, упереміш, навпростець, нанівець, наяву, навстіж, навзнак, спросоння, поруч, невтямки.

- 442.** Зіставте прислівники й однозвучні поєднання прийменника з іменником і дайте відповіді: а) коли називають конкретні предмети, явища, а коли йдеться про щось невизначене, загальне; б) коли між прийменником і наступним словом можна вставити означення, а коли цього зробити не можна. Прочитайте речення з такою вставкою. Зробіть висновок про те, як відрізнити прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником.

Прислівники	Іменники з прийменниками
<i>вдень сонце світить біг нагору сходами надворі йшов сніг вивчи вірш напам'ять</i>	<i>в день народження альпіністи підіймалися на гору на дворі школи на пам'ять не завжди надійся</i>

- 443.** Прочитайте подані прислівники і скажіть, чи можуть вони вживатися без прийменників. Зробіть висновок про їхнє особливе написання.

Без відома, без пуття, без угаву, без упину, до вподоби, до останку, на гамуз, на добраніч, на скаку.

- 444.** Зіставте прислівники і поєднання прийменника з іменником, які і пишуться, і звучать однаково. Подумайте, за допомогою яких запитань можна їх розрізнити.

Прислівники	Іменники з прийменниками
<i>ідуть у ногу сказав у вічі прикинув на око розмовляти без кінця</i>	<i>вдарився в ногу зазирнув у вічі пов'язка на око дорога без кінця</i>

- 445.** Прочитайте прислівники і зробіть висновок, як ще можуть творитися прислівники від іменників.

Бігом, кругом, гуртом, жужмом, повагом, підтюпцем, миттю, весною, рачки, пішки, верхи, жаль, шкода.

- 446.** Поясніть, у чому особливість написання двох прислівників, утворених від іменників: *на-гора*, *по-латині*. З'ясуйте значення цих слів.

1. Безсумнівно, разом пишуть прислівники, утворені від іменників, які або форми яких тепер самостійно не вживають.

2. Прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником відрізняються тим, що: а) іменники називають конкретні предмети, явища, а прислівники вказують на узагальнені обставини: б) між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити не можна.

3. Частину прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником, пишуть окремо.

4. Прислівники відповідають на питання *як?*, іменники з прийменниками відповідають на питання *що?* в різних відмінках.

5. Частина прислівників утворилася від іменників без префіксів.

447. Прочитайте речення і поясніть написання виділених прислівників та однозвучних сполучень прийменника з іменником.

1. Навкруги чорніло зоране поле, а **згори**, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво (*М. Коцюбинський*). 2. **З гори** і сани біжать, а **на гору** і віз не їде (*Нар. творчість*). 3. Тарас зайшов у ворота й подався до себе **нагору** (*О. Ільченко*). 4. Чижики звили собі гніздо на найвищій гілці... Їм здавалося, що там, **нагорі**, їм буде і безпечніше, і веселіше (*О. Іваненко*). 5. Ой **на горі** та й жінці жнуть, а попід горою, ярм-долиною, козаки йдуть (*Народна творчість*). 6. Вночі всі сплять, а **вдень** спішать робити (*В. Симоненко*). 7. **В день** такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (*В. Сосюра*).

448. Поясніть, який різний зміст вкладається в подані парами речення і як цей зміст залежить від написання слів.

1. Ми піднялися нагору. — Ми піднялися на гору. 2. Слон ходить по волі. — Слон ходить по волі. 3. Він подався надвір. — Він подався на двір.

449* Поміркуйте, який варіант написання правильний: перший, другий чи обидва. Чому?

1. З гори бігти набагато легше, ніж на гору. 2. Згори бігти набагато легше, ніж нагору.

450*. Запишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Прислівники підкресліть.

1. (З) гори вскач, а під гору хоч плач. 2. Хоч дивиться на людей (з) гори, та мало бачить. 3. Говори (до) гори, а гора горою. 4. Не дери ніс (до) гори, бо перечепишся і впадеш. 5. Велике дерево (по) волі росте. 6. Ходить (по) волі, як пес на приколі.

451. Прочитайте прислівники, які пишуть двома словами, і з'ясуйте їхнє значення. Запишіть їх.

Без відома, без ладу, без угаву, без упину, в гості, в далечі, в обріз, до відома, до вподоби, до ладу, до останку, до пуття, до рання, до речі, до решти, з дому, на бігу, на весну, на виплат, на гамуз, на диво, на жаль, на зло, на мить, на світанку, на скаку, на ходу, над силу, по змозі, по правді, по праву, по черзі, у височінь, уві сні, у вічі.

452. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

Ой пасла я корівоньки
Зрання до вечора,
Напасла ще й напоїла
Та й жену додому.
Напасла ще й напоїла
Та й жену додому,
Мені мати постелила —
Лягай спати, доню.
Ой спала я та й до рання
Та й ще хочу спати.
Мене мати рано будить —
Не хочу вставати.

453. До поданих прислівників доберіть дієслова. Словосполучення запишіть (наприклад: *спідлоба — глянув спідлоба*).

Спідлоба, спіднизу, знадвору, зсередини, безвісти, насилу, спросоння, спересердя, навшпиньках, нанівець, уцент, вголос.

454. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

1. Зроду рук своїх не має, а узорі вишиває. 2. Що росте догори коренем?
3. Повна піч паляниць, а посередині книш. 4. Вдень у небі гуляє, а ввечері за землю сідає. 5. Надворі горою, а в хаті водою. 6. Що іде без упину?

Відгадки: зорі й місяць, сніг, сонце, час, бурулька, мороз.

455. I. Прочитайте текст. Випишіть із нього прислівники, утворені від іменників.

Я йшов по воду. А в сусідньому дворі стоять санчата, на них сидить хлопчик. Перед ним — запряжений цибатий пес. Позаду стоїть ще один хлопчик — у рудому кожушку. Він свариться на цибатого:

— Тягни, Спритний, тягни.

А той ні з місця.

Хлопчик у синій куртці погецує на санчатах та покрикує на пса, а той не знає, що від нього хочуть.

— Гаразд, на піріжка, — та помани його.

Хлопчик у кожушку перейшов наперед, одломив шматок піріжка та й дав Спритному. Тому піріжок сподобався.

— Ну, як хочеш ще, то доганяй мене, — сказав кожушок і побіг.

Пес поволі-поволі піднатужився та й зрушив з місця санчата і побіг за кожушком, за смачним піріжком.

Коли я вже ніс воду, то на санчатах сидів кожушок, а той, у синій куртці, біг попереду, за ним гнався цибатий пес і тягнув санчата (*Д. Чердниченко*).

II. Розкажіть, як ви катаєтеся на санках узимку, яких пригод при цьому зазнали. Свою розповідь запишіть.

456. Прочитайте народну усмішку і поясніть написання однозвучних з прислівниками слів.

— Павлику, чому ти не даєш санок братикові? — питається мама.

— Як не даю? Завжди, як з'їду санками з гори, даю йому витягти на гору! — відповідає Павлик.

457. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти навпростець (говорити, діяти прямо, відверто); поспішай поволі (дій обачно); дивитися згори вниз (зверхньо ставитися до кого-небудь); як дурному з гори бігти (дуже просто, немудро); валити все до купи (змішувати щось різнорідне); пускати туман у вічі (навмисне заплутувати щось); іти назад (повертатися до старого); лазити рачки (пересуватися на руках і ногах).

§ 47.

Прислівники, утворені від числівників

458. Розгляньте приклади й зробіть висновки, за допомогою яких префіксів творяться прислівники від числівників і як вони пишуться.

Удвічі, утричі, вдвоє, вчетверо, удесятеро, уперше, вдруге, вп'яте, утрьох, уп'ятьох, усімох, водно, заодно, надвоє, натроє, нашестеро.

459. Розгляньте, як пишуть відчислівникові прислівники, утворені за допомогою префікса *по-*, і запам'ятайте їхнє трояке написання.

1. Поодинці, подвічі, потричі. 2. По одному, по двоє, по троє, по четверо і т. д. 3. По-перше, по-друге, по-третє і т. д.

460. Розгляньте приклади і поясніть, як відрізнити прислівники від однозвучних поєднань прийменника з числівником.

Прислівники	Числівники з прийменниками
<i>працювали утрьох склав удвоє розірвав начетверо</i>	<i>у трьох товаришів у двоє дверей на четверо коней</i>

1. Прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, звичайно пишуть разом.

2. Лише окремо пишуть прислівники типу *по одному*, *по двоє* та через дефіс — типу *по-перше*, *по-друге*.

3. У прислівниках між префіксом і наступною частиною ніякого слова вставити не можна, а між прийменником і числівником можна вставити означення (наприклад, *той*).

461. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники та однозвучні слова й поясніть їхній правопис.

1. Тільки твердо так трималось місто гордеє, уперте, раз одбилось, потім **вдруге**, потім **втретє**, ще й вчетверте (*Леся Українка*). 2. Заїхали спочатку в перше, а потім **у друге село**, **у третє** не встигли заїхати. 3. Вони **вдвох** хутенько піднялися на гору (*О. Десняк*). 4. Людина жартує **у двох** випадках: коли їй весело і коли їй сумно (*Л. Костенко*).

Ліна Костенко — українська письменниця-шістдесятниця, поетеса

462. I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з прислівниками (пишуть одним словом); 2) з поєднанням прийменника з числівником (пишуть двома словами).

Прибігли (в) трьох, розірвав (на) двоє, узяв (у) п'ятьох людей, збільшили (в) двоє, вліз (у) перше вікно, виріс (у) двічі, ступив (у) перше, (на) четверо днів, виходили (по)одинці.

II. З других букв перших слів прочитайте два останні слова з вислову російського історика В. Ключевського: “Добра людина не та, що вмiє робити добро, а та, що не вмiє...”.

463*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Був собі дід та баба... (У) двох собі на хуторі жили (*Т. Шевченко*).
2. От постукали і раз, і (в) друге, і (у) третє, і ввійшли старости (*Г. Квітка-Основ'яненко*).
3. Вітер рвучкий (на) троє, (на) четверо рвав нам вітрила (*Борис Тен*).
4. Переправлялись (по) троє маленьким човником (*О. Гончар*).
5. Вищі від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом (по) одинці (*С. Скляренко*).
6. (По) перше, син був хворий, а (по) друге, звiрився йому, гiрко жалуючись, що хоче дезертирувати (*О. Кобилянська*).
7. Марширували (по) двоє, (по) четверо, (по) вісім чоловік у шерензі (*З. Тулуб*).

- 464. I.** Запишіть словосполучення у три колонки залежно від того, як пишуть прислівники: 1) одним словом; 2) двома словами; 3) через дефіс.

Схвалили (в) цілому, ставляться (по) різному, узгодили (в) чотирьох, знати (на) пам'ять, трохи (по) старому, (по) всякому буває, (на) двоє розламав, охороняти (по) справжньому, (до) останку триматися, ступати (на) вшпиньках, учні йшли (по) двоє, вимести (до) чиста, видали (на) гора.

II. З других букв складіть закінчення вислову французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *“Треба багато вчитися, щоб...”*.

- 465.** Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Перериватися начетверо (надмірно працювати); душа розривається надвоє (когось охоплюють суперечливі почуття); у двох словах (коротко); надвоє баба ворожила; або вмере, або буде жива (говориться про щось непевне); слабий як учетверо мотуз (зовсім не слабкий); не раз і не двічі (часто, багаторазово); ладний тричі провалитися крізь землю (дуже незручно комусь).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVI. Використання готового сюжету

Той самий сюжет, ті самі факти можна по-різному бачити й по-різному описувати, тлумачити. В історії літератури відомі випадки, коли різні автори писали про ті самі події, про тих самих персонажів — і в кожного це виходило по-іншому і не менш цікаво.

Пригадайте відому вам народну казку про боротьбу героя з багатоголовим змієм і зіставте її з поданою переробкою. Що повторюється в переробці, а що змінено? Як від цього змінилася або стала чіткішою основна думка казки?

Альманах

Твір шістнадцятий (Михайликів)

ТРИГОЛОВИЙ ЗМІЙ

В одному царстві з'явився триголовий змій. Він знущався з людей, грабував їх, убивав. Життя через нього зробилося нестерпним.

Стали напитувати сміливців, хто б розправився з тим чудовиськом. Але охочих не було — сусід кивав на сусіда, брат — на брата: мовляв, хай він, а не я.

І от прочув про того змія наймолодший брат. Два старші мали його за несповна розуму. Але коли він осідлав коня, вони й собі зібралися в дорогу: якщо загине, то хоч коня додому заберуть.

Довго добиралися, доки нарешті в'їхали в дрімучий праліс. Дерев тут стояли такі, що й утрюх і вчотирюх не обійняти. А проте то тут, то там, де літав змій, їхні стовбури були потрощені на друзки.

Наймолодший брат зліз з коня й залишив його братам, а сам подався шукати змія. Минуло скількись там часу, повернувся він — закривавлений, але живий.

— Ну що? — питають брати.

— Та вбив. І посік. Ідїть закопайте, щоб не смердів. А я відпочину.

Пішли старші брати на бойовище, дивляться — аж моторошно їм збилося: дерева повалені, земля зорана, лежать порубані змієві голови: одна — натроє, друга — надвоє, а третя — ціла.

От ціла голова й обзивається:

— Складіть мої голови до купи й приставте до мого тулуба, то я покажу вам, де сховані мої скарби. Вони вдесятеро більші за царські.

Старші брати мерщій заходилися складати змієві голови та приставляти до тулуба. Змій ожив — і відразу кинувся на братів: роздер їх і проковтнув. Наймолодший брат, зморений, тим часом спав.

466. I. Прочитайте Михайликову казку, знайдіть у ній прислівники, утворені від числівників.

II. Спробуйте й ви переповісти якусь народну казку по-своєму. Свою казку запишіть.

§ 48.

Прислівники, утворені від
прислівників

Крім груп прислівників, названих раніше, є ще прислівники дуже давнього походження, які тепер сприймають як непохідні.

Серед них розрізняємо дві підгрупи:

- 1) питальні: *як, де, куди, звідки, коли, доки, поки*;
- 2) вказівні: *так, тут, там, скрізь, всюди, туди, сюди, звідти, звідси, тоді, тепер, завжди, доти, досі*.

Від них утворено багато похідних прислівників.

467. Простежте, з якими частинами прислівники пишуть разом, з якими — через дефіс, а коли — через два дефіси (зверніть увагу на наголоси в деяких похідних прислівниках). Сформулюйте правило.

1. Абиде, абікуди, абияк, деколи, деінде, кудись, звідкись, колись, **я**кось, ніде, ніколи, ніяк, анітрохи, анізвідки. 2. Хт**о**зна-як, хт**о**зна-коли, ка**з**на-де, ка**з**на-доки, б**у**дь-куди, б**у**дь-коли, як-не**б**удь, коли-не**б**удь. 3. Як-не-**я**к, де-не-**д**е, коли-не-ко**л**і, хоч-не-х**о**ч.

468. З'ясуйте, якого значення прислівникам надають префікси і як вони пишуться.

1. Забагато, задалеко, зарано, затихо. 2. Післязавтра, позавчора, позатопік. 3. Відколи, відтепер, відтоді. 4. Назавжди, назовсім; *але*: на завтра (на завтрашній день), на потім, на пізніше (на подальший час), на відмінно (на відмінну оцінку).

469. Дослідіть, коли *не* з прислівниками пишуть разом (тобто виступає префіксом), а коли — окремо (тобто є заперечною часткою).

Разом	Окремо
зроблено непогано так, це тривало недовго підніматися було неважко	зроблено зовсім не погано ні, це тривало не довго підніматися було не важко

1. Прислівники з частинами **аби-**, **де-**, **-сь**, **ні-**, **ані-** пишуть разом, з частинами **хтозна-**, **казна-**, **будь-**, **-небудь** пишуть через дефіс. Через два дефіси пишуть повторювані частини з часткою **не** посередині.

2. Префікс **за-** в прислівниках вказує на надмір якоїсь ознаки. Префікси з прислівниками пишуть звичайно разом. Окремо прийменники пишуть лише тоді, коли від них можна поставити питання до прислівника (*на коли?*, *на яку оцінку?*).

3. З прислівниками **не** пишуть разом, коли щось стверджується, і окремо, коли **не** виражає заперечення.

470. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть їхній правопис.

1. Що ж до від'їзду, то це буде теж незабаром — завтра чи післязавтра (Ю. Смолич). 2. Рушили, і марево знову задрижало попереду, як учора, як позавчора. 3. Сюди нізвідкіль не залетить вітрець і не сколихне гаряче повітря. 4. З темряви коли-не-коли подзвонює дзвоник, ніжно, мелодійно (З тв. О. Гончара). 5. Хтозна-відкіль незримі кроншнепи кудись летіли (М. Рильський). 6. Вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. 7. Дідові Овсієві не легко давалось зробити лад і спокій (З тв. М. Коцюбинського).

471. I. Запишіть словосполучення в дві колонки — з прислівниками: 1) написаними одним словом; 2) написаними через дефіс.

Плигає (казна) як, (ані) трохи не важко, (за) мало стараємося, узяв звідки (сь), люди їдуть (хтозна) куди, іду куди (небудь), звільнюся (після) завтра, писав (будь) як, знайдемо коли (небудь), виконав (аби) як, вивчив як (не) як.

II. З других букв перших слів складіть закінчення вислову перського поета XIII ст. Сааді: “Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш ...”

472* Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не) сподівано випав глибокий сніг (О. Копиленко). 2. Заметіль сліпила очі, і (не) важко було збитися з дороги (Б. Харчук). 3. Лежить в полях блакитний сніг і (не) помітно тане (М. Рильський). 4. (Не) далеко від лісу, але далеченько від нас зірвався заєць (О. Копиленко). 5. (Не) легко вгадує і око не сліпе, чим вийдуть у житті такі чи інші діти (М. Рильський). 6. Слова (не) по-буденному звучали (П. Тичина). 7. Де (не) де у вікнах світло янтаріє (В. Сосюра).

473. I. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Недаремно, незабаром, невгамовно, невибагливе, невиразно, невідкладно, ненавмисно, несито, неширо.

Синоніми: невпинно, безупинно; скромно; спішно, негайно, нагально, терміново, зараз же; обов'язково, конче, доконечно; нестримно, зажерливо; немарно, недаром; нечітко, розпливчасто; удавано, фальшиво, неприродно, облудно, лицемірно; нехотячи; скоро.

II. З п'ятьма прислівниками з префіксом *не-* складіть словосполучення й запишіть їх.

474. Утворіть по три прислівники з частинами *аби-* (пишуть разом), *хтозна-*, *будь-*, *-небудь* (пишуть через дефіс) і введіть їх у речення.

475. I. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Зранку повітря аж фаркотить від сонця. Воно блищить на розстелених полотнах снігів. Вогко посвічуються голі гілки дерев. Де-не-де на них іще тремтить краплинами осілий за ніч іній. Починає капати з дахів. Спершу потроху зблискують летючі водяні кришталіки, згодом усе частіше, веселіше, ніби кожна крапля намагається прискорити прихід весни.

Отут під кущами сніг розтанув лише зверху, а збоку, від самої стежки, опав донизу, й на зрізі замету можна простежити, скільки хурделиць віяло на нього. Шар снігу внизу найгрубіший — отже, ця хурделиця віяла найдовше, намела найбільше. Потім чорна смужка пилу й кіптяви — отже, стояла гарна погода, не віяло й не мело...

Спускаєшся донизу, йдеш по снігу, глибоко вгрузаєш. Сліди мерехтять великими зернинами чистого снігу, а спідсподу набрякають водою. Отак ідеш і відчуваєш, як від того змокрілого снігу, пригрітого сонцем, підіймається вгору пронизливий холодок...

У посадці, де ростуть акація, клен і граб, снігу найвище. Він тут пухкий, розсипчастий і якимось аж по-іншому пахне. Обіч посадки видно на снігу чорне цятковиння граків. Підходиш до них усе ближче й ближче, а вони й не думають злітати. Дивно, й чому вони такі хоробрі? Й чому посуваються по снігу колом, а посередині, перевалюючись із крила на крило, важко суне великий чорний грак? (За Є. Гуцалом).

II. Пригляньтесь, який вигляд має сніг у різних місцях, і опишіть його. Не обминіть і слідів на снігу, і стеблин, що де-не-де виглядають із-під нього.

476. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Будь що буде (виражає рішучість у здійсненні чогось); якось-то воно буде (все влаштується); не даром хліб їсти (приносити користь); ненадовго стане (недовго хтось витримає таке навантаження); один від одного недалеко відбіг (обидва однакові); несповна розуму (розумово обмежений); ні туди ні сюди (нікуди); а там хоч не розвидняйся (байдуже).

§ 49.

Складні і складені прислівники

Частина прислівників утворилася складанням основ. Якщо такі прислівники пишуть разом або через дефіс, то їх прийнято називати **складними**, а якщо їхні частини пишуть окремо, то їх називають **складеними**.

477. Прочитайте прислівники, з'ясуйте, від яких словосполучень вони утворені. Зробіть висновок, як звичайно пишуть такі прислівники.

Босоніж, врізнобіч, ліворуч, праворуч, водночас, повсякчас, споконвіку, насамперед, нашвидкуруч, чимскоріш, чимдалі, чимдуж, чимраз, якраз.

Виятки: тим часом, все одно, все рівно.

478. З'ясуйте, як утворилися подані прислівники: 1) змінні чи незмінні слова повторюються; 2) в одній чи в різних формах (відмінках) ці частини стоять. Зробіть висновок про їхній правопис. Запам'ятайте написання цих прислівників.

Рано-вранці, ледве-ледве, далеко-далеко, давним-давно, зроду-віку, по-вік-віків, врешті-решт, тишком-нишком, с'як-так, часто-густо, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо.

479. З'ясуйте, як утворилися подані прислівники: 1) змінні чи незмінні частини мови повторюються; 2) в одній чи в різних формах (відмінках) ці частини стоять. Зробіть висновок про їх правопис. Запам'ятайте написання цих прислівників.

1. Віч-на-віч, пліч-о-пліч, всього-на-всього, будь-що-будь; з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю, не сьогодні-завтра; *але:* з усіх усюд.

2. Кінець кінцем, одним одно, час від часу, раз за разом, раз у раз, день при дні, з дня на день, день у день, рік у рік, хвилинка в хвилину, нога в ногу, з боку на бік, з роду в рід, з кінця в кінець, один на один, один в один, сам на сам, сам самотою.

1. Складні прислівники, утворені від підрядних словосполучень, звичайно пишуть одним словом.

2. Якщо прислівник утворений повторенням незмінних слів з однаковим чи протилежним значенням, то їх пишуть через дефіс.

3. Якщо прислівник утворений повторенням змінних слів, то:
а) частини, що стоять в одній формі (відмінку), пишуть через дефіс; б) частини, що стоять у різних формах (відмінках), пишуть окремо.

480. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть їхній правопис.

1. У порожніх ластів'їних гніздах тихо-тихо (*Є. Гуцало*). 2. Високо-високо під небом вечірнім пролітали величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч (*М. Коцюбинський*). 3. Рано-пораненьку ясне сонечко сходило (*П. Тичина*). 4. Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки (*Панас Мирний*). 5. Я, наче саме щастя, хапаю чоботи, нашвидкуруч навстоячки намотую онучі і через хвилину стаю козаком-завзятцем (*М. Стельмах*). 6. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 7. Все одно, що б не сталось, ми не розлучимось (*Леся Українка*).

481. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники та випишіть їх.

Рано-вранці, тільки-но забринить світанок у вікні, я вже на ногах. Нашвидкуруч готую сніданок — картопля в кожушку, часник, окрасць хліба з молоком, — і вже в степу. Я — єгер, охороняю заповідні угіддя від браконьєрів, стежу за порядком, а взимку допомагаю, чим можу, птахам і звірам. Ось і зараз, наприклад, у рюкзаку за спиною в мене — добрий пуд “мішанки”: вівса з ячменем. Я розсипаю її шаром з долоню завгрубшки у затишку за копицями сіна або ж на відкритих ділянках степу, які продуває вітер. Тут годуються плече до плеча зайці й сірі куріпки, часом навідуються косулі (*В. Севастьянов*).

482. I. Запишіть прислівники в три колонки залежно від написання: 1) одним словом; 2) через дефіс; 3) двома чи кількома словами.

З/нічев'я, не/само/хіть, кінець/кінцем, все/одно, їжакувато/гостро, видимо/невидимо, в/основному, з/боку/на/бік, у/мить, стиха/помаленьку, раз/у/раз, в/цілому, стук/грюк, сяс/так, рік/у/рік, на/швидку/рuch.

II. У кожному прислівнику підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитайте закінчення прислів'я: “Без праці...”.

483. Запишіть речення під диктовку. Написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляються, виправте і з'ясуйте їх.

1. Тихо-тихо зазвучав голос, дедалі все дужчаючи та піднімаючись угору (*Панас Мирний*). 2. Пожовкли стерні на полях, і гине слід по журавлях генген в далечині (*Б. Лепкий*). 3. У неділю вранці-рано поле крилося туманом. 4. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (*З тв. Т. Шевченка*). 5. Раз у раз дорогу загороджував бурелом (*О. Гончар*). 6. В маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше (*М. Коцюбинський*). 7. Після вагань та церемоній учасники вечора кінець кінцем розсідаються (*О. Гончар*).

Садиба-музей Панаса Мирного, м. Полтава

484*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Мокрий, де (не) де подовбаний снарядами асфальт тьмяно вилискує крізь туманний степ. 2. Козаков щодуху мчав (у) низ по шосе в червоній пожежній машині. 3. Черниш не міг стримати себе, щоб раз (у) раз не виглядати за насип. 4. Бійці один (по) одному безшумно прослизали в чорну вирву тилових дверей. 5. Фронтвик щодня зустрічається зі смертю віч (на) віч (*З тв. О. Гончара*).

485. Запишіть усі прислівники, що пишуть через два дефіси (їх має бути не менше восьми).

486. Наприклад, прислівник *натщесерце* утворений від словосполучення *на тоще серце* (тобто: *на порожню середину*); *мабуть* — від *має бути*. Спробуйте самостійно пояснити, від яких словосполучень утворено прислівники *обабіч*, *врізнобіч*, *праворуч*, *обіруч*, *нашвидкуруч*, *босоніж*, *одночас*.

487. Прочитайте речення й поясніть різницю в значенні й написанні прислівників *мимохіть* і *мимохідь*.

1. Важкі повіки мимохіть спустились на вічі (*М. Коцюбинський*). 2. Мимохідь заглянувши в кузов, Марина зачерпнула звідти зерна (*О. Гончар*). 3. Рахую перші вільні травні не мимохідь, а мимохіть (*М. Доленго*).

488. I. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Хоч і запізно вчора ліг спати, прокинувся ще вдосвіта. Настрій — святковий, піднесений! Ще б пак: перший день Нового року! До нього я підготувався заздалегідь — сходив до лісу, одшукав у гущавині кучеряву сосонку. І ось вона, прикрашена паперовими цяцьками, лісовими горішками та цукерками, красується біля покуття. Неподалік і кубельце з пахучого сіна, а на ньому горщик з кутею.

Злажу з печі, хутенько вмиваюсь і, зодягнувши празникового костюмчика, сідаю біля вікна...

Крізь рідкі ласиці, які нагадують візерунчате мереживо, що їх порозмалював на вікнах морозець, крадеться досвіток. Мені добре видно припорошені інесм дерева в садку. Стрункі талії яблунь та груш обперезані житніми перевеслами. Їх ми вчора з татом попідв'язували, щоб щедро вродила цього року садовина. Цей звичай існує в Україні здавна.

Нараз бачу, як нашою вуличкою повільно рухається чиясь постать. Припадаю до шибки і впізнаю діда Тараса. Спираючись на ліщинову карлючку, він неквапом прошкує до хати. Вже здалеку бачу, що сьогодні дідусь у добромум гуморі. Онде гілочку обдивився — певно, цікавиться, скільки нав'язалось бруньок на антонівці, потім глянув крізь штахетину на вулики. Бджоли для нього — особлива радість. Про що б не балакав, а неодмінно згадає Божу комашку *(За В. Скуратівським)*.

II. На уроці мовлення поділіться з однокласниками тим, як ви готувалися до зустрічі Нового року, як провели цей святковий день, про що мріяли.

489. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Завжди учень (так І. Франко назвав збірку своїх поезій, трохи змінивши вислів давньоримського поета Марціала: “Хороша людина — завжди учень”).
2. Краще бути першим на селі, ніж другим у Римі (сказав римський полководець Цезар, проїжджаючи через якесь убоге альпійське містечко).
3. Не можна двічі увійти в ту саму річку (так давньогрецький філософ Геракліт висловився про постійну мінливість світу).

§ 50.

Написання *и* та *і* в кінці прислівників

490. Простежте, яку букву — *и* чи *і* — пишуть у кінці прислівників після *з*, *к*, *х*, і сформулюйте правило.

Навкруги, трохи, верхи, поки, пішки, рачки, цапки, самотужки, пошепки, наввипередки, заввишки, напонамацки, настільки, звідки (*але*: звідкіля, звідкіля), по-товариськи, по-українськи.

491. Простежте, коли після шиплячих *ч* і *ж* в кінці прислівників пишуть *и*, а коли — *і*. Сформулюйте правило.

1. По-заячи, по-вовчи, по-ведмежи; лежачи, стоячи, нехотячи. 2. Двічі, тричі, удвічі, потричі, вночі, поночі, позаочі, насторожі.

492. Порівняйте написання *и* та *і* в кінці інших прислівників та в кінці однозвучних іменників з прийменниками і зробіть висновок.

Іменники з прийменниками	Прислівники
<i>з гори — у гори</i>	<i>згори — угори</i>
<i>до купи — у купі</i>	<i>докупи — укупи</i>
<i>з середини — у середині</i>	<i>зсередини — усередині</i>
<i>в осені, без вісті, по частині</i>	<i>восени, безвісти, почасти</i>

1. У кінці прислівників після *з*, *к*, *х* пишуть букву *и*.

2. Після *ч* і *ж* букву *и* пишуть лише в кінці прислівників типу *по-вовчи* та прислівників з суфіксом *-ачи* (які походять від дієприслівників). У решті випадків у кінці прислівників після *ч* і *ж* пишуть букву *і*.

3. У кінці інших прислівників букви **и** та **і** пишуть так само, як у подібних відмінкових формах іменників, за винятком **восени, безвісти, почасти**.

493. Прочитайте речення, знайдіть прислівники й поясніть написання *и* та *і* в кінці їх.

1. Вітер безвісти листя односить (*С. Васильченко*). 2. Тричі крига замерзала, тричі розтавала; тричі наймичку у Київ Катря проводжала. 3. Один собі навік-віки в снігу заночую (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво (*М. Коцюбинський*). 5. Раптом пісня чудова геть-геть навкруги залунала. 6. Двічі на рік пишні квіти та не процвітають; в житті літа найкращії двічі не бувають (*З тв. Лесі Українки*).

494*. Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Восен.. і курчата курми будуть. 2. Відходить лихо пішк.., а приїздить верх.. . 3. Лихо до нас бігом біжить, а від нас навкарачк.. лізе. 4. Двіч.. з неправдою не пройдеш. 5. Вноч.. всі коти чорні, а корови сірі.

495. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть прислівники і поясніть написання *и* та *і* в кінці їх. Загадки перепишіть.

1. Вночі спить на землі, а вранці тікає. 2. Що за верхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 3. Які ноги заввишки, такий ніс завдовжки, хату на хаті має, жабам рахунок знає. 4. Двічі родиться, а раз умирає. 5. Кругленьке, маленьке, впаде згори — не дзенькне, а тільки підскочить.

Відгадки: лелека, м'яч, окуляри, роса, птах.

496. З'ясуйте значення поданих прислівників. Якими дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами їх можна замінити?

Навивпередки, навперегонки, навпомацки, навпрошки, навпрямки, навлежачки, навсидячки, навстоячки, навприсядки, навшпиньки, навколішки, навкарачки, наввимашки.

497. I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з буквою *і* в кінці; 2) з буквою *и* в кінці.

Опівноч.., позаоч.., осик.., спалах.., клавіш.., по-двіч.., трох.., свіч.., навкруг.., звідк.., лиж.., вноч.., сидяч.. (*дієприслівник*), насторож.. .

II. З других букв складіть другу частину вислову давньогрецького філософа Платона: "Добрий початок — ...".

498. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Навпростець, навпередони, нашвидку, охоче, горілиць, крадькома, навколо.

Синоніми: наввипередки, навпрошки, навкруги, навзнак, навзнаки, навпрямки, залюбки, похапки, покрадьки, потайки.

499. I. Прочитайте уривок, випишіть з нього прислівники.

В бору снігу мало. То там то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлим до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття...

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олесь: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підшвами в Олесь ворухилося коріння... (Григор Тютюнник).

С. Світославський. Зимовий пейзаж. Садиба художника

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

500. Прочитайте народну усмішку й поясніть її зміст.

— Ну як, Микольцю, не був дядькові й тітці тягарем?

— Зовсім ні, мамо. Навпаки, коли я прийшов до них, то тітка сказала: “Ще тільки тебе бракувало!”

501. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти навпрошки (говорити, діяти прямо); дістати нагінки (бути вилаяним); сісти верхи (підпорядкувати когось собі); гратися навпереваги (змагатися, щоб здобути перемогу); ще чорти навкулачки не б'ються (дуже рано); не раз і не двічі (часто); тричі відміряти, раз відрізати (добре продумати свої дії).

§ 51.

Підсумкове повторення теми “Прислівник”

502. Розкажіть про прислівник як частину мови за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3-5 власних прикладів.

I. Прислівник як частина мови.

1. Визначення прислівника: *поспішно, удвоє, тут, тоді, тому...*

2. Прислівник як член речення: *поволі посуватися, варто, по-моєму, дорога праворуч...*

3. Походження прислівників: *там, взимку, тихо, втрюх, по-нашому...*

4. Написання прислівників: *навсібіч, де-не-де, день у день...*

5. Наголос у прислівниках: *ширкий — шйроко, ніколи — ніколи...*

II. Розряди прислівників за значенням.

1. Прислівники способу дії: *так, тихо, по-новому...*

2. Прислівники міри і ступеня: *багато, трохи, утрьох...*

3. Прислівники місця: *там, внизу, додому...*

4. Прислівники часу: *коли, учора, досі...*
5. Прислівники причини: *тому, зопалу...*
6. Прислівники мети: *навмисно, наперекір...*

III. Творення і правопис прислівників.

1. Правопис відприкметникових прислівників на *-о, -е*: *старанний — старанно, незрівнянний — незрівнянно, шалений — шалено...*
2. Творення ступенів, порівняння прислівників: *коротше, ближче, краще...*
3. Правопис префіксальних відприкметникових прислівників: *віддавна, попросту, по-простому, в цілому...*
4. Правопис відіменникових прислівників: *навесні, вранці, без відома...*
5. Правопис відчислівникових прислівників: *учетверте, потричі, по одному, по-перше...*
6. Розрізнення прислівників і однозвучних поєднань прикметників, іменників, числівників з прийменниками: *по-новому і по новому мосту, вдень і в день такий, вдруге і в друге вікно...*
7. Правопис відприслівникових прислівників: *абикуди, будь-куди, коли-не-коли...*
8. Правопис прислівників, утворених складанням основ: *нашвидкуруч, врешті-решт, віч-на-віч, кінець кінцем...*
9. Вживання *не і ні* з прислівниками: *неважко і не важко, ніде і ніде...*
10. Правопис *и та і* в кінці прислівників: *навкруги, по-вовчи, нехотячи, тричі, насторожі...*

503. З поданих речень випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прислівника” (наприклад: *так — 101, тихо — 121*).

1. Так тихо, так сонно кругом (*В. Сосюра*). 2. День був погожий, поосінньому променистий (*З. Тулуб*). 3. Голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну (*Леся Українка*). 4. Опинившись надворі, він бігцем кинувся до будинку приїжджих (*О. Гончар*). 5. Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсередини (*І. Франко*). 6. Вп’ятьох одній корові зривали лободу (*А. Малишко*).

504. I. Випишіть слова і словосполучення в чотири колонки залежно від того, якого походження прислівники: 1) від прикметників; 2) від іменників; 3) від числівників; 4) від прислівників.

Як-не-як, був удома, особисто, удосвіта, окремо, грав абияк, начисто, вчетверо, занадто, звечора, вже пізно, іще коли-небудь, передчасно, ішов по-військовому, ділю надвоє, деінде, зісподу.

II. З других букв складіть закінчення вислову американського діяча XVIII ст. Томаса Пейна: “Якщо ти двічі подумаєш, перш ніж один раз скажеш, ти...”.

505. Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишуть через дефіс.

1. По-новому, по-українському (по-українськи), по-своєму (але: потиху, помалу). 2. По-латині, на-гора. 3. По-перше, по-друге (але: подвічі, потричі; по одному, по двоє). 4. Хтозна-де, казна-коли, будь-як, де-небудь (але: абияк). 5. Довго-довго, тяжко-важко, видимо-невидимо. 6. Як-не-як, будь-що-будь, пліч-о-пліч, з давніх-давен.

506. Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишуть двома і більше словами.

1. В цілому, в основному. 2. Без угаву, без упину, до вподоби, на гамуз, на жаль. 3. По одному, по двоє, по троє. 4. На завтра, на потім, на відмінно. 5. Кінець кінцем, раз у раз, день у день, сам на сам.

507. Доберіть до поданих прислівників синоніми з довідки і запишіть їх поряд. Провопис прислівників поясніть.

Байдуже, зовсім, наодинці, нарешті, погано, часом.

Синоніми: інколи, зрештою, сяк-так, сам на сам, коли-не-коли, все одно, віч-на-віч, вряди-годи, врешті-решт, іноді, однаково, недобре, кінець кінцем, час від часу, цілком, геть-чисто, зрідка, абияк, як-небудь.

508. I. Запишіть прислівники (разом з іншими словами) в три колонки залежно від їхнього написання: 1) одним словом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

З/усіх/усюд, по/людському, в/ногу йти, звідки/небудь, оче/видно, вийшов з/дому, по/тричі, тишком/нишком, у/голос, знав хтозна/коли, з/кінця/в/кінець, сам/на/сам, по/просто, зневажливо/погірдно, стирав раз/по/раз, спід/лоба, тим/часом, віч/на/віч.

II. З других букв перших слів складіть три слова, якими кінчається вислів голландського філософа XVII ст. Баруха Спінози: “Знаючи свої вади, ми бачимо, ...”.

509. I. Слова і вислови запишіть у три колонки залежно від того, як пишуть частини, розділені рисою: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

У нас по/просто, зменшив у/двоє, у/трьох селах, поговорили по/просто, оживає степ у/день, сніг падає з/гори, брів по/твоєму сліду, не сьогодні/завтра, змагаємося по/дружньому, перебігає по/осінньому полю, по/перше, зжовкле по/осінньому листя, збігає з/гори тої, знане з давніх/давен, заглянув у/двоє дверей, радились у/трьох, хай буде по/твоєму.

II. З других букв складіть закінчення вислову В. Сухомлинського: “Треба тонко відчувати три речі: ...”.

510*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Колос повний (до) землі гнеться, а пустий (у) гору пнеться. 2. Всяк розумний (по) своєму: один (с) першу, а другий (по) тім. 3. (З) верху гарно та тихо, а (в) середині ворухиться лихо. 4. Вовк (по) вовчому і думає. 5. І (по) заячому сліду (ін) коли знаходять ведмедя. 6. Сяк (так) (на) вскосяк, аби не (по) людському. 7. Не (що) дня брехня, (де) коли й правда.

511. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть їхній правопис.

Колись давним-давно звірі заходилися будувати міст. На нараді кожен з них подавав свої пропозиції.

Заєць сказав:

— По-моєму, міст треба будувати з хмизу: по-перше, його легше зробити, а по-друге — дешевше обійдеться.

— Ні, — заперечив ведмідь, — якщо вже будувати, то обов'язково зі сторічних дубів, щоб міст був міцний і не треба було його раз по раз ремонтувати.

— Дозвольте, колеги! — встряв у розмову осел. — З чого міст будувати, — це ми опісля вирішимо. Насамперед треба розв'язати принципове питання: як його будувати — вздовж чи впоперек річки?

512. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники й выпишіть їх.

Доки звечоріло, Михайлик і з лука настрілявся, й з мушкета, й конем наїздився досхочу... Спершу хлопці стріляли: змагалися, хто краще влучить, а потім прийшли запорожці з ближнього куреня, привели коней і почали показувати школярам усяке козацьке штукарство; як на бігу сприсати коневі під черево, висіти вниз головою, вдаючи мертвого; стрибати в сідло, коли кінь мчить учвал, ставати йому на спину, лягати навznak, перекидатися...

Хлопці наввипередки тислися до коней, — очі їм горіли, мов у вовченят: оце-то була козацька справа!..

Та вже смеркало, запорожці пішли з двору. Школярі повечеряли й стали вкладатися спати на подвір'ї. Хто хазяйновитіший, мостив постіль із сіна, що його призапасив та заховав у шкільній повітці; інші лягали просто на голій землі, поклавши під голову якесь лахміття або й кулак — по-козацьки (М. Пригара).

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVII. Художній опис місцевості

Описувати місцевість слід у певній послідовності. Якщо ми розглядаємо краєвид з нерухомої позиції, то спочатку описуємо ближні об'єкти, потім — дальші та нарешті — найдальші. І погляд переводимо послідовно в одному напрямку — наприклад, зліва направо. Якщо ж ми рухаємося — йдемо чи їдемо в транспорті, то й місцевість описуємо в тій послідовності, як вона пропливає перед нашими очима.

Розгляньте наступні два тексти й простежте, у якій послідовності з'являються образи у вашій уяві, коли ви читаете ці тексти.

513. Прочитайте уважно вірш, з'ясуйте його основну думку. Придивіться, як поет передає свої почуття, які слова й вислови вживає. Напишіть власний твір “Моя рідна земля — Україна”.

Коли мене питають: “Любиш ріки,
річки, і річечки, і потічки?” —
Відмовчуюсь: вони в мені навіки,
а для мого народу на віки...
Коли мене запитують: “Народу
чи зможеш прислужитись, як і де?” —
Мовчу: на ясні зорі, тихі води
хай випадкове слово не впаде...
Коли мене питають: “Любиш землю,
степи, озера, яблуні в саду?” —
Я знов мовчу: від них не відокремлю
себе й тоді, як в землю перейду...
Коли мене питають: “Рідну мову
чи зміг би поміняти на чужу?” —
Моя дружина сину колискову
співає тихо... Краще не скажу...
Коли мене питають: “Україну
чи зможеш ти забути на чужині?” —
Кричу: “Кладіть отут у домовину
живим!.. Однаковісінько мені...”

В. Підпалий

Альманах

Твір сімнадцятий (Андрійків)

СХОДЖЕННЯ НА ГОВЕРЛУ

Звичайно, Говерла не Джомолунгма і навіть не Монблан. Вона набагато нижча. Але, мабуть, саме тому не відлякує, а приваблює. Я мріяв коли-небудь усе-таки побувати на цій найвищій в Україні вершині. І ось торік така нагода трапилася.

Знизу Говерла не виглядає надто високою. Звідси здається, що на неї буде легко піднятися. Можна бігцем, наввипередки. І справді, абияк закинувши рюкзак за спину, перші сотні метрів ідеш бадьоро, впевнено. Але скоро починаєш відчувати, що лямки рюкзака дедалі сильніше в'їдаються в плечі, ноги важчають. Спочатку згинаєшся вдвоє, а потім — утворюєш.

Найважче даються останні півкілометра. До вершини зовсім близько, а ноги вже не несуть. Хоч повзи рачки. Присідаєш навпочіпки, щоб трохи перепочити. Здається, ідеш хтозна-як довго, а того кінця все немає.

Аж ось врешті-решт вершина. Найтяжче позаду. Ми вдвох з татом стоїмо на Говерлі, розглядаємося довкола. Яка краса несласанна! Наче застигли велетенські хвилі, розкинулися перед нами Карпатські гори. А далеч ген-ген яка навкруги! Обрію не видно. Ніколи не забуду цієї картини.

514. Прочитайте Андрійкову розповідь. Випишіть з неї всі прислівники. Розгляньте фотоілюстрацію, розкажіть якщо не про Говерлу, то про Карадаг, чи Світязь, чи Дніпро, чи щось інше знаменне, що привернуло вашу увагу. Свою розповідь запишіть.

МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ І ВИГУК

§ 52.

Загальне поняття
про службові частини мови

Іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник — це повнозначні частини мови. Вони відповідають на певні питання й виступають членами речення.

Службові частини мови на жодне питання не відповідають і самі по собі не є членами речення. У реченні вони обов'язково виступають разом з повнозначними частинами мови.

Наприклад, у реченні: ***Хай** я загину, та **хай** сяє мило **над** людьми сонцем правда **і** надія!* (*Леся Українка*) — слова *я* (хто?), *загину* (що зроблю?), *сяє* (що робить?), *мило* (як?), *людьми* (ким?), *сонцем* (як?), *правда* (що?), *надія* (що?) — це повнозначні частини мови. А слова *хай*, *та*, *над*, *і* — службові: **хай** — це частка, вона вказує лише на можливість певної дії, але самої дії не називає; **та**, **і** — сполучники, перший поєднує два прості речення, другий — два однорідні члени речення; **над** — прийменник, вжитий при іменникові.

В українській мові є три службові частини мови: прийменник, сполучник і частка.

515. Перепишіть прислів'я, підкресліть службові частини мови.

1. Друзі пізнаються в біді.
2. З добрим дружись, а лихих стережись.
3. Для приятеля нового не цурайся старого.
4. Дружний табун і вовків не боїться.
5. Ліпше з розумним у біді, ніж з дурним у добрі.
6. Мудрим ніхто не вродився, а навчився.
7. Без науки і постола не сплетеш.

516. Прочитайте вірш. Знайдіть у тексті службові слова і поясніть їхню роль у побудові речень.

Трунком волі Вітчизни захмелений,
Стану першим я в нашім строю
І скривавлений стяг наш прострелений
Піднесу в переможнім бою.

І хоч стрій наш уже здесяткований,
І зникає в диму небозвід,

Жовто-синій, у крові оновлений,
Донесу я до рідних воріт.

Вище, вище у славі овіяний
Стяг, освячений жертвами Крут!
Уперед же, наш стрій нестріляний!
Уперед на останній редут!

П. Косенко

517. Перепишіть речення, вставляючи відповідно до змісту пропущені службові частини мови.

1. Щире, високе небо ... підмалюєш квачем. Квіти часто нам говорять втричі більше, ... слова. 2. Як хороше радіти ... причини, коли ... місто сутінь опадає. 3. І миті жодної ... можна повернути, ... заново по-іншому прожити. 4. Люди різні ... нас бувають: симпатичні, гарні і чудні (*З тв. В. Симоненка*).

Слова для вставок: ніж, без, на, не (двічі), щоб, серед.

518. I. Прочитайте текст. Випишіть з нього лише ті речення, у яких немає службових слів. Чи багато таких речень?

...Про красу ж Землі, Природи, а отже, й Душі людської ми повинні думати, дбати, культивувати її та всіляко прищеплювати.

Красива, гарна, чесна душа — це красиві думки, за якими — красиві діла, це роботящість, повага до всього — живого і мертвого, малого й великого.

Люди з красивими душами не здатні на підлість і мізерію, вони міряють життя великою мірою, за добро платять сторицею.

Краса потрібна нам, як повітря. Людина без краси, без любові — убога. І як би вона не клялася в найщиріших і найліпших своїх почуваннях, скільки б не твердила про якусь всезагальну любов — то пусте. Любов завше конкретна. І починається вона з малого, в міру пізнання людиною світу, розростаючись до нечуваних розмірів. Але й тоді в основі її лежить оте первинне чуття. Воно — як збудник, мов атомна крихітка, що живить і рухає могутню машину... (*М. Олійник*).

II. Підготуйтеся до дискусії на тему “*Душевна краса і любов до людей*”.

519. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Хоч до рани клади (дуже тихий, податливий); не в тім'я битий (розумний, тямущий); і в голову собі не брати (не думати, не здогадуватися); без керма і без вітрил (без мети); поставити з ніг на голову (перекрутити, неправильно викласти щось); а кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ (комусь байдужі докори); гратися в ката і мишки (хитрувати).

ПРИЙМЕННИК

§ 53.

Прийменник як службова частина мови

Прийменники позначають різні відношення між явищами та предметами.

Наприклад, у словосполученнях *їхати до села*, *їхати від села*, *їхати через село*, *їхати повз село* різні відношення між тими самими дією та предметом передають за допомогою різних прийменників. І саме завдяки їм поєднання тих самих слів кожного разу дістає інше значення.

Прийменники входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Прийменники не змінюються.

520. Розгляньте таблицю й схарактеризуйте прийменник як службову частину мови.

Характеристика прийменника

Цифровий код	За походженням	З яким відмінком вжито	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	непохідний	—	одним словом
2	похідний	Р.	двома і більше словами
3		Д.	через дефіс
4		Зн.	
5		Ор.	
6		М.	

521. У реальній дійсності відношення між явищами бувають просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міри, міжпредметні тощо. Розгляньте приклади й зробіть висновок, на які відношення можуть вказувати прийменники.

Вітер зі сходу, прийшов до школи, сів під деревом, за дня, о першій годині, перед світанком, скривився від болю, помилився через неуважність, кошти на ремонт, пішов по воду, від щирого серця, ставитися з розумінням, до останньої краплі, ключ від дверей, будинок без вікон.

522. Знайдіть прийменники й визначте, від яких частин мови вони можуть походити.

З-за лісу, понад хмари; край шляху, протягом тижня; завдяки допомозі, незважаючи на холод; поблизу ставу, обабіч річки, напередодні свята.

523. Випишіть у подану таблицю лише прийменники, залежно від того, з яким відмінком їх вжито, і зробіть відповідні висновки.

З родовим	З давальним	Зі знахідним	З орудним	З місцевим

З лісу, з десяток, з сином, у нас, у хату, у хаті, за Івана Мазепи, за Дніпро, за садом, на всіх, на повітрі, над хмари, над селом, під Новий рік, під дубом, між люди, між куцями, по коліна, по дорогах, без вагань, до нас, крізь бурю, через день, при батьках, всупереч прогнозам, наперекір долі.

524. Розглянувши попередні приклади, визначте, при яких частинах мови вживаються прийменники.

1. Прийменники можуть вказувати на відношення просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міжпредметні.

2. Прийменники походять від прийменників, іменників, дієслів, прислівників.

3. Прийменники вживаються з п'ятьма відмінками (крім називного й кличного). Деякі прийменники можуть вживатися з трьома відмінками, а деякі лише з одним. Найменше є прийменників, які вживаються з давальним відмінком.

4. Прийменники вживаються при іменниках та займенниках.

525. I. Випишіть словосполучення в дві колонки: 1) з непохідними прийменниками; 2) з похідними.

Здибався з другом, присів коло мене, поклав у шухляду, уболіває за справу, росте навпроти школи, збори наприкінці літа, зрубав при корені, держав про запас, виглянув з-за рогу.

II. З других букв перших слів складіть початок прислів'я: "... , добре й буде".

526. I. Випишіть у колонки окремо словосполучення, у яких прийменники вжито: 1) з родовим відмінком; 2) зі знахідним; 3) з орудним; 4) з місцевим.

Трапилось у травні, виріс над морем, став біля порога, лишився без грошей, обіч дороги, експеримент у лабораторії, надіятися на випадок, ішов з батьком, виглянув з вікна, росте на горі, агітація за кандидатів, абстрагуймося від частковостей.

II. З перших букв перших слів складіть закінчення прислів'я: "Не кидай...".

527*. Перепишіть прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку.

1. Коли хліб на (віз), то нема біди в (дорога). 2. Без (праця) не проживеш. 3. Хочеш їсти калачі, не сиди на (піч). 4. Як є охота, то і під (гора) потягне, а як нема, то і з (гора) не зрушить. 5. З (ремесло) дружити — в (життя) не тужити.

528. Перепишіть прислів'я, вставляючи відповідно до змісту пропущені прийменники.

1. Скільки ... мед не говори, ... роті солодко не буде. 2. ... ласкаве слово не кидайся, а ... грубе не гнівайся. 3. Слово ... слова — зложиться мова. 4. Де слова ... ділом розходяться, там непорядки водяться. 5. Як випустиш ... свого язика, то ... чужому не вдержиш. 6. Нема казки ... правди. 7. Наука ... ліс не веде, а ... лісу виводить.

Слова для вставок: без, від (двічі), до, з (двічі), в, за, зі, на (двічі), про, у.

529. Розгляньте приклади і з'ясуйте, які різні відношення позначають вжиті тут прийменники. До кожного прикладу доберіть дієслово.

У будинку. У будинок. З будинку. Від будинку. До будинку. Перед будинком. За будинком. За будинок. Під будинком. Під будинок. На будинку. На будинок. Над будинком. Через будинок. При будинку. Довкола будинку.

530. Прочитайте речення й визначте, які з виділених слів прийменники, а які — прислівники. Як їх розрізняють?

1. Сніг та й сніг **навколо** ліг (*М. Рильський*). 2. Забіліли сніги **навколо** Києва, загуляли хуртовини (*О. Довженко*). 3. Було ухвалено йти **назустріч** Хмельницькому (*Н. Рибак*). 4. **Назустріч** здійсалося місто в бронзі і золоті дерев. 5. **Напередодні** шлюбу з'їхалися в аул сусіди (*З тв. З. Туглуб*). 6. **Напередодні** всю ніч падав сніг (*О. Донченко*).

531. Випишіть прийменники разом з іменниками, яких вони стосуються, і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прийменника” (наприклад: *над горою — 151*).

1. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 2. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає. 3. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину. 4. Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть. 5. Встаєш із-за моря, з-за туману, слухняна рожева зоре! (*З тв. Т. Шевченка*).

532. 1. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменників з іменниками та займенниками, визначте їхній відмінок.

Любка позачиняла вікна й двері, але, коли Івашко пустив голуба додолу, він не повибивав шибок. Він схилився на один бік, похнюпив голову й застиг...

Івашко заклопотано супив брови й заходив то з одного боку, то з другого і все придивлявся до крил.

— Перебите крило, — суворо, нарешті, сказав він. — Бач, як тягає. Те нічого, добре лежить, а це он по землі волочиться...

— А може, не перебите, а тільки так, забив, або що? Га?

— Та може...

А голуб був чудесний. Не якийсь собі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівненько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір'їн на хвості та на крилах лишилися чорні, як у чорнило на палець умочені. Ой, недешевий був голуб та недешевий! Голівка ж яка: малесенька, витончена, не кругла, а довгастенька! А дзьобик: це ж не дзьобик, а пшеничне зернятко, ніжне, рожеве, тупеньке. Шийка горда, не довга й не коротка, спи-

на ввігнута, хвіст трубою, і пір'їн у ньому дець не менше тридцяти шести. А крила ж, видко, такі легкі та сильні, що, як пушинку, тіло носять.

Івашкові не терпілося хоч на хвилинку взяти голуба в руки й порахувати пір'я в хвості та на крилах. Але ж голуб їв та їв, не спочиваючи...
(В. Винниченко).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть і ви якогось птаха чи тварину так докладно і в певній послідовності, як це зробив письменник.

533. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Впадати в очі (бути помітним); стояти перед очима (постійно з'являтися в уяві); на очах (дуже швидко, помітно); взяти в розум (усвідомити, зрозуміти); вбити собі в голову (вперто триматися якихось думок); битися наче птах у клітці (жити в тяжких умовах); з-під землі дістане (будь-що досягне свого).

§ 54.

Деякі особливості вживання прийменників

534. I. Визначте, з якими відмінками вживають прийменник *по*.

Їздять по дорогах, плывуть по Дніпру, не спав по ночах, видно по очах; черговий по школі, пішов по воду, і по цей день.

II. Як ще інакше можна висловити зміст перших трьох словосполучень?

535. Пригадайте правила чергування *у* — *в* й уважно розгляньте приклади. Зробіть висновок про вживання варіантів прийменників *у* та *в*.

Були в школі — був у школі. Ластівка в небі — яструб у небі. Острів в океані — острів у морі. Тихо в кімнаті. — Сонце зайшло, у кімнаті посутеніло. Зайшов у воду — зайшла у воду. Концерт у філармонії — концерти в філармонії.

536. Прочитайте вголос приклади й спробуйте сформулювати правила вживання варіантів прийменників *з*, *із*, *зі*.

1. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину (*Т. Шевченко*). 2. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, із зорями (*М. Коцюбинський*). 3. Із заходу насувають темно-сині хмари (*П. Колесник*). 4. А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле (*Народна творчість*). 5. А ми ж не раз із ним ходили по кислиці (*В. Сосюра*). 6. Зі школи на майдан вивалила дівтора (*А. Головка*). 7. Маруся поруч зі мною сидить і слухає (*Марко Вовчок*).

1. Прийменник **по** вживають з місцевим та знахідним відмінками. Проте місце й час краще позначати орудним відмінком без прийменника.

2. Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому паузу слід сприймати як приголосний. Перед **в** та **ф** вживають **у**, щоб уникнути збігу подібних звуків.

3. Звичайно вживають варіант **з**. Варіанти **із**, **зі** вживають тоді, коли треба уникнути немилозвучного збігу приголосних.

537. Прочитайте речення. Визначте, з яким відмінком вживають займенник *по*. Спробуйте замінити його іншим прийменником або іменником без прийменника.

1. З тобою, обнявшись, ходили ми по братніх стежках (*П. Тичина*).
2. Наші батьки вільними козаками по Дніпру жили (*Марко Вовчок*).
3. Зелениють по садочку черешні та вишні (*Т. Шевченко*).
4. По дорозі до хати дядько зірвав кілька квіточок (*М. Коцюбинський*).
5. Крутилась тарілочка по крутій горі.
6. Пішов Дідок у ліс по дрова (*З тв. Л. Глібов*).
7. По хатах починають світити світло (*А. Головка*).

538. Прочитайте вірш уголос. Про що тут мовиться? Випишіть з нього іменники з прийменниками.

Чехи відродили Прагу знімчену,
 Відродив Ізраїль мертву мову —
 Дивний розквіт мов, колись пригнічених!
 Возродись і ти у ріднім слові,
 Пий з криниць Шевченкових, Франкових,
 Празникуй, як соловейко в щebetі!
 Щоб в чужому слові не зостатися,
 Щоб народ свій не збіднив на себе ти,
 Не збіднив себе на рідну націю.

В. Василяшко

539*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. За вітром слава полетіла по всіх (усюди) і (кутки), — по (байраки) і по (садки), далеко — аж за синє море (*Л. Глібов*).
2. По (хвилі блакитні) пливе човен прудко (*Леся Українка*).
3. По (горобці) з гармат не стріляють.
4. Біда не спить, а по (люди) ходить (*Народна творчість*).

540. I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленим варіантом прийменника *в*; 2) зі вставленим варіантом прийменника *у*.

Щодня ... роботі, озимина ... полі, риба ... воді, багаж ... автобусі, обвал ... горах, ураган ... океані, ніде ... світі, зсипав ... засік, ураган ... пустелі, іскра ... попелі, міст ... майбутнє, був ... театрі, йдуть ... інститут, ударив ... дзвін, виступала ... філармонії.

 II. З перших букв перших слів складіть закінчення прислів'я: “*На те голова, ...*”.

541. Перепишіть речення, добираючи з дужок варіант прийменника.

1. Сонце гріє, вітер віє (з, із, зі) поля на долину.
2. І блідий місяць на ту пору де-де (з, із, зі) хмари виглядав (*З тв. Т. Шевченка*).
3. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, неначе (з, із, зі) кришталю.
4. Уже скотилось

(з, із, зі) неба сонце — заглянув місяць у моє віконце (*З тв. Лесі Українки*). 5. Став перед нами острів (з, із, зі) моря. 6. З-під сосен, як (з, із, зі) вікон, виднілись далекі і близькі гори. 7. Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься (з, із, зі) свого затишку (*З тв. М. Коцюбинського*).

542. Прочитайте речення і поясніть, якого значення надають прийменники *з, із* словам, при яких вони стоять.

1. Щось із місяць ішла баталія (*Панас Мирний*). 2. Разів із шість Рябка водою одливали (*П. Гулак-Артемівський*). 3. Проїшовши відсіль гонів з двоє, побачили, що ось лежав у бур'яні Бровко (*І. Котляревський*).

543. Прочитайте словосполучення на позначення часу і запам'ятайте, як вони творяться. За цими зразками складіть свої словосполучення й уведіть їх у речення.

О першій годині, за п'ять хвилин друга, десять хвилин на третю, п'ятнадцять хвилин по сьомій, близько десятої години, об одинадцятій годині шістнадцять хвилин.

544. I. Перепишіть словосполучення, замінюючи прийменники синонімами, що в дужках. Використайте всі можливі варіанти.

Стою при вікні (біля, коло, поблизу). Тополі коло дороги (край, біля, обіч, понад). Поля круг села (навколо, довкола). Приїхав у Київ (до). По тих словах (після). З того часу (від).

II. З трьома словосполученнями складіть речення.

545. Прочитайте словосполучення й поясніть, яке значення мають подані парами вислови.

1. Пішов по воду. Поплив за водою. 2. Просунув крізь паркан. Перекинув через паркан. 3. Працюю за тебе. Говорю про тебе. 4. Відповідав на уроці української мови. Відповідав українською мовою. 5. Працюю вісім годин. О восьмій годині.

546*. Перепишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. Не бери заліза (до рук, в руки), поки на нього не плюнеш. 2. Гарно тому жити, хто не має (за чим, про що) тужити. 3. Золота клітка — (для пташки, за пташку) неволя. 4. Пішов вовк (за вовною, по вовну) та й сам остався стриженим. 5. І каші не хочу, і (за водою, по воду) не піду. 6. (До, для) твердого дерева треба доброї сокири. 7. Всяк (за, про) правду трубить, та не всяк ту правду любить.

- 547.** Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прийменники й поясніть особливості їхнього вживання.

Батьки поїхали з дому, а Данилко не пішов до школи. Раптом — телефонний дзвінок. Данилко по голосу впізнав свою вчительку.

- Чому сьогодні Данилко пропустив уроки?
- Він захворів.
- А хто розмовляє зі мною?
- Мій тато...

- 548.** Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них прийменники та усно схарактеризуйте їх.

1. Два брати у воду дивляться, а довіку не зійдуться. 2. Летить орличка по синьому небі, крила розпустила, все сонце закрила. 3. Через тебе я бив себе, через себе я бив тебе; убив тебе, а кров моя тече. 4. Всіх годує, напуває, а про неї не кожен дбає. 5. З-за лісу, з-за пралісу золота діжа сходить.

Відгадки: комар, береги річки, земля, хмара, сонце.

- 549.** Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прийменники і поясніть особливості їхнього вживання.

По той бік гора, по сей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря.
Ой то ж не зоря — дівчина моя
З новенькими відерцями
По водицю йшла.

И. Бокшай. *В Карпатах*

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVIII. Художній опис предмета

Опис предмета може бути науковий і художній.

У науковому описі вказується, що це за предмет, з чого він виготовлений, з яких частин складається, яка його форма, розмір, колір тощо, для чого він призначений.

У художньому описі передається загальне враження від предмета, звертається увага на ті його особливості, які впадають в око, так чи інакше виражається особисте ставлення до нього.

У наступних двох текстах маємо справу з художнім описом. Прочитайте тексти й проаналізуйте, які деталі в описуваних предметах привернули увагу авторів, а які залишилися поза їхньою увагою.

550. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменників з іменниками і поясніть вживання варіантів прийменників *у, в* та *з, із*.

Від сторони ріки здіймалося капище** Перуна. Сам ідол стояв високо між чотирма різьбленими стовпами під наметом-крівлею, а його золота голова з очима з самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, наче бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян. Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв** з сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояли два молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі ціпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертівний мед або вино. Малі отроки** у білих одежах стояли поряд і пильнували коробок з ладаном**, ялівцем, віночки запашного зілля, голубів у клітках та двох ягнят.

Серед капища перед наметом на стовпах держали два парубки чорного, мов галка, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом (Ю. Опільський).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план розповіді, незвичні слова та вислови запишіть.

Альманах

Твір вісімнадцятий (Марійчин)

РУШНИКИ

Зайдіть в українську хату і ви побачите над вікнами, над дверима, над фотографіями, на образах на покуті вишиті рушники. Узори на них — то давні забуті символи, давні, може, ще з трипільських часів письма. Наприклад, ромб із крапкою посередині — засіяна нива, квітка — світове дерево від неба до землі, людська фігурка з піднятими догори руками — знак берегині, прадавньої богині хатнього затишку.

Рушники виконували колись магічну роль: заступали шлях нещастю в оселю, охороняли людину й те, що їй найдорожче, від злих сил. Народжувалася дитина — її загортали в рушник. Лежав хліб на столі — його накривали рушником. На рушникові подавали хліб-сіль дорогим гостям. Домовину в могилу опускали на рушниках.

Найбільше дій, пов'язаних із рушником, можна ще й тепер побачити на весіллі. Рушники подають і беруть, коли відбувається сватання, рушниками пов'язують молодих, ними прикрашають гільце на дівич-вечорі, на рушник стають, беручи шлюб.

551. Прочитайте Марійчину розповідь. Розгляньте старі вишиті рушники у музеї або у вашому домі, розпитайте про тих, хто їх вишивав, і про те, що на них зображено та коли й для чого їх використовували. Усі ці відомості запишіть.

§ 55.

Написання прийменників

Прийменники пишуть одним словом, через дефіс та двома й більше словами.

552. Проаналізуйте, з яких частин складаються подані прийменники, і зробіть висновок, як звичайно пишуть прийменники, складені з двох і більше частин.

Поза хатами, побіля Дніпра, поміж людьми, задля справедливості, навпроти школи, упродовж місяця, напередодні свята, внаслідок дощів.

553. Дослідіть, коли складні прийменники пишуть через дефіс.

З-за пагорба, із-за куща, з-під води, із-під землі, з-поза хмар, з-поміж знайомих, один з-поперед одного, з-посеред учнів.

554. З'ясуйте, як пишуть прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками. Запам'ятайте їхнє написання

Під час грози, в силу обставин, з боку друзів, за допомогою телескопа, залежно від умов, згідно з наказом, відповідно до плану, незважаючи на холод.

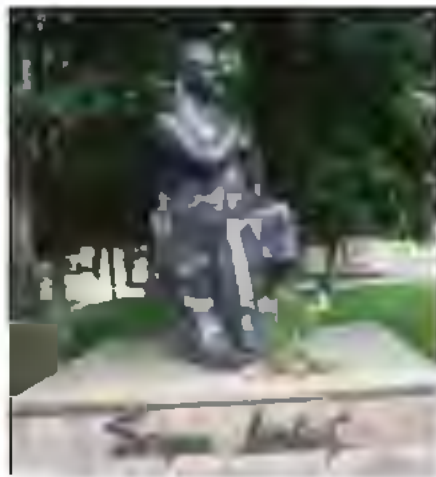
1. Прийменники, складені з двох і більше частин, звичайно пишуть одним словом.

2. Через дефіс пишуть складні прийменники, утворені за допомогою прийменників *з, із*.

3. Прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками, пишуть двома і більше словами.

555. Прочитайте речення, знайдіть у них прийменники і поясніть їхнє написання.

1. *Із-за лісу, з-за туману місяць випливає (Т. Шевченко).* 2. *З-над річки живе пісня голосна (М. Рильський).* 3. *Тихо, легко, нечутно і неартифо з-поза морів висувається вечір (Б. Лепкий).* 4. *Посеред двору горять багаття (О. Гончар).* 5. *Попід стіною сутілки дерев'яні лави (А. Шум).* 6. *Незважаючи на винятково важкий засушливий рік, серед спаленого сонцем степу, на гарному, пологішому горбі понад берегом майбутнього моря він добудувє вже нове село (О. Довженко).*

Пам'ятник В. Лепкому, м. Березани, Тернопільська обл.

556. Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у ньому прийменники й поясніть їхнє значення та написання.

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пипається над водою
Червона калитва.
Пипається калитионька.
Явір молодіє,
А кругом їх верболази
И лози зеленіють.
Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться клячаточка
Поміж осиков.

Т. Шевченко

557. I. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) ті, у яких прийменники пишуть одним словом; 2) ті, у яких прийменники пишуть через дефіс.

Спуститися (а) над хмар, один (а) перед одного, садять (по) над яром, впріс (по) серед поля, ливе (а) попід гаю, один (а) поміж усіх, об'єднати-ся (за) ради справи, яскравий (по) над міру, зружитися (а) під брів, ятаки (а) за лісу.

II. З перших букв перших слів складіть початок прислів'я: "... м'якша від чужої подушки".

558* Паралішіть речення, розкриваючи дужки.

1. Поля (по) під небом простились безкрайні (*Б. Грінченко*). 2. Дівчина в рожевому намісті дивиться на сонце (з) під руки (*М. Гурник*). 3. (Під) час жнив раптом різко похолодало. 4. (Не) зважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень (*П. Печуй-Левицький*). 5. (Із) за гаю літнє сонце впливає (*С. Олійник*).

559. I Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменника з іменником та займенником, прийменники підкресліть.

Через два тижні новообрантї гетьман Сулима повів Запорозьке Військо до Кодава...

На землі впаля темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним хвіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно

стогнав і ревів спересердя на кинуту упоперек його шляху перепону¹, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не віддаючи про похід Сулим, і тільки вартівні чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотом.

Без гомону, без галасу. то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближались козаки до окопів з боку Дніпра і з боку баграку...

Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і біглися завзято, але ще завятіше билися козаки. Схоро у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися в башти по стінах, і велике полум'я освітіло криваву боротьбу братніх народів, що не зміли порозумітися й жити у згоді (А. Кащенко).

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляються, виправте і з'ясуйте їх.

560. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти вроарія з чимось (суперечити чомусь); гурят попава з-під ніг (члесь ставовище стало хвистком); поставити поза законом (позбавити кого-небудь прав громадянства); по верхах стрибати (зняти щось поверхово); стріляти з гармат по горобцях (докладати багато зайвих зусиль); з-під стоячого підешву випоре (дуже хитрий, спритний).

§ 56. Розрізнення прийменників і префіксів

Прийменники з наступними словами вимопляють так само пороздільно, як і префікси: *на зустріч з однокласниками* — *вийшла назустріч*; *заглянула в останнє вікно* — *оглянулася востаннє*; *по осінньому полю* — *холодно по-осінньому*. Але прийменники завжди пишуться окремо, а префікс — разом або через дефіс.

¹ Мався на увазі Козацький загін на Дніпрі.

561. Простежте, як вимовляють і як пишуть прийменники *зі, наді, піді, переді, уві*.
Поруч зі мною, високо наді мною, внизу піді мною, далеко переді мною, присяглося уві сні.
562. Дослідіть, як можна відрізнити поєднання прийменника з іменником від однозвучного прислівника.
Зїхав з (похилої) *гори* — упав *згори*; прийшов *на* (до) *зустріч* — вибів *назустріч*; перевернувся *на* (правий) *бік* — відхилився його *набік*; у (великій) *купі* *листя* — *ли* *росли* *вкупі*.
563. Дослідіть, як можна відрізнити поєднання прийменника з прикметником, займенником або числівником від однозвучного прислівника.
По (чому?) *давньому* *стїду* — *усе* *їде* (як?) *по-давньому*. *По* (чому?) *вашому* *шляху*, *зробити* (як?) *по-вашому*. *У* (чому?) *чотирьох* *стінах* — *присягали* (як?) *учотирьох*.

-
1. Прийменники *зі, наді, піді, переді, уві* пишуть окремо від слів, при яких стоять, хоч вимовляють пероздільно з ними.
  2. Між прийменником та іменником можна вставити означення, між частинями прислівника означення вставити не можна.
  3. Прислівник відповідає на питання *як?*, а прикметники, займенники, числівники разом з іменниками, до яких вони відносяться, — на питання *по чому? в чому?* і т.д.

564. Прочитайте словосполучення, знайдіть у них однозвучні прийменники й префікси і поясніть їхнє написання.
1. Провалля в горі — хмари вгорі.
  2. Стежкою з горі — посипалося згорі.
  3. Зиркнув з-під шапки — зиркнув спідлоба.
  4. Видалось уві сні — тихо увійшов.
  5. По нашому розумінню — сталося по-нашому.
  6. По літньому степу — по-літньому тепло.
  7. У трьох кімнатах — поверталися втрьох.
565. Запишіть речення під диктовку. Написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх. Прийменники підкресліть.
1. Мріють крізь хмаря зорі вгорі (В. Симоненко).
  2. Між сірими скелями стоїть на висині стара церква з трьома банями (І. Печуй-Левицький).
  3. З гір, із далеких лісів ривуть в долину вітри, шарпавиться з кінця в кінець (П. Колесник).
  4. Назустріч котяться широкі, як море, степи (О. Гончар).
  5. Я сидів край вікна та дивився надвір (П. Грабовський).
  6. По дворі

почали мигітати ченці молоді (*Марко Вовчок*). 7. Дослідли до ночі, то про мене почувите й надворі (*І. Печуй-Левицький*)

566*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (В) дома і стіни допомагають. 2. Гора тому, в коті нема порядку (в) дому. 3. Чоловік (у) домі голова, а жінка — душа. 4. Скільки (в) гостях не бути, а (до) дому вертатись треба. 5. Не пізно (до) дому свого й (а) пізночі. 6. (По) одежі стрічають, а (по) розуму проводжають. 7. Добрий баранчик, та (по) вовчому вис.

567. | Запишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, як пишуть частини, що в дужках: 1) окремо (прийменники); 2) разом (префікси).

Звузив (у) двоє, кликав (уві) сні, діставати (в) чотирьох, люди (а) людсьми, з'явся (в) гору, (у) день народження, килив (у) друге відро, ішов (на) помадрал, поїхав (до) дому, книжка (переді) мною, (а) малку працрой, було це (в) осени, гукнув (по) батькові.

II. З других букв перших слів складіть закінчення вислову російського мислителя XVIII ст. О. Радищева: *"Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити..."*

568. Доповніть речення, добираючи з дужок потрібні слова або словосполучення. Свій вибір поясніть.

1. Ми подалися вдвох ... Ми подалися в двоєх ... (різних напрямках, на річку). 2. Кожен ішов по-своєму ... Кожен ішов по своєму ... (до мети, маршруту). 3. Хлопці повернули вбік ... Хлопці повернули в бік ... (лісу, із дороги).

569. I. Прочитайте уривок, випишіть з нього окремо прийменники з іменниками та прислівники, утворені поєднанням прийменника з різними частинами мови.

Іноді той човен сниться Орчиківі. Ніби пливе не по воді, а по снігах, погойдуючись на заметах; потім по квітучому дугу пливе, а поміж травою не метелички пурхають, а ливни й сазани пастають, і стільки ж їх багато! Сниться, що пливе човен лісом, поміж лозою, і а-під днища гадюки розповзаються полохливо, сороки вискакують, рятуючи свої довгі хвости. Ось човен уже по ріллі пливе, а рілля ж та чорна, масна, пливати по ній важко, ой важко, хоч бери та руками помагай. Орчик і справді вві сні пробук гребти руками й прокидається. А що спершу не в силі забути недавній сон, то все ще адасться, ніби він не в ліжку лежить, а в човні, і той човен посувається по хаті — біля скрині, біля столу, біля ослонів...

Є в Орчиків спо́мни — як пливли коти́сь посеред ночі з батьком. Поки́нь тоді причаї́лась на околиці́, прохоло́дна в темна́. Батько́ взяв із собою́ ліхтар, і Орчик, сидячи́ попереду́, освітлюва́в доро́гу (Є. Гуцало).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план, випишіть і запам'ятайте важливі слова, вислови, речення. Доповніть свій переказ описом човна.

570. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Й уві́ сві не побачити (й увизити собі не можна); бачити́ наскрізь (добре знати чи́сь наміри); по гарячому́ сліду́ (слідом за подією); по свого́му лі́зку простяга́ти ніжки́ (дія відповідно до своїх можливостей); усяк по-сво́му тра-тити́ розум (кожен на свій лад чинить щось нерозумне); відкрито́ гляну́ти у вічі́ (відчувати себе невинним перед кимось); а́вестися на́нівець (втратити значення, силу).

СПОЛУЧНИК

§ 57.

Сполучник як службова частина мови

Сполучники поєднують однорідні члени та частини складного речення.

Наприклад, у реченні: *Ще те не вродилося гострес залізо, щоб ним правду й волю самодур зарізає (І. Франко)* — сполучник *щоб* прислугує підрядне речення до головного, а сполучник *й* поєднує два однорідні члени речення.

За значенням сполучники бувають:

- а) сурядні — з'єднують рівноправні слова і рівноправні частини речень: 1. *Батько й мати.* 2. *Сонце встало, і земля зраділа;*
 б) підрядні — прислугують підрядне речення до головного: 1. *Працюємо, щоб мати.* 2. *Не жатимеш, якщо не посієш.*

Сполучники до складу членів речення не входять і самі члени речення не виступають. Сполучники не змінюються.

571. Розгляньте таблицю і схарактеризуйте сполучник як службову частину мови.

Характеристики сполучника

Цифровий код	За значенням	За способом вживання	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	сурядний	однорідний	одним словом
2	підрядний	повторюваний	кількома словами
3		парний	
4			

572. Розгляньте приклади й визначте, які сурядні сполучники вказують: 1) на сукупність явищ; 2) на протиставлення, виключення або порівняння явищ; 3) на взаємовиключення або чергування явищ.

1. Єднальні сполучники (*і(ї), та, ні ... ні, не тільки ... а й, як ... так і*): *сонце й місяць; ні дощ, ні холод, ні вітер; як хлопці, так і дівчата.*

2. Протиставні сполучники (*а, але, та, проте, зате, однак*): *не білий, а чорний; осінній, але теплий; одне зацвіло, а друге зія 'яло; поволи, проте впеанено.*

3. Розділові сполучники (*або, чи, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то*): *я або ти; то дощ, то сніг; не то горить, не то погасло.*

573. Дослідіть, чи сполучник *та* має однакове значення в обох висловах.

1. Сонце світить та гріє. 2. Місяць світить, та не гріє.

574. Дослідіть, які відношення між частинами складного речення можуть виражати підрядні сполучники (причини, мети, умови, порівняння тощо).

1. *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко).* 2. *Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну! (В. Сосюра).* 3. *Якщо людина розважлива, добра серцем, тоді вона довкола себе сіє добро і любов (Р. Іванченко).* 4. *Все розтрачено, розгублено, бо воно було людьми не шановано, не люблено (Олександр Олесь).* 5. *Долиною повплась річечка, навчя хто кинув нову сипю стрічку на зелену траву (М. Коцюбинський).* 6. *Я босоніж іду, щоб землі дорогої тепло, наче струмись п'який, прямо в серце до мене текло (Л. Забашта).*

575. Розгляньте приклади і зробіть висновки, які сполучники за способом вживання одиничні (вжиті один раз між двома частинами речення), які — повторювані (вжиті два і більше разів підряд), а які — парні (складаються з двох частин, які ставлять перед двома частинами речення).

1. Одиничні сполучники: *брат і сестра; добрий, а не злий; сніг або дощ; темно, бо ніч.*

2. Повторювані сполучники: *і день, і ніч; і земля, і вода, і повітря; то спалахув, то гасне; ні сонце, ні місяць, ні зорі.*

3. Парні сполучники: *не тільки батьки, а й діти; як навесні, так і влітку; хоч малий, та кмітливий; якщо не я, то хто.*

1. Єдиальні сполучники (*і, та* в значенні *і, ні ... ні* та ін.) вказують на сукупність явищ; протиставні (*а, але, та* в значенні *але, проте, зате, все ж*) — на протиставлення, виключення або порівняння; розділові (*або, чи* та ін.) — на взаємовиключення або чергування явищ.

2. Сполучник *та* залежно від контексту може означати *і* або *але*.

3. Підрядні сполучники виражають відношення причини, мети, умови, порівняння тощо.

4. Одиничні сполучники вживають лише один раз між двома словами чи частинами складного речення; повторювані — повторюють два або більше разів підряд; парні — вживають двома частинами при двох різних одпорідних членах або частинах складного речення.

576. Прочитайте речення, знайдіть у них сполучники та схарактеризуйте їх за значенням та способом вживання.

1. Всі ми з глини, але людські серця з воску й міді. 2. Давоми грають, бо моя воскресла душа. 3. І день, і вік однаково минають. 4. Важка вода, та від води ще важче небо (З *та*. Б.-І. Актомича). 5. Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. 6. А поет усе то грає, то щось пише на папері (З *та*. Лесі Українки). 7. Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминути (В. Симоненко).

- 577.** У реченнях одиничний еднальний сполучник замінійте різними сполучниками (повторюваним еднальним і ... і, парними еднальними як ... так і, не тільки ... а й, протиставним а (не), розділовими або, чи, або ... або, якщо не ... то) і простежте, як від цього змінюються відтінки значення речення.

1. У Карпати поїдемо поїдемо і автобусом. 2. Подвір'я прибиратимемо сьогодні і завтра. 3. Падає й тане сніг.

- 578.** Перепишіть прислів'я, вставляючи потрібні сполучники. Сполучники підкресліть.

1 ... дихнуть усі люди, ... вітер буде. 2. Краще солом'яна згада, ... золота звада. 3. З добрим дружись, ... лихих стережись. 4. Блі свій свого, ... чужий боявся. 5. Не бери дурного в голову, ... важкого в руки. 6. Не кидай каміння в небо, ... собі голову розіб'єш. 7. Не важко в борги впасти, ... важко з них виплати. 8. Довірай, ... перевірай. 9. ... пав, ... пропав — двічі не випрати.

Слов для вставок: щоб, ніж, бо, коли...то, чи...чи, а, але.

- 579.** У прислів'ях визначте підмети й присудки, знайдіть сполучники і скажіть, однорідні члени чи частини складного речення вони з'єднують.

1. Краща правда в болоті, як неправда в золоті. 2. З неправдою світ пройдеш, та вязад не вернешся. 3. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 4. Правда і в огні не горить, і в воді не тоне. 5. Правду кожний хвалить, та не кожний її любить. 6. Не шукай правди в інших, якщо в тебе її нема. 7. Краще гірка правда, ніж солодка брехня.

- 580.** Прочитайте виразно давню козацьку пісню, знайдіть у ній сполучники і повністю схарактеризуйте їх.

Ой на горі вогонь горить,
А в долині возак лежить.
Що в головах ворон криче,
А в ніженьках коник плаче.
“Біжи, коню, дорогою.
Степовою, широкою,
Щоб татари не піймали,
Сіделечка не забрали.
Як приблизив під ворота,
Стукив-грюкни біля плота.
Вийде батько — розсідлає,
А матінка розпитає:
“Ой коню мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?”
“Не плач, мати, не журися,

Та якъ твій сив оженився:
Та взяв собі паняночку —
В чвстім полі земляночку”.

581. Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх.

1. Така я велика, що й кінця не маю. лежу собі тихо, нікого не чіпаю; тільки мені добрі люди і день, і ніч топчуть груди. 2. Стукотить, гуркотить, мов сто коней біжить. 3. Прийшов хтось та взяв щось; бігти за ним — не знаю за ким. бо пішов туди — не знаю куди. 4. Без дров, без огня, а світить і гріє щодня. 5. Приїхав гість та й став на поміст, розпустив коні по всій облозі.

Відгадки: вітер, грім, сонце, місяць та зорі, дорога.

582. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ні з того ні з сього (безпричинно); ні холодно ні жарко (байдуже); кидати то в жар, то в холод (викликати в когось спільне хвилювання, збудження); тією чи іншою мірою (частково, трохи); мов з неба впав (нічого не знаю); перебувати між небом і землею (бути в неввизначеному становищі); не рада коза на торг, та й ведуть (щось діється проти чужої волі).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XIX. Запис оповідей про минувшину

Умови життя постійно змінюються: одні речі, звичаї тощо відходять у минуле, інші — з'являються. Зараз нам важко уявити, як жили папці діди й прадіди сто і більше років тому. Але старі люди дещо з того пам'ятають, про щось їм розповідали їхні дідуся й бабусі. І ми повинні знати, хто ми і чий ми пащадки. Тож, щоб усе це не забулося, не пропало, такі розповіді про минуле треба записувати.

Записувати слід так, як розповідають старі люди, не змінюючи нічого, навіть окремих слів. Що не зовсім ясно, перепитусмо — й свої питання теж записусмо. Такі записи варто робити в окремому зошиті й зберігати його, щоб потім передати своїм пащадкам.

Прочитайте наступні два свідчення про давні часи й докладніше розпитайте своїх дідуся і бабусь про далеке й не таке далеке минуле, яке вони ще пам'ятають, та запишіть їхні оповіді.

583. Прочитайте уривок. Випишіть із нього сполучники: спочатку сурядні, потім підрядні.

Посеред вигону, взявшись за руки, дівчата водили “Кривого танця”. Він і справді відповідав своїй назві — петляв, явивався, наче крутий лісовий струмочок.

— Чому танець явивавється кривим? — питаюсь у дідуса.

Він узяв мене за руку, підвів ближче до гурту.

— Паваа походить від того, — прошепотів ми вухо, — що він і справді кривий. Бач, як поплутався, що в кінця не видно. Якщо вірити переказові, цей танець а'явився дуже давно, коли на нашій землі нападати татари. Батьки привчали дітей остерігатися ворогів, заплутуючи свої сліди, аби по них чужинці не потрапили в село...

Доки дідусь розповідав мені про “Кривого танця”, той і закінчився. Далі йшла “Подоляночка”. Старші дівчата зробили велике коло. Всередині нього виникло ще одне, але трохи менше. Його утворили середутьші юнки.

— А де ваша подоляночка? — запитав хтось із дівчат.

— Ось вона! — почулося зусібів.

Посеред кола справді а'явилася дівчинка. Вся вона була прикрашена квітами та молодими вербовими галузками (В. Скуратівський).

II. Розпитайте старих людей, які танці вони танцювали в молоді літа. Їхню розповідь запишіть.

Альманах

Твір дев'ятинадцятий (Михайликів)

НАРОДНА ПІСНЯ

Я десь прочитав, що записано понад двісті тисяч українських народних пісень. А скільки їх забулося! Тож коли ми з татом і мамой були в гостях у своїх родичів і там співали багато пісень, я записав одну з них. Як мені здається, дуже давно. Принаймні тепер такої не співають. Ось вона.

Нема льоду, нема льоду, нема в переходу;
Коли тобі любя, мила — бреди й через воду!
Перебрів він дві річеньки в половинку ставу.
— Не вводь мене, козаченьку, в велику славу!
— Он сама ж ти, дівчинонько, себе в славу вводити,
Що пізненько, не раненько із вулиці ходити.
— Он як мені, козаченьку, та й равін ходити,
Як візьмеш ти за рученьку — не хочеш пустати!

584. Прочитайте записану Михайликом народну пісню. Попитайте в старих людей, може, й вам пощастить записати одну чи більше українських народних пісень — давніх чи теперішніх.

§ 58.

Деякі особливості вживання сполучників

585. Розгляньте приклади й пригадайте правила чергування *і* — *й*. Спираючись на це, зробіть висновок про вживання варіантів сполучника *і* та *й*.

1. Сонце *й* місяць. Місяць *і* сонце. 2. Літо *й* зима — *і* року нема. 3. Ялина *й* сосна. Сосна *і* ялина.

586. Розгляньте речення і зробіть висновок, як можуть вживатися одиничні й повторювані сполучники. Як при цьому треба ставити коми?

1. Горі *і* доли, ліся *й* степи, річка *й* проярки — все, все стелиться вам під ноги (М. Сиротюк). 2. Законя вод, вітрів, *і* хмар, *і* світла одірплись вам

у ті далекі дні (В. Сосюра). 3. Вечір гаптував небеса і золотом, і сріблом, і янтарем (М. Стельмах). 4. Летять, плывуть і сурмлять ув імлі повнокі, їй жовті, їй сназпері птиці у рідні гніада (А. Малишко). 5. А човен колихається їй колихається, вихлоплює з пожмакованих хвиль то плескіт, то зітхання, то влекіт, то гнів (М. Стельмах).

Володимир Сосюра (1898–1965),
український письменник, поет-лірик

587. Розгляньте речення йробіть висновок, як вживаються частини парного сполучника.

1. Хоч не красне, але власне. 2. Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька. 3. Доведе язик не тільки до Києва, а й до кия. 4. Не тільки мотузок, а й терпещь рветься. 5. Звір якщо не вкусить, то налякає (Пар. творчість).

1. Українська мова унікає пасамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому пауза сприймається як приголосний звук. Перед словом, яке починається па **й** (*я, ю, є, ї*), ставлять **і**, щоб уникнути збігу однакових звуків.

2. Повторювані сполучники вживають перед усіма однорідними членами або лише перед частиною їх. Коми при цьому ставлять між усіма однорідними членами, пе з'єднаними одипичними сполучниками **і** (**й**), **та** (=і), або, **чи**.

3. Одну частину парного сполучника ставлять перед першим однорідним членом, а другу — перед наступним.

588. І. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) зі сполучником **й**. 2) зі сполучником **і**.

Ріка (й, і) озеро, овочі (й, і) фрукти, цука (й, і) йорж, епос (й, і) лірика, дім (й, і) чад, згода (й, і) лад, автобус (й, і) таксі, літо — (й, і) зима, учитель (й, і) учні, мама (й, і) тато, іній (й, і) сніг.

II. З перших букв перших слів складіть закінчення прислів'я: *"Бачить око далеко, а ..."*

589. I. Прочитайте речення й визначте, у яких з них вжито повторювані сполучники. Простежте за комами між однорідними членами речення.

1. Задвіли усі діброви, і долини, і дуги, і річки синіють знову і не входять в береги (*М. Стельмах*). 2. А там і ліс, і ліс, і поле, і сині гори за Дніпром (*Т. Шевченко*). 3. Я знав міста, ліса і гори і в морі бачив кораблі (*А. Малишко*). 4. У них є все — пшениця, хутро, вовна, і риба, в мед, і добрі води рік (*Л. Костенко*). 5. Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та густим туманом (*М. Рильський*).

II. Запишіть речення під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки виправте. Ще раз перевірте, чи правильно розставлено коми.

590. Щоб уникнути повторення того самого сполучника *і*, замініть його частково сполучником *та*.

1. У кронах дерев і в листатих кущах гніздиться й висіває всяке птаство. 2. Співочих дроздів і яблуків можна почути в листяному й хвойному лісах. 3. Вітер теж прокинувся й шарудить у соснових голках і сухому дубовому листі.

591* Перепишіть речення, правильно вживаючи парні сполучники при однорідних членах речення.

1. Наприкінці лютого в лісі, у полі ще лежить сніговий покрив (не тільки... а й). 2. У пташиному царстві травень — місяць веселих співів, час турбот про потомство (не тільки... а й). 3. Горобина — красиве, горле дерево (не лише... а й). 4. Восени, навесні цікаво буває спостерігати за життям куликів^{~*} (не лише... а й) (*За В. Пархоменком*).

592. Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучника й схарактеризуйте їх.

1. На небі біліє, світить, та не гріє. 2. Летіла стріла та впала в лободу; шукаю, та не знайду. 3. Що літає: крил не має, але крила підіймає. 4. Без ніг, а біжить, без рук, а рукави має.

Відгадки: блискавка, місяць, річка, вітер.

593. I. Прочитайте уривок, поясніть вживання варіантів сполучника *і* та *й*, а також прийменника *у* та *в*.

Я вийшов на Михайлову гору й глянув у долину. Мов глянув на себе самого, на своє дитинство, на своє сумління. Як то дивляться на фотокартку в не впізнають своїх місць; як читають у книжці про те, що добре знають,

і не віриться їм, що це саме про те, а не про інше. А людині, мабуть, дуже важливо себе побачити — і зіставити, аважити, повірити у своє.

А переді мною — моя книжка, моя земля, мої наидорожчі, найсвятіші місця. З цієї, мабуть, найвищої на лівому березі, гори бачу свій високий берег і саянисту стежку он там, попід горою, аж ген звідси, до такого рідного Тараса. Мня амалечку всі ходили до нього. Бувало, удосвіта вибирался з дому, аби ніхто не бачив, як ми рушаємо в таку далеку дорогу на цілісінький день. Найбільшу гордість мати — комусь похвалитися, що на Тарасовій побували.

Така вона шира й велична, того вічна оселя, як дивитися з Михайлової гори через Дніпро. Може, й він, коли бував тут у свого доброго приятеля, не раз стояв на цій ось кручі й млітувався широким, слепим, ревучим, зазирає аж ген за обрій, де ніби видніється і його дитинство (За Д. Чередниченком).

Дуб Т. Шевченка, с. Прохорівка, Черкаська обл.

II. Запишіть текст під диктовку. Написана звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляються, виправте і поясніть.

III. Вам, очевидно, теж доводилось оглядатися з якогось узвишся на свої рідні місця. Що відчували ви в цей час, які думки, спогади охоплювали вас? Напишіть про це.

594. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не за горами (незабаром, скоро); обіцяти золоті гори (надто багато обіцяти); бути на горі блаженства (почуватися безмежно щасливим); взяти гору (виявитися сильнішим); стояти горою (всіма силами захищати, відстоювати); як за кам'яною горою (захисення від усього); медові та молочні ріки (повний достаток); дитися рікою (надходити у великій кількості).

§ 59. Написання сполучників

1. Складні сполучники, як би вони не були утворені, звичайно пишуть одним словом: *немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби; мовбито, немовбито, нібито, неначебто, тобто; ніж, таж, тож, отож, отже; абощо, тощо, якщо; проте, зате, зати́м, притому, причому.*

2. Перші дві частини пишуть разом у сполучниках *незважаючи на те що, тимчасом як.*

3. Двома і більше словами пишуть сполучники: *коли б, коли б то, хоч би, хоча б, але ж, бо ж, або ж, адже ж, все ж; та й, то й, тому що, так що, дарма що, через те що, для того щоб, з тим щоб, в міру того як, з тих пір як, відтоді як.*

4. Через дефіс пишуть сполучники з підсилювальними частками *-бо, -но, -то: отож-бо, тільки-но (але: щойно), тож-то, тому-то, тим-то, якби-то.*

595. I. Прочитайте речення, знайдіть сполучники й поясніть їхнє написання.

1. Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається (*Т. Шевченко*). 2. Я мушу книжки читати, щоб очі мої не осліпли, а розмовляти мушу, щоб з туги не оніміти (*Д. Павличко*). 3. Тож як мудрості доходиш, — хочеться і жити, і жити! (*П. Тичина*). 4. Тямінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу (*Вал. Шевчук*). 5. Довго співали дівчата, довго гуляти хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати (*І. Печуй-Левицький*).

II. Запишіть речення під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляються, виправте.

596. 1. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишуть частину сполучника, що в дужках: 1) окремо; 2) разом.

Хоч (би) вродив хліб, як (би) був лід, ніби (то) літо, все (ж) віри не йму, неначеб (то) гриби, (не)зважаючи на вітер, коли (б) то брат, та (ж) кажи, то (ж) будь обачним, сміх та (й) тільки.

II. З останніх букв останніх слів складіть другу частину вислову Б.-І Антонича: *"Найбільше щастя — ..."*

597*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. То(ж) не питаєте, що мені іще прихрилося в блакитному сіянні.
2. Як(що) приїде журба, то не думай її рознести у веселощах буйних.
3. У лісі ж не самії дерева, — та(ж) тут багато різної є силв. 4. Та(ж) люди кажуть — тут непевне місце. 5. Як(би) знали ці люди, які то сумні дні без сонця, без місяця ночі! (З *та. Лесі Українки*).

598. Випишіть сполучники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці *"Характеристика сполучника"* (наприклад: *та — 111*).

1. Тече вода в синє море, та не витікає. 2. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. 3. А він коня поганяє, нібито не бачить (З *та. Т. Шевченка*).
4. Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна. б. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (З *та. Лесі Українки*). 6. Часом Десна розливається так п'яптно, що у воді потопати не тільки дітя, а й сінокося (О. *Довженко*).
7. Було тісно, зате тепло (М. *Шеремет*).

599. Запам'ятайте фразеологіями та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ніби з хреста знятий (дуже замучений); мовби полудя з очей спала (щось раптом стало ясним, зрозумілим); якби та якби — то виросли б у роті гриби (про щось, що нивряд чи здійсниться); якщо ваша ласка (вживається під час прохання); коли б знаття, де впадеш, то бі соломки підстелить (запозичила обачність); коли б тільки й горя (байдуже та, що сталося).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XX. Уявне відтворення історичних подій

Ви вивчаєте історію України, патрапляєте в ній на багато різних імен. Але це не просто імена, це були реальні люди, які, як і ми тепер, тільки в інших умовах жили, ходили по землі, думали, раділи й страждали. Тож, читаючи історію, пробуйте уявити цих людей у їхньому повсякденному, не завжди легкому житті.

Прочитайте подані далі два тексти, а також текст із вправи 427 і складіть собі уявлення про першого кошового Запорозької Січі Дмитра Вишневецького. Своїми думками про цю визначну постать у нашій історії поділіться з товаришами в класі.

600. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього сурядні сполучники разом зі словами, які вони з'єднують, та підрядні сполучники разом з підрядними реченнями, які вони присднують.

Величезне похмуре приміщення з димого каменя, в яке притів своїх високих гостей Джозел-ага, не мало в собі нічого людського, в найдальшому кінці воно перегороджувалося брудною запоною, яку на знак Джозел-аги поквапливо віддерли набік його помічники, так само засмальцьовані й обважніті від неробства, як і їхній ага⁴. Відкрився дощаний щит, зашпільий, весь в іржавому залізі. Щит теж умить був чи то піднятий, чи то опущений, чи відсунений набік, зник, мовби його й не було, а за ним клубочилася брудна холодна імля, страшний морок. Мовби жила там смерть сама...

Найближаче до країв підземелля був могутній, оголений до пояса чоловік у широкіх, здається, з м'якого, але міцного сап'яну⁴ пароварах, весь у важких ланцюгах, а кайданами на руках і на ногах...

Роксолана⁴ вмить упізнала чоловіка, хоч ніколи його не бачила. Байда! Батажок зухвальців, каякових лицарів, брат їй по крові, та тільки чи вона йому сестра тепер, чи сестра? Іржаві кайдани і страшні ланцюги, а тіло молоде, гнучке, потужне, прекрасне й вітне, як вітри над степами! Ось якби цей Байда, ось які кляки! (П. Загребельний).

II. Підготуйтеся до усного переказу: розбийте текст на частини, з'ясуйте значення невідомих слів, запишіть і запам'ятайте окремі вислови, важливі для розповіді.

⁴ Роксолана (1505–1561) — дружина турецького султана, за походженням українка.

Альманах Твір двадцятий (Олесь)

КОЗАК БАЙДА

Біля входу в холодне вогке підземелля стояв стіл, заставлений гранчастими пляшками, на тарелі лежали великі шматки свіжої пахучої шинки, на рушнику біліла покраяна паляниця. Була навіть ковбаса, велике кільце ковбаси, пропахченої часником. Горіли свічки, мовби на свято.

Поряд на стільці сидів опасистий турок. Другий стілець був порожній.

А в глибині підземелля, кроків за два від нього, на мокрій долівці стояв кремезний чоловік у порваному жупані, з кайданами на руках і ногах, прикутий до вмурованого в стіну кільця. Впоперек обличчя кривавила рана.

— Пльовь на хрест, зречися своєї мови, забудь Україну, — аж захлинявся той, на стільці, — і матимеш мед-горілку, матимеш ковбасу. Я теж народився в Україні, проте я турок.

— Воно й видно, — знехотя буркнув Байда.

— Я став турком. Адже Туреччина — могутня держава, їй кориться півсвіту. Тож і ти скорися. Думавш, якщо будеш упертий, то про тебе пісні в Україні складатимуть?

— А мені це, щоб знав ти, байдуже. — відповів йому Байда. — Аби Україна була вільна.

— України скоро не стане. Вона буде провінцією Туреччини.

— Брешеш, собака, — не стерпів Байда.

— Султана не тільки дасть тобі волю, а й свою дочку віддасть за тебе, якщо ти...

— Я плявав на султана й на його дочку, а заодно й на тебе, перевертню нещасний, — обірвав його Байда.

Турка вичеб хто шилом штрикнув. Він різко схопився на ноги, аж мало столя з напоями та наїдками не перекинув, і лягнув у долоні. З'явився стражнички.

— На гак його, на гак зачепить посеред ринку! — закричав потурнак.

601. Прочитайте Олесьове оповідання. На підставі уривка з роману П. Загребально-го, народної пісні про Байду і цієї розповіді напишіть, як ви собі уявляєте легендарного Байду.

§ 60.

Розрізнення сполучників
та інших частин мови

Щоб уникнути помилок, треба вміти розрізняти складні сполучники *таж, теж, тож, якби, щоб, проте, зате* (які пишуть одним словом) і однозвучні поєднання інших частин мови *та ж, те ж, то ж, як би, що б, про те, за те* (які пишуть двома словами).

Є два способи розрізнення.

602. Спробуйте замінити синонімічним сполучником з дужок сполучник (написаний одним словом) і однозвучне поєднання слів (написані двома словами). Коли це можливо? Сформулюйте правило.

1. **Таж** я дотримав слова. — **Та ж** помилка є й у мене (Адже). 2. **Я теж** пасатигу твір. — **Я те ж** саме зробив (Також). 3. **Тож** не гайся. — **Та то ж** неправда (Тому). 4. **Якби** не мороз, пішли б у ліс... — **Як би** не тиє мороз, а весня буде (Коли б). 5. **Щоб** було добре, роби добре. — **Що б** не робив, роби добре (Аби). 6. Квітень, **проте** ще холодно. — **Я про те** вже казав (Однак). 7. Повільно, **зате** надійно. — **Я вважаю тебе за те**, що ти завжди дотримуєш слова (Але).

603. Подані парами вислови розберіть за членами речення й з'ясуйте, чи відповідають на якоесь питання самі сполучники. А однозвучні поєднання слів? Зробіть висновок.

1. **Щоб** не трапилось лиха, будь обачним. — **Що б** не трапилось, будь ладивом. 2. Ми вже домовилися, **проте** не про все. — Ми вже домовилися **про те**. 3. Я **теж** виконав завдання. — Я **виконав те ж** завдання.

1. Сполучники (які пишуть одним словом) можна замінити синонімічними сполучниками, однозвучні сполучення слів замінити сполучниками не можна.

2. Сполучники в реченні на питання не відповідають; однозвучні ж поєднання слів відповідають на питання (*що? про що? яке? і под.*), тобто виступають членами речення.

604. Прочитайте речення і доведіть, що виділені слова — сполучники і, отже, їх треба писати одним словом.

1. Ніч минає, як вже не раз минала. — тож не дарма темрява тремтить.
 2. Люблю старого. Тиж якби не він, давно б уже не стало цього дуба (З *та*. *Лесі Українки*).
 3. Якби я турбувався лиш про себе, вже б опілів давно від самоти (Д. *Пааличко*).
 4. Хай небо з усіма грозами обвалиться над тобою, проте ти не маєш права її подумати про ролуку з своєю землею. б. І минуле було прожито для того, щоб ствердити майбутнє (З *та*. *М. Стельмаха*).

605. Складіть словник сполучникових синонімів і запишіть його (для цього використайте весь попередній матеріал, що стосувався сполучників).

606. I. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишуть частину, що в дужках: 1) разом; 2) окремо.

Усі за (те) проголосували; звернувся те (ж); тісно, за (те) не холодно; вдав, неваче (б) не почув; плануї, як (би) встигнути; що (б) це могло означати; клич, що (б) разом іти; виходь, та (ж) дощ перестав; схотів те (ж) піти; то (ж) приходить; свідчать про (те) саме; оглянувся про (те); мав (би) випадково; та (ж) стежка.

- II. З других букв першого слова складіть три слова, пропущені в прислів'ї: "Від меча рака загойться, а... — ніколи".

- 607*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ластівки завжди дивують його своїм інженерним умінням, — то (ж) треба зуміти так зробити, що (б) гніздо не відліпилось від жмуття проводів, не впало (О. *Гончар*).
 2. Про що (б) не писав поет — про тварин, чи про дерева, чи про гірські ручаї, — він завжди (кінєць) кінцем пише про людину, про людське, для людини.
 3. Народна пісня — то (ж) вона усій землі окраса.
 4. У довгій мові я недовгий зміст: люблю співати про (те), про що співаю. б. Дівчинка біжить ясноволоса, біжить, аж падає, — про (те) не проміне волешки спньої (З *та*. *М. Рильського*).

608. Запишіть уривок під диктовку, написана звіртв з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Я люблю своє місто за те, що воно переповнене людьми. Іноді їх так багато, що воно нагадує мені скеля, обліплєну птахами серед океану. Але коли б воно спорожніло, то я того ж дня залишив би його, бо немає, мабуть, нічого жактивішого і потворнішого, як порожня місто.

Плануї і любі їх, своїх людей, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник з побляклыми епітафіями!

Даруй мені, місто, але найбільше ти мені подобається в будень. Вранці ти нагадуєш мені молоду людину. сповнену віри й сили; в полудень ти складаєшся на прифронтовий табір, у якому для воїнів настає священний час обіду біля кашоварень; а ввечері я бачу, як ти трішки стомлюєшся за день, трішки старієш і мудрієш... (В. Земляк).

Щорічний Форум видавців у м. Львові

609. І. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання варіантів сполучника *і та й*.

Горбочки-ярочки, і великий байрак, і лутова нива, по якіх живаються пляски береги вузької річечки, а за лутом і річечкою чорніє ліс.

Ще вчора туманялось і сунялось, а сьогодні сонце світить приязно, щедро, а сьогодні небеса вбралися такою блакиттю — ясною, свіжою, молодого, що й очам важко дивитися. Сніги мерехтять гострими білими скалками, сніги відбивають навсібіч проміння, сніги світяться яскраво, урочисто, і здається, що то вони цього провесіннього дня зацвіли таким променистим, сліпучим цвітом...

Сніги цвітуть і вапжку... Та, либонь, ніколи вони так весело не зацвітають, як у березні, ніколи так не втішаються своїм блиском і сяйням. Стільки радості в їхньому цвіті — начебто салютує однією великою, широкою усмішкою від обрію до обрію, й та усмішка не блідне, не гасне — вона, либонь, може тільки тихо-тихо розтанути разом із танучими снігами.

А зараз цвітуть, і білий квіт снігу, як окинеш поглядом поле, має найрізноманітніші відтінки. То він сліпучий, що очі примружуваш; а то біле трохи спокійніше, моя тихий блиск срібла: то отут, у затінку, біле з глибини кучутури веначе тоненько підсвилене; а ген попереду, на чолопочку агірка, в біле немов ввіткано прозору, золотисту пряжу, що легко струменить, здригається...

Цвітуть березневі свіги, співають струмочки; все довкола оживається мотивом радості, і найдужче її чути в світлі сонця, яке й творить священику, нетлінну красу весни (Є. Гуцало).

К. Крижанівський. Рання весна

II. Перекажіть текст своїми словами. У переказі вживайте конструкції на зразок: *здається, немачебно ... хотілося б, щоб ...; таж весна ...; це тільки проясна, проте...*

610. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як у Бога за падухою (безтурботно, в найкращих умовах); що б там не коштувало (за будь-яку ціну, незважаючи ні на що); коли б тільки й горя (при якійсь незначній труднощі); як би там не було (за будь-яких умов); якщо це вас не обтяжить (ці слова вживаються під час прохання щось зробити); збиь день до вечора (недбало, збивая); там-то й ба (на жаль).

ЧАСТКА

§ 61. Частка як службова частина мови

Частки падають словам і реченням різних додаткових відтінків та значень.

Наприклад, у реченні *Зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну (Леся Українка)* частка *тільки* виділяє слово *надія*. У реченні *Повітря — мов прив'язаний трук (П. Тичина)* частка *мов* вказує на умовний, порівняльний зміст висловлювання. У реченні *Не амирас душа наша, не амирас воля (Т. Шевченко)* частка *не* виражає заперечення.

Частки входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Частки не зміплюються.

За значенням і роллю частки поділяють на фразові, формотворчі й словотворчі. Фразові частки в свою чергу ділять на такі, що оформляють речення (розповідні, питальні, спонукальні, окличні), і такі, що стосуються окремих слів чи словосполучень.

1. Фразові частки, що оформляють речення, є такі:

а) стверджувальні: *так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд*;

б) заперечні: *не, ні, ані*;

в) питальні: *чи, хіба, невже, га*;

г) спонукальні: *годі, бодай, давай, ну, ні, -бо, -но*;

г) окличні: *що за, що то за, ну й*.

2. Фразові частки, що стосуються окремих слів або словосполучень, поділяють на:

а) підсильовально-видільні: *навіть, тільки, лише (лиш), хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой;*

б) уточнювальні: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, наврод чи, ніби, наче, начебто, мов, немов, немовби, буцім;*

в) вказівні: *то, ото, це, оце, ось, осьде, он, онде, ген, оно.*

3. Формотворчі частки є такі: *хай, нехай* (створять наказовий спосіб: *хай скаже, нехай принесе*), *би, б* (створять умовний спосіб: *казала би, сказала б*).

4. Словотворчі частки виконують роль префіксів і суфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо або через дефіс, наприклад: *дехто* — *де з ким, ніщо* — *ні в чому, будь-який* — *будь з яким, будь-як, коли-небудь.*

Характеристика частки

Цифровий код	За значенням і роллю	Написання
	1	2
0	—	—
1	фразова	окремо
2	формотворча	разом
3	словотворча	через дефіс

611. Прочитайте речення, знайдіть у них частки й поясніть, яку роль вони виконують і якого значення надають висловлюванням. Випишіть частки і схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці "Характеристика частки".

1. Тільки той ненависті не знав, хто цілий рік нікого не любив. 2. Хай я загину, та хай сяє мило над людсьм сонцем правда і надія! 3. Ні долі, ні волі ув мене нема, залилася тільки надія одна. 4. Так! Я буду крізь сльозн співатись, серед лиха співати пісні... (З *тв. Лесі Українки*). 5. Хіба ж то не для нас — усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (М. *Рильський*). 6. Лиш трутень зник салядрі жертв соти, бджола ж для меду в серце віддала. 7. А у тебе знов та ж доріжка в клас, той же явір нап під вікном у школі (З *тв. А. Малишка*).

612. Перепишіть прислів'я, підкресліть частки.

1. Лиш до доброї криниці ідуть люди пити водиці. 2. Тільки той не помиляється, хто ні до чого не доторкається. 3. Маєш голову, май же й розум, 4. Оце тобі наука — не ходи в ліс без бука. 5. Хто не знає, нехай людей питає. 6. Каже казая-що, аби пара даром з рота не йшла. 7. Ось-то ми! Хоч вовки кобилу з'їли, так ми воза не дали!

613. Прочитайте уривок з відомої вам казки, у якому замість часток проставлено крапки — ці частки подано підряд після тексту. Скажіть, який текст звучить краще — з частками чи без них.

Були... дід та баба. Поїхав дід на ярмарок та ... купив собі козу.

Привів її додому, а рано, на другий день, послав дід старшого сина ту козу пасти.

Пас, пас хлопець її ... до вечора та ... став гнати додому. ... до воріт став доганяти, а дід став у воротах у червоних чоботях та ... питається:

— Кізонько моя мила, кізонько моя луба! ... ти пила, ... ти їла?

— ..., дідусю, я ... пила, я ... їла: ... бігла через місточок та вхопила кленовий листочок, ... бігла через гребельку та вхопила води крапельку.

Частки для вставок: собі, й, аж, й, тільки, й, чи, чи, ні, й не, й не, тільки, тільки.

614. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому частки. Чи можна обійтися без них?

У веділю одприсилась якомсь у батька на погуляння. Вийшли ми за село, на могилу; співаємо собі, пустуємо; коли хтось: "Ге-ей! Ге-ей!", — аж луна пішла поміж горами. Ми так і здригнулись. Дивимось, а се чумаки з гори йдуть. Воли все саві-полові та круторогі, а ярма мережані. Чумаки ставні, молоді...

— Слухайте лиш, — загмоніла Мотря Чемерівна (така прудка та моторна була дівчина, карошка!), — привітаймо чумаків!

Та й зятягла: "Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!"

Дівчата й собі підхопили, а чумаки йдуть та тільки поглядають, а далі як ударяться на нас! Ми вратіч. Чумаки за нами; перейняли та й оступили, як хмара.

— Пустіть нас, пани-чумаченьки! — проситься Мотря, — будьте ласкаві!

...Я все за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумака, хороший, прехороший, чорнявий, очі як в орляти, — вийшов проти мене, узявся під боки та в каже:

— Дівоньки-голубоньки! Яка ж оде поміж вами дівчина, як зоря ясна, сяє? Якби плавала вона в синьому морі рибкою, а б її шовковим неводом піймав; коли б літала птапкою, був би золотим просом привадив; а тепер мушу питати: якого се батька дочка?

А дівчата усі разом:

— Івана Самуся! Івана Самуся!

Тоді взяв він мене за руку:

— Дівчино-чарівниченько! Чи зветиш мені сватів до тебе слати? (*Марко Вовчок*).

Меморіальний музей-садиба Марка Вовчка,
м. Богуслав, Київська обл.

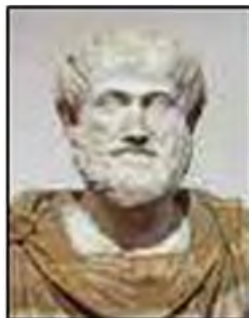
615. I. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на частки.

Все дивне в цьому світі — квітка і плід, вітер і зірка, краплина води и найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама. От, здається, кого вона ліпше знає, ніж себе? Адже сама з собою не розлучається ні вдень, ні вночі; під своїм такм наглядом ість і п'є, сама народає думки і прислухається до тих думок; не спускає з себе ока й тоді, коли трудиться, й тоді, коли воює, йде в атаку; знає на своїй шкірі кожну волосинку й кожну плямочку; чує, як б'ється її серце, як шелестить на вустах дихання, і навіть чує, як літає те, що ваги начебто ніякої не має, а саме — погляд її очей. І все ж такп, мабуть, немає для людини нічого таємничішого і загадковішого, ніж вона сама. Ось, здається, розгадана ще одна таємниця її ества, ось, здається, подолана ще одна загадка її існування, вже б, напевне, можна було досягнути всю глибину її душі, — але ж ні, несподівано постають нові загадки, неждано впросяють нові таємниці, які потребують нового відкриття, і людська душа несподівано віддається ще глибшом, ніж досі, ще неабгагненнішою в своїх химерних складнощях (*С. Гуцало*).

II. Паракажіть текст по-своєму, так, як ви зрозуміли його. Залишіть переказ, підкресліть частки.

616. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Плятов мені друг, але істина дорожча (цей вислів, який приписують давньогрецькому мислителю Аристотелю, правду ставить вище від авторитетів). 2. О свята простота! (ці слова, за переказами, вигукнув чеський проповідник Ян Гус, бачачи, як якась старенька бабуся підкидає поліно у вогнище, на якому інквізиція спалювала його як єретика). 3. Лиш правда є вічя, а то все трава (сказав Павло Тичина).

Аристотель, давньогрецький філософ

§ 62.

Деякі особливості вживання часток

617. Простежте, коли вживають форми часток *би*, *же*, а коли — *б*, *ж* (зверніть увагу на який звук кінчається попереднє слово).

Хотів би вас попросити — хотіла б вас попросити. Я допоміг би вам — я б допоміг вам. Він же був тут — вона ж була тут. Ідіть же вперед — іди ж уперед.

618. Є три частки *то*: вказівна, підсилювальна й словотворча. Кожна з них пишеться по-іншому. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як пишуться різні частки *то* залежно від їхнього значення.

1. Що то он там видніється? Та то ж було недавно. 2. Отакий-то він. Отак-то буває. 3. Неначебто, мовби́то, тобто.

619. Зверніть увагу на те, яке слово підсилює частка *таки* (це слово виділена) і як вона в такому разі пишеться.

1. Сонце *таки* зійде. — Сонце зійде-*таки*. 2. *Таки* прийде свято й на вулгу вулицю. — Прийде-*таки* свято и на вулгу вулицю. 3. Правда *таки* переможе. — Правда-*таки* переможе.

620. Простежте, якого значення словам і словосполученням надають частки *майже*, *мало не*, *трохи не*, *ледве не*, *чи не*.

1. Три роки минуло відтоді. — **Майже** три роки минуло відтоді. 2. Тиждень ішов дощ. — **Мало не** тиждень ішов дощ. 3. Влітку кожного дня ми бували на річці. — Влітку **чи не** кожного дня ми бували на річці.

621. Пригадайте, яку роль у реченні виконує сполучник і яку — частка. Зробіть висновок, у якому значенні вживається частка *і* (*и*), однозвучна зі сполучником *і* (*и*).

1. На добрім місці й камінь проростає. — На добрім місці **навіть** камінь проростає. 2. Не подумавши, і кілочка не затешеш. — Не подумавши, **навіть** кілочка не затешеш (*Народна творчість*).

1. Після слів, що закінчуються на приголосний, вживають форми часток *би*, *же*, після слів на голосний — *б*, *ж*.

2. Вказівну частку *то* пишуть окремо, підсилювальну — через дефіс, словотворчу — разом.

3. Якщо частка *таки* підсилює попереднє слово, її пишуть через дефіс, якщо наступне — окремо.

4. Частки *майже*, *мало не*, *трохи не*, *ледве не*, *чи не* вказують на приблизність, несповноту чогось.

5. Частку *і* (*и*) вживають у значенні *навіть*.

622. Прочитайте речення, поясніть вживання варіантів часток *би* і *б*, *же* і *ж*.

1. Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, раділи б старому. 2. Якби а ким сісти хліба а їсти, промовить слово, то воно б, хоч і як-небудь на цім світі, а все б такі якоесь жилось. 3. Орися ж. моя ниво, долом та горою! 4. Подай же в нам. всешедрий Боже! Отак цвісти, отак рости... (*З та. Т. Шевченка*).

623*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте значення частки *то* в кожному окремому випадку.

1. Так (то) убрані гарно, а пишяться, як повні рожі, і чоловіки коло них, і діточки. 2. “Що ж (то) за краса! Що (то) за парубок!” — шепотять дівчата між собою (*З та. Марка Вовчка*). 3. А він коня поганяє, ніби (то) и не бачить. 4. Якби (то) датися ортинії крила, за снівм би морем милого знайшла (*З та. Т. Шевченка*). 5. О, якби (то) листя, листя не жовтіло, о, якби (то) серце вічно зеленіло (*В. Сасюра*).

624*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Слово, яке підсилює частка *таки*, виділено.

- 1 Книжечки мережаю та починаю (таки) віршнями (Т. Шевченко).
- 2 І все (таки) до тебе думка ліне, мій занаящений, нещасний краю (Лесь Українка).
- 3 Ми (таки) стрілись на ниві (М. Коцюбинський).
- 4 Чарівне море, та ваймиліша (таки) земля (Р. Іванчук).
- 5 Маруся згадала нарешті, що (таки) треба йти додому (Г. Хоткевич).
- 6 Зараз (таки) заходилась Пастя порядкувати в Гнатівій хаті (М. Коцюбинський).

625. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній частки і поясніть їхнє значення.

- Мамо, дайте мені свої ручку, я виконуватиму уроки.
- А чому ти не хочеш писати своєю?
- Та моя ж помилки робить!

626. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть частки й схарактеризуйте їх.

1. Одгадай загадочку: кинув її в грядочку, нехай моя загадка лежить до весни.
2. Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а має вуса?
3. Крутлий, та не місяць, зелений, та не діброва, з хвостом, та не миша.
4. Спня в шапках, а батько — ні.
5. Стоїть вона над водою з червоною бородою, тільки сонде припріє — борода її красніє.
6. Лізу, лізу по білому залізу; ліз би далі, та вломиться.

Відгадки: калпня, озимина, кавун, ячмінь, береза, дуб і жолуді.

627. 1. Прочитайте уривок з народної казки. Знайдіть у ньому всі частки й випишіть їх разом зі словами, яких вони стосуються.

Був собі чоловік та такий бідний, що не тільки в будень, а й у свято не було чого їсти. А дітей мав багато.

От той чоловік купував хліб, купував, а далі як не стало грошей, пішов до сусіда позичати жита — так і в того обмаль було. От він і каже:

— Будь ласкав, чоловіче добрий, дай хоч на один, на два хліби чого-небудь, поки я роастаражсь на грошенята та куплю собі.

От той сусід дав йому коряк¹ жита; той подякував, узав і пішов до млина, щоб його змолоти. Змолот те жито, йде назад, несе борошно в приполі та й думає:

— Господи Боже милосердний, змилуйся наді мною грішним і пошли мені щастя при моїй ликій годині! Коли б я знавшов тепер хоч карбованців два-три, і того було б з мене: все б такі не дав дітям своїм з голоду пропасти! Що ж тут цього борошна, що я сьогодні позичив та змолот? І на один хліб не стане.

Розкряв він полу й хотів піднятися, чи справді-таки й на один хліб не стане, а вітер як схопиться, як подме, так те борошно й вилетіло з приполу — тільки пола сива залишилася. Став той чоловік та й думає:

— Отак-то! То хоч борошна трохи та все-таки було, а тепер ні пилінки не залишилося. Що ж я тепер буду робити на світі Божому? Треба йти вітра позивати — може, чи не вернеться хоч те борошно, що вітер забрав...

II. Продовжте казку. Своє продовження запишіть.

628. Запам'ятайте фразеологіями та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Аж очі вбирає (взбигь своєю красою, мальовничістю кольорів); тільки пташнього молока брагує (усього є в достатку); без будь-якого ладу (безладно); тієї ж миті (негайно); ледве ноги волочить (дуже втомлений); хай буде гречка (згодний хтось із кимось).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XXI. Розповідь з особистого досвіду

Те, що сьогодні вам видається звичайним, повсякденним, через якийсь час стане для вас цікавим, особливим. Тож не втомлюйтеся записувати навіть пайменшій, найнезначнішій події, які трапляються з вами. Колись вам буде цікаво читати про це.

Розповідаючи про якусь подію, передавайте не тільки її перебіг, а й те, що ви думали в цей час, відчували, переживали. Такі записи варто вести в окремому зошиті.

Прочитайте подану далі розповідь і проаналізуйте разом у класі, скільки подробиць, деталей відображено в ній.

Альманах

Твір двадцять перший (Марійчин)

КОЛЬОРИ РАЙДУГИ

(Із щоденника)

Учитель розповідав нам про радугу. Це фізичне явище. Промені сонця переломлюються в крапельках дощу, як у лінзах, і розкладаються на різні кольори. Наші предки це явище називали райдугою, бо вірили, нібито веселка тягне воду з річки. А слово *рай* тоді означало "ріка". потім до нього додали ще суфікс *-к-* і закінчення *-а*, а згодом звукосполучення *ай* перейшло в звук *і*. Мабуть, так воно й було.

Мені ж пригадалося діто. До нас у гості приїхала моя двоюрідна сестричка Оля. Як же нам гарно було! Ми ходили в поле, рвали квіти, купалися в річці.

А одного разу, десь надвечір, із заходу насунула темно-синя хмара, зблискала, загуркотіла. Навіть мені збрислося страшно. Щоправда, гроза тривала недовго, хмара посунула далі, засяло сонце. А на сході встала веселка. Ото зразу за соняшниковим ланом. Одні її кінці мовби вперся в річку.

— Гайда, біжімо, побачимо веселку зблизька, — запропонувала Оля. І ми побігли. Аж калюжі вибрикували з-під наших босих ніг. Веселка, проте, відсувалася все далі й далі і якось ніби зблизла. Але нам було важко...

— Марійко, — раптом чуло голос учителя, — назви-но кольори радуги.

Добре, що я недавно читала одну книжку і в ній була підказка, як запам'ятати кольори веселки. Я запам'ятала її: *"Четверо оранжевих жуки зібрались біля синьої фіалки"*. Тому я відразу відповіла:

— Червоної, оранжевої, жовтої, зеленої, блакитної, синій, фіолетової.

— Авжеж, авжеж, — підтвердив учитель і додав: — А мені адалося, що ти не слухавш.

А я справді-таки не слухала. Замріялась.

629. Прочитайте Марійчину розповідь. Пригадайте якусь подібну пригоду з вашого шкільного життя й опишіть її.

§ 63. Написання часток

Частки пишуть окремо, через дефіс і разом (Про частки *то* і *таки* мова вже йшла раніше, тому тут їх не розглядатимемо).

630. Дослідіть, коли частки *же* (*ж*), *би* (*б*) пишуть окремо, а коли — разом. Сформулюйте правило.

1. Частки з повнозначними словами: *намагуюва би, прийшли б, коли ж, як же зробити*.

2. Частки у складі сполучників і часток: *немовби, неначеб, отже, отож, теж, аажесе*.

631. Дослідіть, які частки пишуть через дефіс, а які разом. Сформулюйте правило.

I. Хтозна-відкопи, хтозна-скільки, казна-звідки, будь-що, будь-коли, який-небудь, скажи-бо, принеси-но, тільки-но, отакій-то, як-от, екс-чемпіон, екс-презид ант.

II. Абижкий, абикуди, деякий, декілька, хтось, колись, аніскільки, нітрохи, нізвідки, ніякий, чимдалі, чимскоріше, чимраз, чимало, якнайдовше, якнайближче, якраз, шороку, щодня, щодо, тощо, абощо (але: поки що, тільки що, ледва що)

632. Дослідіть, коли названі вище частки пишуть окремо. Сформулюйте правило.

Хтозна-який — хтозна з яким, хтозна-хто — хтозна й хто, **казна-хто** — казна про кого, **якби-то** — якби ж то, **якхто** — яби до кого, **ніщо** — ні про що, **щодо** — що ж до, **щодень** — що другий день, **що не день**.

1. Частки *же*(*ж*), *би*(*б*) з повнозначними словами пишуть окремо, у складі сполучників і часток — разом.

2. Через дефіс пишуть частки *хтозна-*, *казна-*, *будь-*, *небудь-*, *-бо*, *-но*, *-то*, *-от*, *-таки*, *екс-*.

Разом пишуть частки *аби-*, *де-*, *-сь*, *ані-*, *ні-*, *чим-*, *як-*, *шо-*.

3. Але якщо частка від слова відділена іншим словом, то її пишуть окремо.

633. Прочитайте речення, знайдіть у них частки і поясніть їхнє написання.

1. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити.
2. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитятчком малым (З *та. Т. Шевченка*).
3. Серце ні на що не вважає — свою волю має (На *родно творчість*).
4. І все ж таки: начальний дух — Любов! (Є. *Маланюк*).
5. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріїх своїх гомонить між травою (П. *Тичина*).
6. А серце б'ється, свіжий вітер дме, немовби хоче остудить чоло.
7. Не грайся хлібом, то ж би гріх! — іде до немовлята, щасливий стримуючи сльіз, бувало, каже мати (З *та. М. Рильського*).

634. I. Випишіть вислови в дві колонки: 1) з частками, написаними через дефіс; 2) з частками, написаними окремо.

Ключ кого (небудь), любив (таки), збери (мо), служав хтояна (ї) кого, сюди (ж), клинув (будь) де, адже (то) був я, отак (то) було, перемогла та (ж) команда, ойкнув (би), вигадусь (каван) що

II. З других букв перших слів складіть закінчення вислову О. Гончара: "Це *таки* щастя — ...".

635. I. Випишіть вислови в три колонки: 1) з частками, написаними окремо; 2) з частками, написаними через дефіс; 3) з частками, написаними разом.

Зляз (но), (аби) як не роби, то (ж) будь уважний, зробив (аби) що, савався тільки (що), тям (то) й би, (що) дня тут буваю, схаманувся (таки), хтояна (а) ким, утікав (чим) швидше, (чи) мало часу, коли (небудь) буде, уся мов (би) добре, умій (будь) що робити, сьогодні вичеб (то), тежко все (ж) так, сльіз (таки) корисний.

II. З других букв перших слів складіть другу частина вислову Т. Шевченка: "Па *те й лихо, щоб...*".

636. I. Пригадайте, які ще слова (прислівники, прийменники) пишуть через дефіс, і подані сполучення слів запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких частини, що в дужках, пишуть разом; 2) ті, у яких частини, що в дужках, пишуть через дефіс.

Ущух (таки), що (небудь) вигадас, освітлення (аби) яке, (як) найшвидше зробив, (а) над хмар, переробив врешті (решт), обладнав (по) новому, вичеб (то) правда, був тільки (но) тут, з давніх (даван), сьогодні (таки), оживав (по) мату, виростав (по) над дорогою.

II. З других букв перших слів прочитайте початок вислову давньогрецького мислителя Сократа: "... *щоб я тебе побачив*".

637. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі частки разом зі словами, яких вони стосуються.

У той саме час злегенька скрикнули сніжні двері в Катриніній хаті й за-
мовкля. Трохи згодом рипнули й подвір'я, випускаючи Пилипка надвір...

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула,
як він встав, узувся, одягся в кийшов. От якби йому так і звернутися, щоб
мати ще спала. Він би багаті привоси положив на столі, а сам приліг біля неї.
Он уляє й світ божавіє надворі, бідуваті слуги пробиваються крізь намерзлі
шибки в хату. Він вдяє, що спить, а мати вже проснулася. “Синочку, пора
вставати”, — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зашурює
свої опощі, потягається, виче в геть-то розіспявся. “Бач, як міцно заснув, —
дивується мати. — Пощи, синку, пощип ще трохи, поки я приберусь”, — каже
вона, зізнаючи з печі. “А то де взялось?!” — скрикнула мати, вгледівши на
столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комода та давай регота-
ти. “А що, мамо, алякався я вашого Морозенка?! Що, алякався?” І він мит-
тю плягнув з печі на під, а полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула
до себе. “От якби-то так сталося!” — запобігає вперед думкою Пилипко та,
знай, налягав на ноги, поспішаючи до лісу (*Панас Мирний. “Морозенко”*).

II. Опишіть Пилипкові передноворічні мрії так, як ви собі уявляєте їх (Пилипко
йшов посівати до своїх родичів, які жили далеко за лісом, і сподівався дістати
від них багаті подарунки).

638. Прочитайте уривок із п'єси й розіграйте подібну сцену. Готуючись до розмови,
пригадайте якомога більше загадок, дотепів, приказок.

ІВАН. Хлопці, загадаю я вам загадку! Хто вгада? Чотири чотиринки,
п'ятий кавурник, несуть кривулішко через тин на вулицю.

СЕМЕН. Я котсь п'яна.

ІВАН. Та й давно, то, мабуть, було ще за царя Гороха, як було людей
трохи?

ОМЕЛЬКО. А справді, і я знав її.

ІВАН. Та справді ж. справді в решеті дірки! Ех, ви, неграмотні! Ану вгадайте другу!

МАРУСЯ. Та ти-бо не забігай наперед, перш що скажи!

ІВАН. Ти ж така догадлива! Чи вже в досі не догадалась? Чотири чотиринки — оці чотири пальці, п'ятий кавурник — оцей палець, кривулиця — ложка, тин — зуби.

ДЕЯКІ. Тю, дівч!

МАРУСЯ. Ану, я загадаю!

ІВАН. Ах, ти, моя асдулечко! Ану-ну, загадав!

МАРУСЯ. Що буде, як козі мине сім літ?

ІВАН. “Мати привела Каленика, та не скажу, як зовуть!” Восьмий рік піде! Ну, й вже загадку видрата! А що, братця, значить “Андрій, сім верст, по коліна”?

ХРИСТЯ. І де він, матінко, повидирав цих загадок?

ІВАН. Це, бачте, так було: йшли три чоловіки над річкою, а їм назустріч іде чабан. Вони всі трое і запитали його заразом: один пита “Як тебе звуть?”, другий — “Чи далеко до села?”, а третій — “Чи глибока ця річка?” Він їм усім трьом і відповів заразом: “Андрій, сім верст, по коліна”. Ну, годі теревені правити! (*М. Кропивницький*).

639. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не подниши, а щогодни (дуже швидко); чимало води утекло (багато часу минуло); ванячоб камінь з серця спав (легше стало); не так-то він дів, як тим словом сіє (про людину, яка багато говорить, а мало робить); стук-грук, яби з рух (як-небудь); якби свиші роги, то б усіх поколола (про ведо-бу людину); хоч би що кому (байдуже).

§ 64.

Написання *не* з різними частинами мови

Слід розрізняти заперечну частку *не*, яку пишуть окремо, і префікс *не-*, який пишуть разом.

Частка *не* щось заперечує, відкидає. Наприклад, у реченні *Це не щастя* частка *не* заперечує лише одне поняття — щастя, але

залишас всі інші можливі — байдужа річ, випадок, збіг обставин, біда, лихо, горе тощо.

Префікс *не-* творить нове слово, часто з протилежним значенням. Наприклад, у реченні *Це нещастя* слово з цим префіксом рівнозначне слову *горе*.

1. Префіксом *не* виступас:

а) у словах, які без *не* не вживаються: *непосида, нежить, нестихийний, непохитний, нехтувати, непритомніти*;

б) якщо за його допомогою твориться нове слово (такі слова, як правило, можна замінити синонімом без *не*): *неволя* (рабство), *нещастя* (горе), *неслава* (поговор), *невисокий* (низький), *недорогий* (дешевий), *недалеко* (близько), *неабияк* (щось велике), *неабияк* (дуже добре), *неславити* (ганьбити), *нездужати* (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися);

в) у дієслівному префіксі *недо-*, який вказує на неповноту, половипчатість дії: *недобачати* (погано бачити); *недочувати* (погано чути), *недосипляти* (мало спати).

2. В інших випадках *не* виступас в ролі заперечної частки: *не слава* (а вдячність, почуття обов'язку, заробіток, гроші, ганьба і т. д.), *не солодкий* (а солодий, гіркий, прісний і т. д.), *не холодно* (а холоднувато, тепло, жарко і т. д.), *не спить* (а дрімас, думас, працює і т. д.), *не два* (а один, три, чотири і т. д.), *не я* (а ти, він, вона і т. д.).

3. Заперечну частку *не* можуть підсилювати частка *ні*, заперечні займенники *ніхто, ніщо*, прислівники *ніяк, ніде, аніколи* і подібні: *ні, не друг; ніхто не забутий; нітрохи не важко*.

640. Прочитайте речення, знайдіть заперечну частку *не* та префікс *не-* і поясніть їхнє значення.

1. Не гріє сонце на чужині, а дома надто вже пекло. Мені невесело було й на нашій славній Україні. 2. Затоплю недолю дрібними сльозами, затопчу неволю босими ногами! 3. Дивіться на мене: я вшпакав очі, мені їх не шкода, мені їх не жаль. 4. Немає гірше, як в неволі про волю згадувати. 5. Ніде не весело мені, та, мабуть, весело й не буде. 6. То не вітер, то не буйний, що дуба ламає (З *та Т. Шевченка*).

641. Прочитайте байку й поясніть написання *не* з дієсловами.

Чорно працював Віл. Недодавав, недопивав, з плуга у віз перепрягався і все тягнув, тягнув лямку з останніх сил.

Здбався якось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надривакш?

— Як заради чого? Для дітей стараєсь, в ім'я їхнього майбутнього...

— А я вчу своїх оленят самостійно харч добувати. Щоб не росли трутнями (І. Власенко)

642*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

I. 1. Людська праця — (не) дурниця, розкидати (не) годиться. 2. Роби, (не) боже, то в Бог допоможе. 3. Розірвись надвоє, скажуть чом (не) начетверо. 4. У (не) змілого руки (не) болять. 5. (Не) смілого від (не) вмілого (не) розп'являш. 6. Лінійні руки (не) рідня розумній голові. 7. Кожному хліб (не) гіркий. 8. Знання красить, а (не) знання смішать.

II. 1. Що тобі (не) мило, ї людям (не) згяч. 2. З (не) правдою світ пройдеш, та назад (не) вернешся. 3. Краще чесно вмерти, як (не) чесно жити. 4. Коли всі зі, то й ти (не) ліпший. 5. (Не) питаний — мочка, (не) битий — не кричи. 6. Пуста мова (не) варта доброго слова. 7. Краще зробити (не) обіцяючи, ніж обіцяти, а (не) зробити.

643. До поданих слів з префіксом *не-* доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Неволити, неславити, негайний, неглибокий, неприємний, невеселій, неодмінно, недобре.

Синоніми: обов'язково, погано, зле, кепсько, конче, доконче, спійний, сумний, засмучений, вгальний, мізкий, прикрий, безрадісний, безутіпний, приглушувати, ганьбити, плягувати, палюжити, силувати, безчестити.

644. I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з префіксом *не-*; 2) із заперечною часткою *не*.

Скутився (не) аграбня, розмови (не) вгавали, клас (не) прибраний, рюкзак (не) важкий, важко (не) гахник заходів, здивувався (не) випадково, писав (не) поспішаючи, яник (не) сподівано, давно (не) здужав, книжку (не) прочитаво, такого ще (не) чувано.

II. З других букв перших слів складіть два слова з вислову Григора Тютюнника: "...неповторка".

645*. Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Я (не) (не) здужав, вівроку,
А щось таке бачить око,
І серце жде чогось. Болить.
Болить, і плаче, і (не) спить,
Мов (не) годувана дитина.
Лихої, тяжкої годивя,
Мабуть, ти ждеш? Добра (не) ждав,
(Не) жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її прислав.

Т. Шевченко

646. I. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом *не-* та заперечною часткою *не*.

Ще не посутєвіло, ще до вечора далеко, а проте він уже чується. Чи в тому, що трохв-трохи по-іншому лапцється до щік сонце, чи в тому, що ледь-ледь по-іншому заломлюються промені в повітрі, чи в тому, як з одного боку легко й безтурботно осяяні хати та дерева, а з другого — вони пожирюпали в ваче аж поважчали. І думки твої, ще хвилю тому нечіткі й лінькуваті, враз потвидшати, набрати висінчевої форми. Можливо, причиною цьому — малесенькі струмочки світлості, які нечутно течуть мимо тебе.

А захід поступово зацвітає. Сіро-глубині тон майже зовсім вигорів, майже зовсім побілів, не залишивати місця для жодного іншого відтінку. Але з тим, як сонце опускається нижче, воно здається все більшим, набрякає багрянцем, тепер на нього можна навіть дивитись. Сонце червоніє й черволає, і в тому, як воно хилиться до обрію, вже відчуваеш утому трудівника. І провіання його здається теплого та веселого журблию, яка жовтенькими пилком засипала жалене безмежжя. Супливі небесних вод виливовіє та вишневіє, і там, де сходяться обидва вони, наче щось тремтить. Може, то беззвучна музика, яка випадково вухам і яку можна сприйняти лише очима? А потім пригляннися і помітити, як усе підпливає ліловим смерваним, як воно підкралось непомітно... (За С. Гуцалом).

- II. Попросіть когось удома, щоб продиктував вам цей текст. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і а'ясуйте їх.
- III. Увечері, коли сонце закочується за обрій, пригляньтеся, як змінюються барви на заході. Опишіть це неповторне величне видовище.

647. Прочитайте уривок кілька разів, звертаючи увагу на майстерно виписані картини й намагаючись запам'ятати окремі вислови, речення з тим, щоб ви могли якнайповніше переказати текст.

Василь виходив далеко-далеко у поле, так далеко, що тільки ледве видно було рівнокольорові вогні станції та сіре сльиво над містом. Ніч ласкаво приїмала його в свої широкі обійми й любовно посапхалась йому зорями. Він сідав десь на горбик у виїмках а-а пазуки язгусь палитку, яку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палитки в тужливу, нічну ніч котились а хурчанням ще більш ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Оди а них грав, бо та а було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними і котив до сумно схиленого життя... І анто журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шевотіло а вітром, згуками і Васплем (*В. Винниченко*).

648. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Думка не виходить з голови (хтось постійно думає про щось); душа не а лопудька (не гірший за інших); і в думці не класти (і не сподіватися); дихнути немає коли (бути дуже зайнятим); купи не триматься (про щось безглузде, неадекватне); не кус, не меле (нічого не робить); не вартій дїра а бублика (нічого не вартій); глянути недобрим оком (наварчити); пустити в непам'ять (забути).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XXII. Розповідь про подію

Велика частина вашого життя проходить у школі. І тут, як у будь-якому житті, трапляються різні події — веселі й сумні. Щоб події не забулися, варто записувати те, що ви побачили, почули, а іноді й те, що хтось розповів.

Прочитайте подану нижче розповідь. Обговоріть в класі не тільки те, наскільки вдало складено розповідь про подію, а й випадки негідної поведінки, які ще трапляються в житті.

Альманах

Твір двадцять другий (Наталчин)

СКРИПКА

Це сталося не в нашому класі і не в нашій школі. Сергійко був хлопець як хлопець. Любив на перерві бігати, щоправда, з тою різницею, що намагався нікого не штовхнути. Не завжди був уважний на уроці. У портфелі носив не тільки книжки та зошити, а й усякий мотлох. Але одним відрізнявся від інших, привабливі в своєму класі.

Сергійко грав на скрипці. І так гарно грав, що його гру вже не раз передавали по місцевому радіо. Школа гордилася ним. Це не всім подобалося, особливо тим учням, які самі нічого не знали. І вони всіляко принамували Сергійка, підставляли йому підніжки, коли він біг, скидали його зошити з партії під ноги, дражнили його: "Ух, геній!"

Якось він похвтався когось, що його виступ мають записати для передачі по обласному радіо. А до школи Сергійко часто приходив зі скрипкою, бо відразу після уроків біг на заняття з музики. І того дня він мав із собою скрипку. На перерві хлопці, ті, що задряли Сергійкові, почали штовхати його, а потім хтось ніби невгамисне скинув скрипку на підлогу, хтось когось попхнув на скрипку, футляр хруснув — скрипка затріщала, й жалібно забриніли порвані струни.

Сергійко гірко заплакав:

— Де я тепер візьму скрипку? У мамі немає таких грошей...

Клас класний керівник почав розбиратися з цією справою, винних не було. Хтось навіть сказав, що то Сергійко сам скинув скрипку і сам наступив на неї.

Іна жать, неадар завжди більше, ніж здібних. І вони через те сильніші, їхнє невігластво нерідко бере гору.

649. Прочитайте оповідання. Спробуйте і ви описати стосунки між деякими учнями у вашому класі. Змініть лише імена й оповідання почніть так, як почала Наталка.

ВИГУК

§ 65. Вигук як частина мови

Вигуки виражають почуття та спонукування, не називаючи їх, а також відтворюють пчленоподільні звуки.

Наприклад, у реченні *Ох, які ж тут високі сосни!* (В. Сосюра) вигук *ох* передає захоплення. У реченні *Над головою ласкрекотала сорока: че-че-че!* (М. Коцюбинський) вигук *че-че-че!* відтворює голос сороки.

Вигуки звичайно членами речення не виступають. Вони по змінюються.

За значенням вигуки поділяють на:

1. Емоційні — виражають почуття, пастрій, переживання людини: *о, ой, ах, ех, ух, леле, тьху, цур, оваа, от тобі й раз, слава Богу.*

2. Спонукальні — виражають наказ, спонукування або служать засобом привертання чиясь уваги: *цить, геть, годі, ну, тес, гей, агов, алло, гилля, киць-киць, тпру, но, соб, цабе.*

3. Етикетні — виражають вітання, подяку, побажання тощо: *ласкаво просимо, привіт, добридень, до побачення, на добраніч, пробачте, дякую, спасибі, помагайбі, будь ласка, прошу, їй-богу.*

4. Звукопастідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кукуріку, няв-няв, гав-гав, брязь, плюсь, бух.*

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуть через дефіс: *ай-ай-ай, ну-ну, ня-а-ав, б-б-бу-ух.*

Такі вигуки, як *будь ласка, до побачення, на добраніч*, пишуть двома словами. Через дефіс пишуть вигуки *їй-богу, їй-право.*

Характеристика вигуків

Цифровий код	Група за значенням	Написання
	1	2
0	—	—
1	емоційні	одним словом
2	спонукальні	через дефіс
3	етикетні	двома і більше словами
4	звукнаслідувальні	

650. З поданих речень випишіть вигуків і схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці “Характеристика вигуків”. Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. А-а! Та це ж бутай, воданий бутай, що лякає дітей своїм гучним над очеретамп: — Бу-у-у! 2. Кузьма Дем’янович! Агов! Де ви? Агов-гов-гов! 3. Так ото зібратись і кажете дружні й дітям: — До побачення! Вирушаю на лося! 4. Ви підходите — націляється. Бах! — і нема гягари! 5. Ох, і сом же був! Завбільшкп, як тобі сказати, ну, не менший, як звідса до отієї верби. Їй-бо, правда. 6. А собака був! Ох, і собака! 7. Ну, їдп вже, їди! Та не займай ти мені квочки! — Не буду, мамо, бігме, не буду! (*Остан Вишня*).

651. I. Запишіть вигуків у чотири колонки: 1) емоційні; 2) спонукальні; 3) етикетні; 4) звукнаслідувальні.

Ой, ох, годі, пробач, дякув, даемь, бразь, ого, шить, гайда, будь ласка, няв-няв, ку-ку, на добраніч, до побачення, лале, соб, цабе, му-у-у, тьху.

 II. У кожній колонці вигуків має бути порівну.

652. Перепишіть речення, вставляючи пропущені вигуків.

1. ... гусоньки, на став! (*Народна творчість*). 2. ... як вільно тут, як швидко, могутньо! (*П. Тичина*) 3. ... — сабіється Хо під вікном (*М. Коцюбинський*). 4. ... як іще довго чекати! (*Остан Вишня*). 5. ..., торішне літо так давно минуло! (*Леся Українка*). 6. ..., глибоко! Гляди, не втопсья це! (*Панас Мирний*). 7. ... сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові? (*Л. Глібов*).

Слова для вставок: ах, ох, ух, ой, хе-хе-хе!, ой галя-галя, добрийвечір.

653*. Перепишіть, відділяючи вигуків комами та ставлячи замість рисак, де треба, дефіс.

1. Їй!богу не чую, і не кричють (*Т. Шевченко*). 2. Ах яка крутом краса! (*П. Тичина*). 3. Гай!тай куди поділась моя радість (*М. Стельмах*). 4. “Гу!гу!гу!” — застогнав путач серед лісу (*Панас Мирний*). 5. Та ось із-за тем-

них вітьх допітас знову: “Ку/ку, ку/ку, ку/ку!” (І. Цюпа). 6. Чи далеко ще, скажіть будь-ласка до Лохвиці? (Остан Вишня). 7. Ох/хо/хо! Чого тільки не було (В. Козаченко).

654. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть вигуки й визначте їхній розряд.

1. Ой, за полем, за горами золота нагачка в'ється! 2. Ліз карасик черепа перелазик та у воду — плюсь! 3. Тік-так, а в місця ніяк. 4. Підсмикане, підтикане та в гайда по хаті. 5. Зразу — чирк! Потім — штик! Потім — блись!

Відгадки: блискавка, віник, годинник, кухоль, сірник.

655. I. Прочитайте уривок, випишіть з нього вигуки.

Дідок один — хто й зна, авідкріля він до нашої куцпанії прибився, — і собі встряв у розмову:

— Стріляв, — каже, — і я колись гагару! Ой авір, ой авір — гагара! Собака в мене був, ох, і собака, гончий собака! Так він й ув'язався за гагарою! Гонить і гонить, гонить і гонить! А я на горбючку стою і все бачу! Вона не дуже й тікала. Стана, собака до неї підбіжить, а вона тільки зубами — клад! Собака в одскачить! А собака був! Ох, і собака! На вовка верхи сідав! А гагари не бере! Пагнав-так в мене, я вистрілив, а неї вроді дим пішов, а не впала, подалась далі й зникла... А собака все по слідах гонить! Насилу я його впіймав! Гагара, так вона таке — ніби й лисця, ніби й вовк. Я панові розказував, — а пан учений у нас був, — так він казав, що то вона забігла до нас із тої землі — як пак вона? — та ота, що там Ярусалім-город стоїть! (Остан Вишня).

II. Спробуйте й ви розповісти подібну небилицю, наприклад, про те, як ви полювали на тигра. Намагайтеся вжити якомога більше вигуків, але доречно. Позмагайтеся, хто в класі кращий вигадник.

656. Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають вітання та побажання.

Ласкаво просимо! Бог на поміч! Добрі(день)! Добрий день! Доброго ранку! Добрий вечір! Привіт! Вітаю! Здоров! Поздоровляю вас! Зі святом тебе! Вітаю з днем народження! З Новим роком! З Різдвом Христовим! Щасливих свят! Зичу вам здоров'я, щастя, успіхів! Бажаю вам приємних свят! На здоров'я! З роси й води!

§ 66. Деякі особливості вживання вигуків

657. Простежте, як вигуки виділяють у вимові й на письмі.

1. **Ах**, скільки радості, коли ти дивиш землю (*П. Тичина*). 2. **Гей**, сідайте коней, хлопці-молодці, та збирайтесь в гості! (*Пародна творчість*). 3. **Ох!** Зірка в серце впала (*Леся Українка*).

658. Слова *о*, *ой* можуть бути і вигуками, і підсилювальними частками. Прочитайте вголос речення й дослідіть, коли після *о*, *ой* роблять паузу й ставлять кому, а коли цього не роблять.

Вигуки: 1. **О**, скільки буде вас без краю і без ліку, тамтєх хороших днів (*В. Сосюра*). 2. **Ов**, не будь, видно, весні, як у грудні грому, коли до нас говорять по-чужому (*П. Тичина*). 3. **Ой**, побіжу вже, а то гірше бігти/лугт! (*Леся Українка*).

Частки: 1. **О** муза, павночка парняська, спустись до мене на часок (*І. Катляревський*). 2. **Ой** чого ти, тополенько, не цвітеш, чом поживку головоньку хитиш-гнеш? (*О. Олесь*). 3. **Ой** ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колочє терня? (*І. Франко*).

659. Простежте, яким членом речення можуть виступати вигуки. Чи виділяють їх у такому разі комами?

1. Коли це — **рипнули** двері. — Коли це — **рип** двері (*С. Васильченко*). 2. Баба **зиркнула** у двері. — Баба **зирк** у двері (*М. Черемшина*). 3. Те **хакання** зупинило його серед хати. — Те **ха!** зупинило його серед хати (*М. Коцюбинський*). 4. І я вже не чув ні **хавчвання**, ні **підпадьомкання**. — І я вже не чув ні “**ха-вав**”, ні “**пять-падьом**” (*Остап Вишня*).

1. Вигук у вимові виділяють паузами, а на письмі комами або знаком оклику.

2. Коли *о*, *ой* вигук, то після них роблять паузу й ставлять кому, коли це частки, то паузи немає й кому не ставлять.

3. Вигук в реченні можуть виступати в ролі підмета, присудка, додатка. У такому разі комами їх не виділяють.

660*. Перепишіть речення, ставлячи, де треба, після *о* та *ой* коми

1. О земля! Тв — небо для мене, — і небо для мене — земля (В. Сосюра).
2. О мре радості безкрая, чи я тебе перепливу? (В. Симоненко).
3. О як нам гарно йти проти вітру в ранній час (П. Тичина).
4. О хотів би я всі мови знати, усі країни облітати (М. Рильський).
5. Ой упала зірка з неба у коліску до дитини (Р. Братчук).
6. Ой хлопчику хороші мін. чому ти плачеш? (А. Малишко).

661. I. Знайдіть у прислів'ях вигук і визначте, якими членами речення вони виступають.

1. Не кажи “гоп”, поки не перескочити.
2. “Будь ласка” не кланяється, а “спасибі” спини не гве.
3. Яке “помагайбі”, таке й “доброго здоров'ячя”.
4. На словах як на органі, а як до діла — ані гуту.
5. Півня на заріз несуть, а він каже: “Кужуріку!”
6. У роботі “ох”, а їсть за трьох.
7. Зробив а лемеша пшк.

II. Поясніть зміст поданих прислів'їв.

662. У поданих реченнях виділені іменники та дієслова замініть вигуками. Чи щось змінилося у висловлюваннях?

1. Я зиркнув на дорогу: коні сжарпуджені мчать.
2. З кущів почулося загрозливе гарчання.
3. Зозулине кування м'яко лінуло з гупавими лісу.
4. Заспів стрибнув удіво, стрибнув управо — і тільки закурило за ним.

663. Поєднайте подані назви різних птахів з дієсловами, що називають їхні голоси. Від яких вигуків утворено ці дієслова?

Орля, перепели, солов'ї, ворона, галуби, горобці, гусь, качка, куря, со- роки.

Дієслова: каркають, кашкають, клеочуть, витьохкують, воркують, гел- гочуть, кудкудакають, підпадьомкають, сврежочуть, цвірівчать.

664. Прочитайте народну усмішку. Перекажіть її, вживаючи вигуки.

Ішли лісом батько з сином. Син — попереду, батько — за ним. От син потягнув за собою гілляку, що нагнулася над стежкою, та й пустив. А вона лусь батька по лобі!

— Ой, — скрикнув батько, — щоб тобі добра не було! Шу й б'ється.

— Е, подякуйте, тату, що я ще придержав ту гілляку, а то б не так луснула, — відказав син.

— Спасибі тобі, сину, що ти такий уважний, — подякував батько.

665. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому вигуки, поясніть їхнє вживання.

Ой гяля-гяля,
Гусоньки, на став!
“Добривечір, дівчино,
Бо я ще не спав!
Ой не спав, не спав,
Не буду й спати!
Дай же мені, дівчино,
Повечерати!”

666. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього вигуки й поясніть їхню роль.

Він спокійно стукнувся човном об берег...

Підняли голову, а на березі біля куреня дід Кирило Іванович сидить.

У солон'язному брилі й босий...

— Здоровенькі були, Кириле Івановичу! — ви до нього...

— Драстуйте! — він до вас...

— Живенькі-здоровенькі? Як рибка? — ви дідові.

— Порвало! — дід вам.

— Кого порвало?! Хто порвав?! — цікавиться ви...

— Та що, ви не знаєте: короп! — дивно вже говорить дід.

Помовчавши трохи, Кирило Іванович починає розповідати...

— Воно п брало потихеньку! Так тільки ледь-ледь на світ авблагостовилося. Смиг! І тихо... потім ще раз — смг! І знову — тихо. А потім повело, повело, повело, до того он, — бачите? — куцика по-о-о-вело! Дай, думаю, підсікну! Сп! Ех, воно ж і рвонудо! Ех же ж, як і рвонуло! А волосінь у мене у двадцять волосин, та ще з якого жеребця! Там таяв волосінь, що на одну волосинку можна бузівка* натягати! Вудлише — дутою! Я — попускать! А воно рве, а воно рве! Я — держу! Коли ось — викидається! Ін-же Богу, як ночви!

— Ну, Кириле Івановичу, невже ж таке велике?

— Ін-Богу, як ночви! Хвостом по воді як уріже, й на дно! Я — смг! А волосінь — дзень! А я в воду з усіх ніг — ляс! І — по шип! Супшусь оце! Одежа кже трохи висохла, а чоботи в досі он мокрі! Босий ходи. Так з гачком і пішло! Біля грузила — перервало (*Остан Вишня*).

II. Перекажіть текст по-своєму, але з діалогом. Запишіть переказ, вигуки, вжиті в ньому, підкресліть.

667 Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають прощання.

До побачення! До скорої зустрічі! Сподіваюсь, ми скоро побачимось! Бувайте здорові! На все добре! З Богом! Бувайте! Щастливо! Щастливої дороги! Усього найкращого! На добраніч! Добраніч!

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XXIII. Діалог

Діалог — це розмова двох або більше осіб.

У розмові виявляються характери людей, їхні уподобання, погляди. Про людину ми найчастіше судимо з її висловлювань. Іноді людина може вести діалог сама із собою, в чомусь переконувати себе, щось заперечувати. Діалог супроводиться інтонацією, жестами, мімікою.

Прочитайте поданий далі діалог та діалог із вправ 225 і 285, порівняйте їхню тональність, уявіть, якими жестами ці діалоги можуть супроводжуватися. Як характеризують персонажів цих текстів їхні висловлювання?

Альманах

Твір двадцять третій (Петрикія)

НАШІ ВИГРАЛИ!

— Алло, це ти, Андрійку? Чув, наші виграли! У-ух!

— Не тільки чув, а й бачив.

— Хіба ти був на стадіоні?

— Ні, але я дивився по телевізору. Трохи зацікавився, початку не бачив. Тільки ввімкнув — і очам своїм не вірю: наш воротар виймає м'яча із сітки. Це було на п'ятій чи шостій хвилині зустрічі.

— А я сидів на стадіоні в шопіти кричав разом з усіма. Уявляєш, що там діялося? Ох, таку ж грубу помилку допустив наш півзахисник: послав м'яча на лівій фланг і — зграза у ноги нападникові гостей. Ми кричимо: куди б'єш? А він — ех!

— Потім наші пішли в атаку; б'ють по воротах противників: бах, бах, бах! А м'яч ніяк не влітає в сітку. То в штангу, то вище воріт, то наш гравець поза грою. Отаке!

— І нарешті: го-о-ол! Суддя сир-сюр-сир! Свистяка не чути, трибуни ревуть. Гу-у-у! Ти б бачив...

— Я ж бачив...

— Ет, по телевізору. А ти б бачив на полі: підриак м'яча, закручені кутові, фінти, фальшиві замахи, силовий тиск. Майже весь час м'ячем володіє наша команда.

— Але, пробач, противники теж були сильні: довгі паси, несподівані контратаки, щільний захист.

— Все одно наші перемогли: два забиті м'ячі проти одного. Повна поразка гостей.

— Та не така вже й повна, бо рахунок мінімальний. Але наша команда як-не-як має двох очок. Ну, бувай. До побачення!

668. Прочитайте діалог, записаний Петриком. Знайдіть у ньому вигукі й поясніть, яку роль вони тут виконують. Спробуйте й ви передати подібну розмову про футбольний, волейбольний, хокейний чи якийсь інший матч. Запишіть її.

§ 67.

Підсумкове повторення тем
“Службові частини мови” та “Вигук”

669. Розкажіть про службові частини мови та вигук за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3–5 власних прикладів.

I. Службові частини мови.

1. Повнозначні й службові частини мови: *ліс, зелений, шістнадцять, він, шуміти, тихо; біля, і, навіть...*

2. Роль службових частин мови: *над, але, хай...*

II. Прийменник.

1. Визначення прийменника: *за деревам, на дереві...*

2. Походження прийменників: *з-під землі, край дороги, незважаючи на труднощі, близько дев'ятої, обабіч шляху...*

3. Вживання прийменників: *по дорогах, ходив у ліс — ходили в ліс, з лісу — із степу — зі школи.*

4. Написання прийменників: *понад, попід, з-над, з-під, під час, незважаючи на...*

5. Розрізнення прийменників і префіксів: *по літньому полю — по-літньому, з гори — згори, на зустріч — назустріч...*

III. Сполучник.

1. Визначення сполучника: *і, та, щоб, якби...*

2. Сурядні сполучники: *і, та, але, проте, або, чи...*

3. Підрядні сполучники: *бо, щоб, тимчасом як ...*

4. Одиничні, повторювані й парні сполучники: *і, та, або; і...і, то...то; не тільки... а й, як... так і...*

5. Вживання сполучників: *день і ніч; дні й ночі; і поле, і ліс, і гори; не тільки дорослі, а й діти...*

6. Написання сполучників: *мовби, неначебто, таж, таж, незважаючи на те що...*

7. Розрізнення сполучників та інших частин мови: *таж — та ж, теж — те ж, щоб — що б, якби — як би...*

IV. Частина.

1. Визначення частки: *тільки школа, наче сонце, не горить...*

2. Фразові частки, що оформляють речення: *так, ні, хіба, годі, що за...*

3. Фразові частки, що стосуються спів або словосполучень: *навіть, саме, то...*

4. Формотворчі й словотворчі частки: *би, зтома, -небудь.*

5. Вживання часток: *хотів би — хотіла б, що то, отак-то, зробив-таки, майже рік...*

6. Написання часток: *каль ж, зтома-куди, абияк, неначебто...*

7. Написання *не* з різними частинами мови: *неук, негайний, несамохіть, незалежність* (самостійність), *неправильний* (хвбний); *не правильний* (а хбний, помилковий) ...

V. Вигук.

1. Визначення вигука: *ох, зеть, дзень.*

2. Розряди вигуків за значенням: *ох, цить, добридень, будь ласка, гуп, ме-е-е...*

3. Написання вигуків: *ой-ой-ой, ри-и-и, до побачення, їй-бо...*

4. Виділення вигуків на письмі та у вимові: *ох, який день...*

5. Вживання *о, ой* в ролі вигуків і часток: *ой, болить; о люди...*

6. Вживання вигуків у ролі членів речення: *серце твоє, розляглося гучне*
ур

670. Прочитайте речення. Виберіть з них усі службові слова та вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами відповідних таблиць.

1. Кузня стояла, як майже всі кузні в Україні, край села понад пляхом (Ю. Мушкетик). 2. Світанком жайвір вдарить у давівочки, і по його сріблястим голоску немовби й камінь відганяє тишу (А. Малышко). 3. Нічого не було чути, тільки безпереставне, одномаїтне, вічне шу-шу-шу... (М. Коцюбинський). 4. Хотів би я звати, про що твій струмок у мріях своїх гомонить між травою (П. Тичина).

671* Перепишіть речення, частини, розділені косими рисками, напишіть разом, окремо або через дефіс.

1. На світі можна жити без'еталонів, по'рівняв у дивитися на'світ: широ-кми очима, а під долою, крізь пальці, у'кватирку, з'під воріт (Л. Костенко). 2. Не'жартуй над'мною, будь'ласка, і, говорячи, не'мовчи (В. Симоненко). 3. О як'бід'то я міг повернути не'повторну вність мою! (В. Сосюра). 4. Од'віку земля не'заянала бо ця такого без'крайого вітру (О. Ольжич). 5. І сонце — хто'зна, від'діля взялось! — гарячий від'світ капало на стіни. 6. Ніч коли-хала так ласкаво, про'те не'сталося ні'як (З та. М. Рильського). 7. Та я все-таки, повірте мені, не'хвилювався (М. Хвильовий).

672. Прочитайте народну усмішку, визначте в ній усі службові частини мови та вигуки. Перекажіть усмішку (усно).

Пішов один чоловік позичити воза, а той, у кого він позичав, помітив уже його та й каже:

— Та я б тобі, сину, дав, та ти, як рубашт що або притесуєш, то далеко дуже од воза одходиш. Ще вкрадуть.

— Е, ні, дядечку. їй-Богу! Що рубав, то все до колеса.

— Тим-то як я тобі давав той раз воза, то все обіддя було порубано. Іди ж собі та білий і не навертайся.

673. I. Прочитайте уривок, зверніть увагу на те, як чудово описано ранок. Уявіть цю картину.

І от я на возі, вмоцнувся за батьковою спини. Викочуємо за ворота, а далі тісною піщаною вулицею на рівну й широку толоку** . І тут я побачив картинку, якої ніколи не забуду.

Під лутим вставало сонце. Воно тільки-тільки виглянуло з-за обрію, і мені здалося: його рожевий крут котиться по землі, збоку від нас, і заглядає нам під саму підводу. Від нашого воза і від коней потяглася довга-довга тінь через усю толоку. Десь там, на далекому пагорбі, мерехтіли тепер здоровенні, на півнеба, колеса, і, моя крила вітряка, бігли й оберталися спиці в тих колесах, повторюючи рух наших спиць.

Раптом я зазледів ще одну чудасію. Ген під лісом брести й паслися якісь гривасті велетні-бронтозаври. Тільки потім, перехитившись за борт підводи, я роздивився, що то розтяглась на цілий кілометр тінь від наших коней. Через усю поле вирости в коней довгі ноги-підвори, і на них погойдувались величезні, як скирти, спини і голови Гнідка й Сірого.

А ми ідемо далі. Свіжо й розлого в полі, ліс виступає з-за пагорбів, і нам чути, як у лісі кує лозуля. Я нітрохи не жалю, що встав рано, що попросився на лутя. Добре їхати на підводі вранці... (В. Близнець).

II. Уявіть, ніби ви їдете на возі, а в природі тим часом відбувається диво: сходить сонце. Опишіть цю картину. Вживайте частки, вигуки, де це потрібно.

674. Запишіть уривок під диктовку. Написана уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляються, виправте.

А небо члесте, по-молодому устліхнене. Воно синіє так, начеб там впсіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів, що не в'януть, хоч би яка була спека, що не схляють головок у жалобі, хоч би яке сонце смаялило.

Мабуть, тому вподобав дивитись на небо, що з-поміж усіх кольорів най-дужче люблю синій. Він мені скрізь уявляється, й коли я бачу щось синє — чи квітку, чи очі, чи дівоче плаття, чи просто чуже слово "синій", — враз мені стає добре, я щасливий і душа моя сміється і грає так, як грають проти сонця абиті на ставу бризки води.

Іноді все в цьому світі уявляється мені синім... Ото начебто ростуть сині тополі над синьою дорогою, їдуть сині вози, запряжені синіми кіньми, перепадають сині дощі. І як було б цікаво, якби раптом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя завірюха загурделила-заретотала (*Є. Гуцало*).

- 675.** Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів авторамі вдалося досягти високої емоційності в розповіді. Спробуйте й ви так само емоційно розповісти про цю або якусь іншу пригоду.

Неподалік розпросторився на схилі чималенький баштан, де набиралися солодкого соку під сонцем адораві, як дєбра, кавуни й хімерно посвручували турецькі дини.

— А я бачив, як вовк кавуна цупить! — похвалився раптом чорнявий Івашко.

— Вовк? Кавуна?

— От, щоб я пропав — не брешу! Припова, люципер, удосвіта обстукав лапаш — котрий стигліший, зірвав і котить. Я свиснув, а він як штурхоне кавуняку вниз: хіба ж не загуркотів у провалля!

Михайлик скося блимнув на товарища.

— Каву тобі — сам бачив! Ось ходім завтра на баштан: може ж, якраз приповзе... (*М. Пригара*).

- 676. I.** Прочитайте початок казки "Про лисичку". Знайдіть частки й поясніть їхнє значення.

Були собі дід та баба. Пішли вони в поле жито жати. На полудень вони собі взяли глечик молока. Прийшли вони на поле. Баба й каже до діда: "Де б оце глечик з молоком поставити нам у схованку?" — "Постав, стара, це молоко в вуцник".

Баба послухала діда й поставила в вуцник.

От пішли вони жати. Жнуть та й жнуть. А лисичка прибігла та й випила молоко, але голови з глечика назад не вітє. Ходить лисичка, головою врутить та й каже: "Ну, глечик, пожартував та й буде ж уже, випусти мою голівнячку! Буде ж тобі, голубчику, буде!"

Не одстає глечик, хоч ти що хоч роби.

"Підожди ж, проклятий глечик! Не одстаєш, так я тебе утоплю".

- II.** Закінчте казку — не обов'язково так, як звичайно її розповідають. Можете придумати цілком свою кінцівку.

ПОВТОРЕННЯ

§ 68. Повторення вивченого в 7 класі

677. Повторіть §§ 6–7, 11–12. Випишіть з вірша дієслова і, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієслова в цілому” (§ 13), визначте їхню форму, вид, перехідність (наприклад: з’єдналося — 212).

Весна!.. Відлітає і небо, й земля —
 Квітки на землі, а на небі проміння:
 Почувши живого життя тріпотіння,
 Цілюються з сонцем гаї та поля.
 Весна!.. А тобі все немає весни.
 Країно, збита в навільницьке путо, —
 Їм’я твоє навіть усюди забуто,
 Хоча не забуто зміцняти кайдани...
 Весна!.. А тобі іще в досі зима:
 Замість веселих проміннів з квітками,
 Павують і досі морози з снігами —
 Сторіччя минають, а сонця нема!..

Б. Грінченко

678. Повторіть §§ 8–10. Форми дієслів розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово і його граматична будова	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
Запитують [запиту́ють]	за	пит	ють	ють

Запитують, розпитаю, побачимо, пробач, недобачає, побачений, випишу, перепишуть, записаво, підписавши, написаво.

679. Повторіть §§ 14–15. З поданих речень випишіть усі способи форми дієслів і, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика способових форм дієслова” (§ 14), схарактеризуйте їх (наприклад: поставлю — 130.112).

1. Поставлю хату і кімнату, садок-райочок посадки. 2. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 3. Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик. 4. І спочинуть невольничі утомлені руки. 5. — Не кидай матері! — казали, а ти покинула, втекла (З тв. Т. Шевченка).

680. І. Повторіть §§ 18–21. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини теперішнього або простого майбутнього часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова І дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Одягнути, знаходити, бачити, волокти, оголосити, гризотіти, збороти, брязкотяти, тішатися, воркотяти, змагати, стужотіти, реготіти.

11. З других букв прочитайте два пропущені слова з вислову Т. Шевченка: “*Раз ... серце вік не прохолоде!*” У трьох дієсловах повинна бути кінцівка *-чиш*, і ще у трьох — *-тиш*.

681. Парепишіть уривок. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі теперішнього або простого майбутнього часу.

Мабуть, якби не було на світі бабки, не було б і вертольота. Атож глянь, як (летіти) вертоліт і як (летіти) бабука, і відразу (загадатися), хто від кого пішов. Але ж і правда, що вертоліт не (зможти) стати таким самісіньким, як бабука. (Гудіти), (двигіти), (гурчати)... А бабука — чи то зелененька, чи блакитненька, чи синенька — тихо-тихо (летіти), лише крильця іноді ледве чути (шелестіти)...

(Лябгити) бабука на себе в люстерко дивггтсця. А позаяк люстерка на лужках немає, то вона у воду (двиггтсця). (Надлггтсця) ото над блакитне тихе плесо, (зависнути) в повітрі — лискучггтсця крильцямггтсця (перебггтсця) і на себе в воді (радггтсця). А очі в неї великі, круглі, як м'ячики, майже в усі боки (бачггтсця)... (Д. Чердггтсця).

682*. Повторіть §§ 22–26. Поставте дієслова *сісти, сидати, сидіти; лягти, лягати, лежати* в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у тому ж порядку.

683. Повторіть §§ 28–35. Поставте дієслова у формі пасивних дієприкметників. Поясніть, як це робггтсця.

В'їздггтсця, обгородггтсця, вггтсця, відпустггтсця, заплатггтсця, розграфггтсця, купггтсця, пропггтсця.

684. I. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі дієприкметники та форми на *-ко*, *-то*.

Людггтсця орггтсця, а літа — дуггтсця. Ох, і переорана її, орго мужггтсця, і вдовж, і впоперек, та на такі ж вггтсця, що не всякггтсця, як вона тіла трггтсця. Але трггтсця, мов іскра у кремєні, бо має на своїй болггтсця основі кггтсця надії...

І от довггтсця твоя надія — твоя земля — лежггтсця і ледь-ледь бггтсця стернею. Але кращої музггтсця, як ця, нікоггтсця не чує Мар'ян. І в церкві не вражггтсця так його великодні хорггтсця, як сьогдгтсця шелестггтсця...

Мар'ян добггтсця і суггтсця очггтсця вбггтсця надвечір'я, хрестом опусггтсця на землю, припадає до її груггтсця. Він чує її обггтсця, руками і серцем і довго-довго мовггтсця, а потім почггтсця розмовляти із стернею, вггтсця її, що варггтсця тут буде червона пггтсця, що він сам її посггтсця, сам буде доггтсця і косити. Він побггтсця себе косарем на своггтсця полі і на неголеній щоггтсця відчує слоггтсця (М. Стельмах).

II. Попросіть когось удома, щоб продиктував вам цей текст. Написана уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і а'ясуйте їх.

685*. Парепишіть речення, виділяючи, де треба, дієприкметникові звороти.

1. Листя якомите рясним дощем виблискувало на сонці. 2. Гола земля била крилами вітру беззвадінно сіріла під олів'яним небом. 3. Аж до самого небосхилу простяглося засипане снігом поле. 4. Вона прислухалася до остатявніх звуків затихаючої в селі весільної музики (*З та. М. Коцюбинського*). 5. Пад дугами залитими квітневою повинню холонув оранжевий вечір (*Григор Тютюнник*).

686. I. Повторіть §§ 38–39. Утворіть дієприслівники й запишіть у три колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом *-учи (-ючи)*; 2) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом *-ачи (-ячи)*; 3) дієприслівники доконаного виду.

Споглядати, оглоосити, мстити, допомогти, сяти, заспати, оддоровлювати, бачити, пересадити, зникати, смітити, пахнути, обступити, ойкати, перемогти, волочити.

II. З других букв, виписаних підряд, прочитайте три слова з вислову Г. Сковороди: "... і ти пізнавш світ".

687. Прочитайте уривок, знайдіть дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі.

Тимко зняв, що дядькова коса не клегалася, відколоті й куплена, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло саяк-так, для годиться, помянтячив косу, поплывав у руки, швидко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса!

— повеселішав Павло, уже не так з розгону загаяючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка? — похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку (*Григорій Тютюнник*).

688. Повторіть §§ 41–44. Прочитайте прислів'я. Знайдіть прислівники й з'ясуйте їхнє значення та походження.

1 Шавуї честь змолоту, а одержу знову. 2. Краще терпіти велике лихо, як зробити мале. 3. Легко падати, але важко встати. 4. Тяжко пливати проти води. 5. Усяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім. 6. Не хочеш по-доброму, то хай буде по-гвозду. 7. І по зячому сліду інколи знаходять вовка.

689. I. Повторіть §§ 45–50. Сполучення слів запишіть у три колонки залежно від написання прислівників: 1) одним словом; 2) двома і більше словами; 3) через дефіс.

Обпркував (до) ладу, знає (абив) як, узав (хтозна) де, (на) силу підвівся, пропав (без) вісти, кажи (по) простому, зяв як (не) як, зустрілись сам (на) сам, розрізав (на) четверо, (а) давня відомо, ажовк (по) осінньому, дійснеться кінець (кінцем), (а) матку вчися. (від) тоді все змінялося, деренчить раз (у) раз, одягнені як (небудь), ойкнув (с) проквата, видадуть (на) гора.

II. З друтих букв перших слів прочитайте вислів В. Симоненка.

Пам'ятник В. Симоненку, м. Черкаси

690*. Прочитайте загадки і відгадайте. Перепишіть їх, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

1 Виріс ліс, білий весь: пішк.. в нього не ввійти, на коні не вїхати. 2. (В) день вікно вибите, а (в) ночі вставлене. 3. Паві пшпна по лопаті вишла, а річка воду пила, не (по) втому говорила. 4. Що двіч.. родиться: (в) перше — гладеньке, а (в) друге — пухвеньке? 5. (У) трьох ідуть братці верх.. на конячці.

Відгадки: качка, птах, ополонка, мороз на шибці, пальці й олівець.

691. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Ми нашвидкуруч накопали в'язкої, в'яче пластилін, глини. Понакадали у відра.

— Відпочинемо перед дорогою? — запропонував дідусь. — Хоч і невеличкі у нас ноги, але сира глина важка...

— Не завадило б, — погоджується замибки, бо добре знає, що розмова буде цікавою.

— Як швидко спливає час, — покитав головою дідусь Тарас. — Навче недавно веснянки справляли, а вже травень — останній місяць весни.

На узліску відгукнувся соловейко. Затьохжав потихеньку, боязко, а потім сміливіше, азартніше...

— Соловейко хоч і мала пташка, а май знає, — почав з прислів'ячка дід Тарас. — Радий, мабуть, що зранку дощем землю покропило. Навче й невеличкий пройшов, а як зазеленіло все! Хоч і кажуть, що весняний дощ як вдовиний пляч, проте коли в май випадуть три добрі дощі, то дадуть хліба на три роки.

— Травневий дощ, — згадав і з бабусину приповідку, — все одно, що з грибами борщ! (За В. Скуратівським).

692*. Повторіть §§ 53–56. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Зо) світу (до) ночі сонце не стуляє очі. 2. Буде погода: (на) споді болото, а (а) верху вода. 3. (З) горя не треба пхати — само піде. 4. Як (а) верху погане, то (в) середині (в)двоє. 5. Добрий чоловік, лиш у нього (а)за пазухи гадина спить. 6. Хоч ти йди (в)ліс (по)дрова, а я буду (в)дома, хоч я буду (в)дома. а ти йди (в)ліс (по)дрова.

693. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Марко виїшов з-під скелі, а гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите дошем листя, завітнялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душку хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що забігала вгору, і виліз на скелю. Над ним сяяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям (Б. Грімченко).

- 694*. Повторіть §§ 57–60. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як (би) мені крила, крила соколині, полетіла б я за милми, за дружиною (Т. Шевченко). 2. Як (би) я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Лесь Українка). 3. І рости, і діяти нам треба так, що (б) аж гриміло з краю в край. 4. Гаптус дівчина й ридає — чи то (ж) шиття! (З та. П. Тичини). 5. Хоч і коня загнав, (за) те зайця піймав. 6. Не (за) те вовка б'ють, що сірий, а (за) те, що овечку з'їв (Нар. творчість).

695. I. Повторіть §§ 61–65. Слова й словосполучення запишіть у три колонки: 1) написані окремо (двома і більше словами); 2) написані разом (одним словом); 3) написані через дефіс.

I. О:півночі, по:доброму, при:штов:би, рад:у:раз, із:за, оди:на:оди:н, з:рання, спожно:білий, кінець:кінцем, усе:ж:таки, наче:б:то, о:цей, казна:коли, який:небудь, значно:бітьше, рано:врані:р, так:ж:аробив, ясно:листя.

II. Скільки:завгодно, ані:скільки, в:основному, не:вече:б:то, із:під, у:шпестях, крок:за:кроком, вроди:годи, тиж:часом, вутле:видобуток, по:батьківському, все:одно, с:краю, на:впростець, хтозна:з:ким, з'єднати:ся, адміністративно:територіальний, під:час, будь:як.

III. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитайте: 1) початок вислову Ю. Яновського: "... творчості" (між другим і третім словами треба поставити тире); 2) закінчення вислову Лесі Українки: "Герой...".

696. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Багато про все це Зінько думав. Ще змалечку він не такий удався, як усі: був тихий, замислений хлопець. Слухняний, робив завжди, що наказувало, тільки великий забувко був. Оце пасе телята й доглядає добре, щоб як у шкоду не вскочили. А навкруги трава зелена, небо широке, пташки летючі. Як вони літають? Через що вони літають? А якби чоловік собі крила прир-

бив, то літав би? Мабуть, ні, бо якби можна було, то давно б уже всі люди поробили собі крила та й літали б — це краще, ніж ходити чи їздити. А чого ж пташкам можна? Вже ж люди розумніші за пташок, то, певне, колись вважали так, що й літатимуть. Ото б добре було! Аж до неба можна було б долетіти та й подивитись, що там є... На Бога й на янголів глянути. Еге-ге! Тепер він знає, чого люди не можуть літати: бо якби могли, то й кожний грішний чоловік язвисто пекла запитав би в рай та в надокучав би Богові (*Б. Грінченко*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XXIV. Роздум на громадянську тему

Ми живимо по у всесвіті взагалі, а на якійсь конкретній частині Земної кулі. Тут до нас жили наші предки, тут ми народилися, тут уперше пізнали світ, людей. Це ми називаємо Вітчизною. Тож чи можемо ми знехтувати її, цю частину Земної кулі?

Прочитайте два наступні тексти (можете також розглянути тексти із вправ 179, 226, 311, 513) і висловіть своє ставлення до того, що ми називаємо Вітчизною.

697. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому применники, сполучники, частки, поясніть їхню роль у мові й особливості написання.

“Що це є Батьківщина?” — раз питалась Оля,
 а батько радо відповів на це дитині:
 “Знай, Батьківщина — це ріка, що серед поля,
 поза селом, гев, попід лісом, тихо пливе,
 це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
 це на ланах пшениця золотокоса,
 це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
 це на лавках скошена трава в покосах,
 це наші всі пісні і молитви щоденні,
 це рідна мова — скарб, якого ти не згубиш,
 це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
 це, моя Олю, все, що ти так широко любиш”.

Б.-І. Антонич

Альманах
Твір двадцять четвертий (Сашкія)

РІДНА ЗЕМЛЯ

Хіба є щось у світі дорожче, ближче, краще, ніж рідна земля?

Тут ти робив свої перші кроки, пізнавав світ, знайомився з природою, з людьми. Тут ти вперше почув звуки материнської мови и відчув себе людиною.

На цій землі ти усвідомив, що належиш до великої спільноти людей, яка називається рідний народ, і що ти багато в чому подібний до них — своїх людей. Ти зрозумів, що вони, незважаючи ні на що, все-таки скоріше постівчують тобі, прийдуть тобі на допомогу, ніж хтось чужий. Адже нас об'єднують одна історія, одна мова, ті самі звичаї.

Чи поїхав би я кудись за кордон, якби трапився така нагода? Так, поїхав би. Хотів би побачити, як живуть інші люди, які в них міста, села, яка земля, яке небо, як вони працюють і як відпочивають. Мабуть, в інших людей можна багато чого повчитися, багато що перейняти.

Але я нізачо не погодився б назавжди покинути Україну, хоч би як добре жилось там, у чужих краях. Як писав колись Тарас Шевченко, "хай би моя Батьківщина була найубогіша, найнікчемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою за Швейцарію й усю Італію".

А наша Україна так само найкраща в світі. Де ще є така гарна природа, такі розлогі родючі поля? Де ще є такий величезний Дніпро, такі зелені Карпати? Нам треба тільки любити її і працювати для неї, землі рідної.

698. Прочитайте Сашкові міркування. А як ви вважаєте, чи можна назавжди покинути рідну землю? Свої міркування запишіть.

699. I. Слова й словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як треба написати частини, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

(В) щерть няповненній, (на) випередки мчимо, здібний (таки), арадів (по) справжньому, квіти (не) полито, (а) середини виїшов, (будь) яка погода, (на) добраніч, (іа) за лісу, (хто) зяв з якого боку, віч (на) віч, (чим) скоріш, зміцнювати дець (у) день.

II. З других букв перших слів прочитайте побажання. Запишіть його.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Для цього проставте підряд номери завдань і проги кожного записи відповідь цифрами.

001. Які ще основні форми, крім неозначеної, має дієслово?

1) *дієприкметник*; 2) *дієприслівник*; 3) *минулий час*; 4) *способову*; 5) *форму ма -во, -то*.

002. Які з вище названих основних форм змінюються за часами й особами?

003. Запишіть номери дієслів дооканого виду.

1) *світить*; 2) *допоможе*; 3) *міркуючи*; 4) *згадавши*; 5) *бачив*.

004. Запишіть номери перехідних дієслів.

1) *зустрія друга*; 2) *думав про друга*; 3) *допаміг другові*; 4) *ішов з другом*; 5) *чекая друга*.

005. Запишіть номери дієслів, ужитих у дійсному способі.

1) *налишть*; 2) *зробив би*; 3) *бачив*; 4) *виконав*; 5) *подумай*.

006. Запишіть номери дієслів першої дієвідчини.

1) *бачить*; 2) *стелеш*; 3) *стоїмо*; 4) *волочете*; 5) *туркоче*.

007. За неозначеною формою визначте дієвідчину й запишіть номери дієслів другої дієвідчини.

1) *волочити*; 2) *свистати*; 3) *гуркотати*; 4) *бажати*; 5) *бурмотіти*.

008. Дієслова усно поставте в 2-й особі однини теперішнього часу. Запишіть номери дієслів, які в закінченні мають букву *и*.

1) *бачити*; 2) *полотити*; 3) *носити*; 4) *свистати*; 5) *волокти*.

009. Яке закінчення слід дописати у вислові: *Що ти мені прода...?*

1) *-ши*; 2) *-си*; 3) *-ш*.

010. Запишіть номери дієслів, що стоять у майбутньому часі.

1) *скажеть*; 2) *чекатиму*; 3) *їжджу*; 4) *послухаю*; 5) *можеш*.

011. Запишіть номери дієслів, що стоять у наказовому способі.

1) *говорімо*; 2) *мовчимо*; 3) *оборонимо*; 4) *вчимо*; 5) *спішіть*.

012. Дієслова усно поставте в 2-й особі однини наказового способу. Запишіть номери дієслів, у кінці яких слід поставити *ь*.

1) *повірити*; 2) *стати*; 3) *кинути*; 4) *відрізати*; 5) *поставити*.

013. Запишіть номери активних дієприкметників.

1) *пожовклий*; 2) *наступаючи*; 3) *сяючи*; 4) *принесений*; 5) *скислий*.

014. Від поданих дієслів усно утворіть дієприкметники. Запишіть номери активних дієприкметників дооканого виду.

1) *погаснути*; 2) *погасити*; 3) *засихати*; 4) *засохнути*; 5) *засушити*.

015. Запишіть номери виразів, у яких *не* з дієприкметником пишемо тільки окремо.

1) *неівиконане завдання*; 2) *ще незібрани*; 3) *неідочитана книжка*; 4) *мі-
ким неіпамічений*; 5) *неіосвоєні землі*.

016. Запишіть номери дієприслівників вєдокованого вїдї.

1) *блукуючі*; 2) *подумавши*; 3) *знаючи*; 4) *поблукавши*; 5) *вірячи*.

017. Усво утворіть дієприслівники. Запишіть номери дієприслівників, утво-
рених за допомогою суфікса *-ачи (-ячи)*.

1) *бачити*; 2) *палоти*; 3) *похвалити*; 4) *гуркотіти*; 5) *стежити*.

018. Запишіть номери дієслів, які *з не* слід написати разом.

1) *неідочекатися*; 2) *неізнати*; 3) *неіпокоїти*; 4) *неізчутися*; 5) *неізамогти*.

019. Запишіть номери прислівників способу дії.

1) *зненацька*; 2) *вчора*; 3) *швидко*; 4) *близько*; 5) *далеко*.

020. Запишіть номери прислівників, які пишуть разом.

1) *віосновному*; 2) *поіновому*; 3) *поіпросту*; 4) *зівисока*; 5) *поінашому*.

021. Запишіть номери виразів, у яких слова, подані через рєску, пишуть ок-
ремо.

1) *увієси приснилося*; 2) *відень такий*; 3) *вігорі — небо*; 4) *наісилу піднієся*;
5) *уішерть повний*.

022. Запишіть номери прислівників, у яких слід поставити дефієс.

1) *деінеіде*; 2) *кінецьікінцем*; 3) *вічінаівіч*; 4) *раноіранці*; 5) *якіраз*.

023. Запишіть номери приймєвників, які пишуть через дефієс.

1) *поіпід*; 2) *зіпід*; 3) *заідля*; 4) *уієлід*; 5) *зіпосеред*.

024. Запишіть номери сполучників, які слід написати через дефієс.

1) *неначебіто*; 2) *алеіжібо*; 3) *якбиіто*; 4) *тобіто*; 5) *калііб*.

025. Запишіть номери речень, у яких слова, подані через рєску, пишуть ра-
зом.

1) *Та тоіж було давно*. 2) *Щоіб вам добре вєлося*. 3) *Мови проіте не було*.
4) *Часу мало, тоіж поспішай*. 5) *Щоіб йому подарувати?*

026. Запишіть номери слів, частки з якими слід написати через дефієс.

1) *хтознаіяк*; 2) *абіікуди*; 3) *приішовітаки*; 4) *покиіщо*; 5) *тількиіно*.

027. Запишіть номери вигуків, які треба писати через дефієс.

1) *деіж пак*; 2) *аговігові*; 3) *баібахі*; 4) *їїібо*; 5) *доіпобачення*.

Перевірте себе за відповідями. Оцініть свої знання: від 12 балів
відніміть кількість завдань, на які ви дали хоч би одну неправильну
відповідь.

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

13. Запобігати лихові, вважати можливим, краяти хліб, володар кубка, здатний на подвиг, робітничий гуртожиток, рідкісний випадок.

35. I. Ясніша, дорожчі, гіршого, більший. II. Пайбистріша, найситніша, наймиліший, найдорожча, найважчий, найближча.

72. Разом лише: I. Ненавиджу, нечулися, непокоїлися. II. Непокоєно, недооцінює, недосипав, недоїдав.

73. Разом лише: немає мудріших, справедливості немає, згоди немає.

93. Безбезпеку, розуму, чужого розуму, свого, розуму не купують, кашкета, тікві гільяки, свою голову.

107. Разом лише: немає.

108. Разом лише: недоїдав, недосипав, недамірював, недоважував.

109. Все окремо.

147. Вилетить, повернеться, перескочить, стукають, гуркотить, летить, ловить, ганяються, чинить, боїться.

148. Скажеш, вернеш, напишеш, зітреш, відрубаш, приточиш, зложиться, помучить, научить, здобудеш, побачиш, об'явлю, плачемо.

164. З'їси, приїстяться, хліб їм, мене їсть, не їдять, дасть Бог, не продаси, кашки дам, кругом об'їси, відповіді.

174. Сидів, сидав, сів, відповідав, відповідав, гриб, тих, ніс, брів, зліг, змерз (і змерзнув), сах (і сахнув).

175. Опікся, справігся, виріс, виніс, навик, сів, замкнув, вкрали, допоміг.

210. Сідай, сядь, сиди; гуркочи, гуркоти, гуркни, гуркай...

236. Переквітнув, перешумить, буде, загляне, пожуриється, впаде, скресне, цвітуть, зеленія.

239. Обидва записи правильні: стелеться від слатися, стелиться від стелитися.

240. Радітиму, радітимеш..., веселитимусь, веселитимешся...

241. Привів, привела, привело, привели; допоміг, допомогла...

265. Опалє, тремтячому, пожаватіле, опадаючим, змокрішими.

278. Обгороджена, збуджені, вимощеному, в'їждженою, зачеплені.

283. В неамираючій, в розколісаній, опадаючого, жовтіючі та червоніючі, ревутих, виючих.

293. Коми після слів: 2) скелі; 3) каміння, листя; 5) вітрила, сонцем.

305. Подвоєння лише в славях: нескінченні, невблагамні, незліченими.

316. Разом з не лише: I. Неудоволений, необроблена. II. Невчених, в неогородженім.

317. Разом з не лише: небачене, нечуте, немовлене.

324. Змелено, змалочено, в'їжджено, погоджено, посаджено, з'ясовано, розкрито, почуто.

357. Здобувши, захопивши, розбивши...

366. Коми після слів: катів, мети, хребтів, ідуть.

367. Коми після слів: 1) траляди, нескупім; 2) миготять; 3) степ, тімі; 4) і, об них; 5) лине, і, пролітаючи.

379. Коми після слів: 1) степ, тишею; 2) що, на нього; 3) стежка, ночами; 4) на горб; 5) по паю; 6) смуток, з поля; 7) і, сказавши; 8) і 9) ком нема.

434. Через дефіс: по-своєму, по-вовчому. Решта — разом.

449. Обидва, але зміст різний. Поясніть.

450. Окремо в реченнях 1, 3, 6. Решта — разом.

463. Окремо в реченнях 4 і 7; через дефіс у реченні 6. Решта — разом.

472. Окремо: не легко, не по-буденному. Через два дефіси: де-не-де. Решта — разом.

484. Де-не-де, мчав униз, раз у раз, один по одному, віч-на-віч.

494. Восени, пішки, верхи, навкарачки, двічі, вночі.

510. До землі, угору, по-своєму, спершу, потім, зверху, всередині, по-вовчому, по заячому сліду, шодня, декали.

527. На возі, в дорозі, без праці, на печі, під гору, з гори, з ремеслом, в житті.

539. По всіх усюдах і кутках, по байраках, по хвилях, по садках, по горобцях, по людях.

546. Вибрати: в руки, за чим тужити, для пташки, по вовку, по воді, до твердого, за правду.

566. 1) вдова; 2) в даму; 3) у дамі; 4) в гостях, до даму; 5) до даму, опіаночі; 6) по одезі, по розуму; 7) по-вовчому.

591. 1) не тільки в лісі, а й у полі; 2) не тільки місяць ..., а й час; 3) не лише красиве, а й корисне; 4) не лише восени, а й навесні.

697. В усіх випадках — разом.

607. 1) *таж, щоб*; 2) *про що б, кінець кінцем*; 3) *то ж*; 4) *співать про те*; б) *проте не прамине*.

623. 1) *так-то*; 2) *що ж то, що то за*; 3) *нібито*; 4) *якби-то*; 5) *якби-то*.

624. 1) *таки віршам*; 2) *все-таки*; 3) *таки стрілись*; 4) *таки земля*; б) *таки треба*; 6) *зараз-таки*.

642. Разом не лише: 2) *небоже*; 4) *невмілого*; б) *несмілого, невмілого*; 8) *незнання*. Решта — окремо.

645. *Я не нездужаю, не спить, негодовама, добра не жди*.

653. Паппсанья: *йй-богу, гай-гай, гу-гу-гу-у!, ку-ку, будь ласка, ах-хо-хо!* Коми після слів: *йй-богу, ах, гай-гай, скажіть, ласка*.

660. Коми після вигуків тільки в реченнях 3, 4, 6.

671. 1) *без еталонів, по-різному, на світ, з-під, у кватирку*; 2) *не жартуї, наді мною, будь ласка, не мовчи*; 3) *якби-то, неповторкую*; 4) *одвіку, не знала-бо, безкрайого*; б) *хтозна-відкля*; 6) *проте не спалося ніяк*; 7) *все-таки, не хвилювався*.

682. *Сядь, сідай, сиди, ляж, лягай, лежи*.

685. Коми після слів: 1) *листя, дощем*; 2) *земля, вітру*; б) *над луками, повинню*.

690. *Пішки, вдень, вночі, не по-нашому, двічі, вперше, вдруге, утрях, верхи*.

692. 1) *зо світу до ночі*; 2) *насподі, а зверху*; 3) *з гори*; 4) *зверху, в середині, вдвоє*; б) *з-за пазухи*; 6) *в ліс, по дрова, вдома*.

694. 1) *якби*; 2) *як би*; 3) *щоб*; 4) *то ж*; 5) *зате*; 6) *за те*.

Перевірте себе

001	1, 2, 4, 5	010	2, 4	019	1, 3
002	4	011	1, 4, 5	020	3, 4
003	2, 4	012	2, 3	021	1, 2
004	1, 5	013	1, 3, 5	022	1, 3, 4
005	3, 4	014	1, 4	023	2, 5
006	2, 4, 5	015	2, 4	024	3
007	1, 5	016	3, 5	025	2, 4
008	1, 3	017	1, 4, 5	026	1, 3, 5
009	2	018	3, 4	027	2, 4

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Ага. Турацький пан.

Баранці. Білі п'яністі гребені хвиль; дрібні кучеряві хмарки.

Будучина. Майбутнє.

Бузівок (діал.). Одворічне теля. назимок.

Вал. Тут: Товсті нитки з влоччя.

Волок. Певатика сітка для ловлі риби.

Волхи. У давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, жрець.

Галич. Згряя галок.

Гливиний (діал.). Сіро-жовтий.

Глиннице. Місце, яма, звідки беруть глину.

Епітафія. Намогильний напис.

Капнище. Поганський храм.

Коряк. Дерев'яний черпак. ківш.

Кредо. Основні переконання, погляди.

Кулик. Снопак для покриття стріхи.

Кулик. Певеликий болотяний птах.

Кумис. Патій з коблячого молока, що перебродило.

Кури (діал.). Завіриха, курява.

Ладан. Ароматна смола.

Мол. Дамба, що захищає порт з боку моря.

Нарік (діал.). Паступного року.

Негідь (застар.). Погода.

Опаловий. Молочно-білий з райдужними відтінками та голубуватим чи жовтуватим полиском.

Осмута (діал.). Смуток.

О́трок. Хлопець-підліток.

Негрівчанський. Який буває у Петрівку, тобто в липні.

Полукіпок. 30 свопів ажятого абіжжя, складеного певним чином.

Помятачити. Погострити косу маятчкою.

Починок. Веретено з намотаною пряжею

Рінь. Грубий пісок, гравій на березі або дні річки.

Ромаш (діал.). Зарослі ромашок.

Сая'ян Тонка м'яка виправлена шкура.

Суголовок. Певасіяна смута між двома полями.

Толока. Переліг, пасовище.

Чвтиння (діал.). Перегній у лісі.

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Мова — скарбниця духовності народу	6

ПОВТОРЕННЯ

§ 2. Речення і розділові знаки в ньому	12
§ 3. Лексика	14
§ 4. Значення букв і будова слова	19
§ 5. Іменні частини мови	21

МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Дієслово. Загальні відомості про дієслово	28
§ 6. Дієслово як частина мови	28
§ 7. Види дієслів	31
§ 8. Префікси дієслів	36
§ 9. Написання на з дієсловами	40
§ 10. Суфікси дієслів	42
§ 11. Перехідні й неперехідні дієслова	45
§ 12. Неозначена форма дієслова	49
§ 13. Підсумкове повторення теми “Загальні відомості про дієслово”	52
Способи форми дієслова	57
§ 14. Способи дієслова	57
§ 15. Дієсний спосіб. Часи дієслова	61
§ 16. Теперішній і майбутній простий часи	66
§ 17. Визначення дієвідміни дієслова	69
§ 18. Чергування приголосних у дієсловах	73
§ 19. Архаїчна дієвідміна дієслів	78
§ 20. Минулий і давноминулий часи	80
§ 21. Майбутній час	85
§ 22. Переносне вживання часів і чиста дієслова	88
§ 23. Умовний спосіб	91

§ 24. Називовий спосіб.....	93
§ 25. Переносне вживання способів дієслова.....	97
§ 26. Безособові дієслова.....	102
§ 27. Підсумкове повторення теми “Способові форми дієслова”.....	104
Дієприкметник.....	112
§ 28. Дієприкметник як форма дієслова.....	112
§ 29. Творення активних дієприкметників.....	116
§ 30. Творення пасивних дієприкметників.....	119
§ 31. Відмінювання дієприкметників.....	123
§ 32. Дієприкметниковий зворот.....	126
§ 33. Розрізнення дієприкметників і прикметників.....	129
§ 34. Наявність <i>ме</i> з дієприкметниками.....	136
§ 35. Безособові форми на <i>-мо</i> , <i>-то</i>	138
Дієприслівник.....	142
§ 36. Дієприслівник як форма дієслова.....	142
§ 37. Дієприслівники недоконаного виду.....	147
§ 38. Дієприслівники доконаного виду.....	150
§ 39. Дієприслівниковий зворот.....	154
§ 40. Підсумкове повторення тем “Дієприкметник” та “Дієприслівник”.....	168
Прислівник.....	164
§ 41. Загальне поняття про прислівник.....	164
§ 42. Наголос у прислівниках.....	168
§ 43. Розряди прислівників за значенням.....	172
§ 44. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів <i>-о</i> , <i>-е</i>	174
§ 45. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів.....	179
§ 46. Прислівники, утворені від іменників.....	183
§ 47. Прислівники, утворені від числівників.....	188
§ 48. Прислівники, утворені від прислівників.....	192
§ 49. Складні і складені прислівники.....	196
§ 50. Наявність <i>и</i> та <i>і</i> в кінці прислівників.....	199
§ 51. Підсумкове повторення теми “Прислівник”.....	202

МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 52. Загальне поняття про службові частини мови.....	210
Прийменник	212
§ 53. Прийменник як службова частина мови	212
§ 54. Деякі особливості вживання прийменників.....	217
§ 55. Написання прийменників	222
§ 56. Розрізнення прийменників і префіксів	225
Сполучник	229
§ 57. Сполучник як службова частина мови.....	229
§ 58. Деякі особливості вживання сполучників	235
§ 59. Написання сполучників	239
§ 60. Розрізнення сполучників та інших частин мови	243
Частка	247
§ 61. Частина як службова частина мови.....	247
§ 62. Деякі особливості вживання часток.....	251
§ 63. Написання часток	256
§ 64. Написання <i>не</i> в різних частинах мови	259
Вигук	265
§ 65. Вигук як частина мови	265
§ 66. Деякі особливості вживання вигуків	268
§ 67. Підсумкове повторення тем "Службові частини мови" та "Вигук"	273

ПОВТОРЕННЯ

§ 68. Повторення вивченого в 7 класі.....	278

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ	286

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ	288

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

I. Повторення вивченого про текст.....	17
II. Радум на морально-етичну тему.....	25
III. Елементи опису в розповіді.....	33
IV. Персоніфікація як елемент тексту.....	54
V. Рецензія на художній твір.....	64
VI. Роль деталей у тексті.....	75
VII. Основна думка у тексті.....	82
VIII. Радум про ідеал.....	99
IX. Опис у художньому стилі.....	110
X. Казка на морально-етичну тему.....	125
XI. Особливості публіцистичного тексту.....	133
XII. Особливості гумористичного твору.....	145
XIII. Особливості фантастичного твору.....	156
XIV. Опис процесу праці.....	166
XV. Текст розповідного характеру з елементами радугу.....	177
XVI. Використання готового сюжету.....	190
XVII. Художній опис місцевості.....	206
XVIII. Художній опис предмета.....	221
XIX. Запис оповідей про минулину.....	233
XX. Уявне відтворення історичних подій.....	241
XXI. Розповідь з особистого досвіду.....	254
XXII. Розповідь про подію.....	263
XXIII. Діалог.....	271
XXIV. Радум на громадянську тему.....	284

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ЮЦУК Іван Шитшович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 7 класу

загальноосвітніх навчальних закладів

У художньому оформленні використано роботи художниці Ганни Соборко-Шостах

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактори *Надія Бульчак, Галина Домарецька*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Комп'ютерна верстка *Ольги Кравчук*

Технічний редактор *Оксана Чучук*

Підписано до друку 10.01.2016. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 23,976. Умовн. фарбо-відб. 95,904.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідство про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
видавничих і розповсюдкових підприємств продукції

ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Багдари, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга – Богдан, в/с 529, м. Тернопіль, 46006

тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-86; 52-05-48

office@bohdan-books.com

www.bohdan-books.com